

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський державний університет
харчування та торгівлі

**ТРАНСФОРМАЦІЯ КАРТИНИ СВІТУ
У ПРОЦЕСІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ
МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ
У КРАЇНІ НАВЧАННЯ**

Монографія

Харків
ЛІДЕР
2017

УДК 376.68-057.87

ББК 74.04 + 81.2

Т 65

Авторський колектив:

А.О. Борисова, канд. психол. наук, доц.; А.М. Большакова, д-р психол. наук, проф., О.М. Білик, канд. пед. наук, проф.; А.О. Колесник, канд. техн. наук; В.О. Архипова; О.О. Мануєнкова; О.М. Муравйова; Л.А. Подворна.

Рецензенти:

д-р психол. наук, проф. О. О. Євдокимова,
д-р психол. наук, проф. М. А. Кузнєцов,
д-р психол. наук, проф. Н. В. Родіна

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського державного університету харчування та торгівлі
(протокол засідання № 12 від 07.07.2016 р.)

Трансформація картини світу у процесі психологічного супроводу міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання : монографія / А. О. Борисова [та ін.]. – Х. : ЛІДЕР, 2017. – 178 с.

У монографії викладено результати вивчення структури, змісту та психологічних особливостей трансформації картини світу студентів-іноземців у процесі міжкультурної адаптації в країні навчання.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів психологічних напрямів підготовки, практичних працівників, а також для широкого кола читачів, які цікавляться проблемами міжкультурної адаптації студентів-іноземців.

УДК 376.68-057.87

ББК 74.04 + 81.2

© Харківський державний університет харчування та торгівлі, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА КАРТИНИ СВІТУ В КОНТЕКСТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ У КРАЇНІ НАВЧАННЯ	7
1.1. Соціально-психологічні проблеми іноземних студентів у країні навчання.....	7
1.2. Міжкультурна адаптація як соціально-психологічна проблема.....	17
1.2.1. Міжкультурна адаптація як соціально- психологічний феномен.....	17
1.2.2. Особистісні ресурси міжкультурної адаптації студентів-іноземців: теоретична модель.....	25
1.3. Картина світу як особистісний ресурс міжкультурної адаптації іноземних студентів.....	33
1.3.1. Картина світу як найважливіше світоглядне утворення у психіці людини	33
1.3.2. Структурно-змістові складові картини світу: теоретична модель.....	43
Висновки до першого розділу	47
РОЗДІЛ 2. МІЖКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ У КРАЇНІ НАВЧАННЯ ТА СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВІ ОСОБЛИВОСТІ КАРТИНИ СВІТУ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ	50
2.1. Методична схема та методики емпіричного дослідження трансформації картини світу іноземних студентів у процесі міжкультурної адаптації в країні навчання	50
2.2. Особистісні ресурси міжкультурної адаптації та стратегії пристосування студентів-іноземців до нового соціокультурного середовища.....	62
2.3. Структурно-змістові особливості картини світу та успішність міжкультурної адаптації студентів- іноземців у країні навчання	71
2.4. Трансформація структурно-змістових особливостей картини світу студентів-іноземців за умов некерованої міжкультурної адаптації в країні навчання.....	87
Висновки до другого розділу	95

РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КАРТИНИ СВІТУ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ В КРАЇНІ НАВЧАННЯ	98
3.1. Психологічний супровід як система цілеспрямованого управління міжкультурною адаптацією студентів-іноземців у країні навчання	98
3.2. Програма психологічного супроводу міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання ..	110
3.3. Оцінка ефективності програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання ..	120
3.3.1. Трансформація картини світу іноземних студентів у процесі розвитку особистісних ресурсів міжкультурної адаптації	122
3.3.2. Оптимізація структурно-змістових особливостей картини світу як фактор успішності міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання.....	134
Висновки до третього розділу	147
ВИСНОВКИ	149
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	151

ВСТУП

Умовою успішної інтеграції України до європейського освітнього простору є підвищення конкурентоздатності освітніх послуг, що надаються вітчизняними вищими навчальними закладами. У цьому контексті особливої значущості набуває проблема визначення соціально-економічних, політичних, педагогічних, психологічних та інших умов забезпечення відповідності змісту, методів та форм організації навчального процесу у вітчизняній вищій школі сучасним європейським стандартам.

Україна щорічно приймає значну кількість іноземних громадян, які приїжджають на досить тривалий час для отримання вищої освіти. Студенти-іноземці сьогодні є окремою категорією мігрантів, які в країні навчання неминуче проходять досить складний шлях «подвійної» адаптації – по-перше, це пристосування до нового культурного соціального середовища, по-друге, – до умов навчання у конкретному ВНЗ. У процесі міжкультурної адаптації, що відбувається протягом усього періоду навчання, іноземний студент має отримати не тільки спроможність до виживання та пасивного пристосування до нового суспільства, але й сформувати в себе здатність до активної та творчої побудови свого життєвого шляху в напрямку невпинного особистісного та професійного зростання та самореалізації.

Міжкультурна адаптація є окремим аспектом проблеми соціально-психологічної адаптації, вивчення якої здійснювалося в дослідженнях Г. Амбрумової, Г. Андрєєвої, О. Белинської, А. Реана, Г. Балла, Ф. Березіна, Є. Головахи, Л. Гордона, О. Зотової, І. Кряжевої, А. Налчаджяна, М. Шабанової, Т. Шибутані.

У сучасній психології феномен міжкультурної адаптації досліджено у зв'язку з проблемами міжкультурної та міжнаціональної взаємодії, що виникають у процесах трудової, освітньої, політичної міграції. Вивчено зміст процесу міжкультурної адаптації, її стадії, позитивні наслідки та можливі негативні ефекти, соціально-психологічні та особистісні фактори успішності (Г. Андрєєва, А. Асмолов, Дж. Беррі, П. Бок, С. Бочнер, І. Данілюк, Н. Іванова, Н. Лебедева, І. Мнацаканян, С. Єніколопов, А. Налчаджян, К. Оберг, Б. Паригін, Л. Почебут, С. Рижова, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, О. Татарко, Г. Тріандіс, С. Уорд, О. Шлягіна, І. Шолохов).

Найбільш важливою психологічною категорією для розуміння сутності змін, що відбуваються у психіці іноземця під час перебування в країні навчання, є категорія «картина світу». Введення категорії «образ (картина) світу» в науковий обіг психології є одним із найважливіших доробків класика радянської психології О. Леонтєва, який заклав методологічні основи дослідження цього феномену, на які повністю, або частково спираються вчені в подальших дослідженнях (О. Артем'єва, О. Асмолів, Г. Берулава, Н. Корольова, В. Лучков, О. Лозова, С. Максименко, О. Обухов, В. Петренко, В. Петухов, О. Поддьяков, О. Сапогова, С. Симоненко, В. Сьоркін, С. Смірнов, Л. Спиридонова).

У дослідженнях картини світу досягнуто значних наукових результатів. Але ця категорія охоплює настільки широке коло проблем психічного життя людини, що багато важливих питань поки що залишаються нез'ясованими. Зокрема, дослідження потребують проблеми функціонування картини світу осіб, що мають навчатися, здійснювати свій особистісний та професійний розвиток в іншій країні. Суттєве значення проблематики та її недостатня розробленість у теоретичному й практичному планах зумовлюють актуальність дослідження та тему «Трансформація картини світу студентів-іноземців у процесі міжкультурної адаптації в країні навчання».

У монографії представлено результати дослідження структури, змісту та психологічних особливостей трансформації картини світу студентів-іноземців у процесі психологічного супроводу міжкультурної адаптації в країні навчання.

Дослідження проводилося на базі Харківського державного університету харчування та торгівлі, Харківського національного автомобільно-дорожнього університету, Харківської інженерно-педагогічної академії, Харківської державної академії культури. У дослідженні прийняли участь 124 українських та 214 іноземних студентів віком 19 – 25 років, громадян Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Китаю, Туркменістану, Узбекистану, країн Африки, арабських країн.

РОЗДІЛ 1.

ПРОБЛЕМА КАРТИНИ СВІТУ В КОНТЕКСТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ У КРАЇНІ НАВЧАННЯ

1.1. Соціально-психологічні проблеми іноземних студентів у країні навчання

Є усі підстави вважати, що студенти-мігранти на сьогодні є окремою віковою та соціальною верствою [48; 250], яка має цілу низку власних специфічних проблем, пов'язаних із надкардинальною зміною соціального статусу та оточення, необхідністю входження у нове для себе соціокультурне-середовище.

Західні дослідники А. Фернхем та С. Бочнер описали чотири типи проблем іноземних студентів, дві з яких є для них специфічними (порівняно з місцевими студентами), а дві спільними для усього студентства:

- проблеми, з якими стикаються усі люди, які вимушені жити в іншій культурі: дискримінація, мовний бар'єр, побутові проблеми, реакції сепарації, фінансові труднощі, самотність;

- домінування національної та релігійної приналежності у спілкуванні з представниками місцевої культури;

- нормативні вікові проблеми юнацького віку (які виникають незалежно від місця навчання), пов'язані з набуттям емоційної та фінансової незалежності, самодостатності, автономії, відповідальності;

- учбові стреси, які посилюються складними побутовими та фінансовими умовами [283].

Чотири типи труднощів перебування у новій країні, спільні для усіх іноземних студентів, виділив К. Хуанг:

- комунікаційні бар'єри, що зумовлюються недостатнім знайомством із складними лінгвістичними та паралінгвістичними особливостями мови країни навчання;

- пересування поміж культурних приналежностей – необхідність переміщуватися між соціокультурними цінностями рідної та нової країн, змінювати ідентифікацію;

- зміна соціального оточення – одночасний відрив від сім'ї,

друзів, родичів та потрапляння до відчуженого ставлення представників місцевого соціуму;

- множинна звітність (перед сім'єю, адміністрацією вишу, міграційними службами, органами охорони правопорядку, урядовими установами рідної країни, спонсорами та ін.) [286].

Специфіка соціально-психологічного становища іноземних студентів у країні навчання, на думку російських дослідників, визначається низкою досить складних факторів [67; 100; 152; 160; 170; 210; 263; 266]:

- нові кліматичні та побутові умови;
- сумісне проживання у гуртожитку поряд із значною кількістю незнайомих людей – представників різних культур та релігій;

- незнання та нерозуміння норм, правил, традицій, звичаїв, вірувань, світоглядних установок, які панують у новому соціумі;

- недостатність, суперечливість, неоднорідність інформації про соціально-психологічні та культурні особливості країни навчання;

- неможливість використання звичних, стереотипних моделей прийняття рішень та поведінки у різних соціальних ситуаціях;

- необхідність спілкування та навчання на іноземній мові;

- відсутність рідних та близьких, необхідність встановлювати контакти та будувати відносини з новими людьми;

- тимчасовість, проміжний характер соціального положення (статус «візитера», який може зумовлювати свідоме або несвідоме ухилення від необхідності активно адаптуватися до нових соціокультурних умов);

- неможливість повноцінної економічної активності та повна залежність від фінансової підтримки з боку родичів та близьких із неможливістю навіть тимчасових та часткових заробітків.

Найбільш відомими феноменами, досліджуваними у зв'язку з психічними та соціально-психологічними проблемами, з якими стикаються іноземці, які приїждять у нову країну, навіть на обмежений термін задля набуття вищої освіти, є «культурний шок» та «стрес акультурації».

Поняття «культурний шок» у сучасній психології використовують для позначення симптомокомплексу, спричиненого стресогенним впливом на іноземця нових соціокультурних умов у країні перебування. Сутністю цього

психічного феномену є виниклий на рівні свідомості та підсвідомості конфлікт культурних норм, властивих рідному соціуму студента-іноземця, та нових, запропонованих суспільством у країні навчання.

Західний дослідник-антрополог К. Оберг, який вперше ввів до наукового обігу поняття «культурний шок», виділив такі його прояви: підвищена напруга, пов'язана із зусиллями, потрібними для досягнення успішної соціально-психологічної адаптації; відчуття втрати (рідних, друзів, статусу, власності та ін.); відчуття відстороненості представників нової культури, знедоленості внаслідок неприйняття ними; збій у рольовій сфері (розумінні соціальних ролей, рольових очікуваннях, цінностях, почуттях та самоідентифікації); безпредметна тривога, здивування, навіть відраза та обурення через відчуття культурних розбіжностей; відчуття безпорадності, соціальної неадекватності, безпомічності, нездатності впоратися з новим середовищем [298].

Ще один західний дослідник Р. Тафт описав шість основних симптомів культурного шоку: напруження, пов'язане з зусиллями, необхідними для здійснення адаптації; негативні переживання деривації, фрустрації, знедоленості; відстороненість з боку представників країни проживання; розгубленість, пов'язана з невизначеністю соціальних ролей та норм поведінки; здивування, тривога, відраза або гнів, пов'язані з виявленням культурних розбіжностей; відчуття безсилля та неможливості впоратися з новим середовищем [301].

Д.Б. Мамфорд виділив симптоми, близькі за змістом тим, що описав Р. Тафт, а саме: загальне відчуття напруги від зусиль щодо пристосування до нового соціокультурного середовища; туга за сім'єю та друзям, бажання відсторонитися від оточуючої дійсності; відраза щодо нової культури; труднощі ідентифікації у новій культурі; відчуття безпорадності та втрати контролю при зіткненнях із проявами нової культури; неприємні відчуття при контактах із оточуючими людьми (навіть при їх поглядах) [297].

К. Уорд та А. Кеннеді описали два взаємопов'язані симптомокомплекси культурного шоку: психофізіологічного реагування та соціокультурного реагування. До психофізіологічних симптомів дослідники віднесли напруження, що виникає у процесі адаптації та призводить до стану втоми; відчуття неприйняття та відстороненості з боку нового соціокультурного оточення;

дискомфорт, пов'язаний з виявленими розбіжностями між рідною та новою культурами, відчуття безсилля та безпорадності через виявлення неефективності звичних моделей поведінки у новому соціумі; відчуття втрати, неповноцінності та нездатності долати проблемні ситуації. До соціокультурних проявів було віднесено дистанціювання від представників країни перебування; неадекватну поведінку та деструктивні думки; дисбаланс у соціальних ролях та соціальних очікуваннях; порушення системи ціннісних орієнтацій; порушення соціальної ідентичності [304].

Т. Стефаненко описала таку симптоматику культурного шоку: постійне занепокоєння побутовими умовами (якістю води та продуктів харчування, санітарним станом житла, чистотою посуду, постільної білизни та одягу), страхи щодо контактів з іншими людьми, ворожість, гнів та роздратування щодо представників країни перебування, порушення сну, депресія, загальна тривожність та недовірливість, невпевненість у собі, відчуття втрати контролю над ситуацією та самоконтролю, психосоматичні розлади [238].

У сучасних психологічних дослідженнях міжкультурної адаптації культурний шок також визначають як негативний психічний стан, «який виявляється в почутті безсилля, депресії або роздратування учасника міжкультурної комунікації і який є результатом нерозуміння або несприйняття окремих складових іншої культури або культури в цілому» [28, с. 187].

За твердженням Н. Лебедевої, підґрунтям виникнення культурного шоку є раптове усвідомлення мігрантом необхідності існування поза звичним та зрозумілим світом, коли наявні знання та навички стають незатребуваними або неадекватними у нових умовах, накопичений життєвий досвід потребує переосмислення та переструктурування, а система ціннісно-сміслових орієнтацій та очікувань підлягає корекції. Такі обставини часто викликають низку негативних емоційних переживань, різке падіння самооцінки, зниження соціальної активності та відчуженості від оточуючих [129].

У намаганнях впоратися з проявами культурного шоку студенти-іноземці можуть прибїгати до реалізації різних стратегій розв'язання конфлікту між рідною та новою культурою: геттоїзація – намагання створити мікромодель звичного соціокультурного середовища за рахунок оточення себе мігрантами з рідної країни та відгородження від носіїв нової культури; асиміляція – повна відмова

від своєї культури та прагнення до цілковитого засвоєння надбань нової культури; проміжна стратегія – культурний обмін та взаємодія; часткова асиміляція – часткова відмова від рідної культури та її проявів в одній зі сфер життя (наприклад, у навчальному процесі); колонізація – на рівні індивідуальної міжкультурної адаптації реалізується через створення мікросоціального оточення з представників нової культури (дружин / чоловіків, друзів, найманих робітників), яким нав'язуються цінності, норми, звичаї, традиції, вірування, властиві рідній культурі іноземця [280].

У динаміці культурного шоку (за умов використання конструктивних стратегій подолання та дії сприятливих соціально-психологічних чинників) можна виділити п'ять фаз розвитку (за К. Обергом):

- ейфорія – позитивне сприйняття нової культури, незважання на існуючі відмінності, відсутність дискомфорту (внаслідок обмежених контактів із представниками іншої культури);

- відчуття відчуженості – усвідомлення суттєвих відмінностей між рідною та новою культурами, що призводять до виникнення проблем у міжособовій взаємодії та ускладнюють адаптацію;

- ескалація напруженості – максимальне зростання відчуженості, загострене сприйняття проблем комунікації, ізоляція від представників нової культури, значний психічний дискомфорт;

- прийняття (акцептація) – поступовий розвиток толерантності до нової культури;

- аккультурація – комфортне перебування в умовах нової культури, її засвоєння з збереженням зв'язків із рідною культурою [298].

Ще один західний дослідник П. Адлер запропонував виділяти п'ять стадій розвитку / подолання культурного шоку:

- контакт – на цій стадії соціокультурні відмінності нової країни ігноруються, людина відчуває ейфорію, зацікавленість, впевненість у собі, виявлені соціокультурні відмінності є детермінантою прагнення до самоствердження та отримання прийняттого соціального статусу у новій країні;

- деінтеграція – на цій стадії людина виявляє досить значну кількість соціокультурних розбіжностей, які її шокують, визивають втрату орієнтації, апатію, відчуття неадекватності та ізоляції; виявлені відмінності нової країни починають заважати і призводять

до замкненості та ізоляції;

- реінтеграція – соціокультурні відмінності активно відкидаються, людина відчуває гнів, фрустрацію, ворожість; у поведінці проявляються деструктивні тенденції, спричинені відчуттям власної гідності;

- автономія – виявлені соціокультурні розбіжності та подібності остаточно визнаються, людина відчуває спокій та здатність розслабитися, поведінка набуває рис впевненості та конструктивності; людина набуває здатності розв'язувати більшість проблем соціально-психологічного, економічного, побутового та ін. характеру;

- незалежність – визначені соціокультурні розбіжності та подібності починають цінуватися, людина відчуває довіру та позитивні емоції до оточуючих; людина демонструє здатність демонструвати відповідальність, свободу вибору рішучість та ефективність у розв'язанні проблемних ситуацій [270].

Останнім часом у психологічних дослідженнях поняття «культурний шок» все частіше замінюють поняттям «стрес акультурації», яке має близьке значення, але менш акцентує увагу на негативних симптомах.

Введення у науковий обіг поняття «стрес акультурації» є наслідком визнання того, що ситуація включення у нову культуру є стресовою для особистості. При цьому слід зазначити, що інтенсивність стресових переживань поглиблюється у мігрантів-студентів, які вимушені адаптуватися, залучатися до взаємодії не тільки з місцевими жителями – носіями культури країни навчання, але й з носіями інших культур, якими є студенти – громадяни інших країн, які теж приїхали в Україну задля отримання вищої освіти.

На думку К. Уорда, поняття «стресу акультурації» несе у собі дещо інше смислове навантаження, порівняно із поняттям «культурний шок», оскільки стан шоку призводить до виключно негативних наслідків, а стан стресу передбачає також можливість позитивного результату адаптації внаслідок застосування ефективних моделей долаючої поведінки [251].

Як симптоми стресу акультурації Дж. Беррі називає розвиток депресивної симптоматики, пов'язаної з відчуттям віддалення від рідної культури, та високий рівень тривожності, який виникає внаслідок виникнення ситуацій невизначеності та невпевненості,

якими характеризується перебування у новій культурі [272].

Психічним феноменом, що може зазнавати суттєвого тиску та трансформації у процесі переживання культурного шоку та перебігу міжкультурної адаптації іноземного студента в країні навчання взагалі, є його етнічна ідентичність [238]. Криза ідентичності, поряд із культурним шоком, зниженням етнонаціональної толерантності та іншими проблемами міжнаціональної міжособової взаємодії, є найпоширенішим побічним ефектом процесу міжкультурної адаптації [130; 238]. Серед типових відхилень від нормальної етнічної ідентичності, які виникають внаслідок переживання культурного шоку та інших несприятливих факторів міжкультурної адаптації, можна назвати такі:

- етнігілізм – форма послабленої ідентичності, що проявляється у відмові, психологічному відході від своєї етнічної групи та пошуку соціально-психологічних критеріїв приналежності, що виключають параметр етнічної приналежності;

- етнічна індиферентність – розмивання етнічної ідентичності, невизначеність етнічної приналежності, неактуальність етнічних проблем у свідомості людини;

- етнологізм – від нешкідливої прихильності щодо явища «мій народ» до напруженості у процесі взаємодії з представниками інших етносів та визнанні можливості їх використання для розв'язання власних проблем;

- етноізоляціонізм – переконання у перевазі свого етносу, прагнення до «очищення» національної культури, негативне ставлення до міжнаціональних шлюбів;

- етнофанатизм – готовність використовувати будь-які, навіть неприйнятні, засоби задля досягнення цілей, які сприймаються як інтереси свого етносу [230].

У дослідженні О. Максимчук було виявлено негативні психологічні та соціально-психологічні особливості іноземців, які прибули на навчання у нову для себе країну. До психологічних особливостей іноземних студентів у країні навчання було віднесено несформованість стійкого ставлення до майбутньої професії, недостатньо стійкий інтерес та бажання оволодіти мовою навчання, підвищений рівень тривожності, схильність сприймати оточуюче середовище як загрозливе, стани психічної напруженості та фрустрації, інтолерантність до невизначеності, недостатня потреба у

спілкуванні з представниками нового середовища. Як соціально-психологічні проблеми визначено несформованість навичок соціально-побутового забезпечення, планування та організації життя; культурну дистанцію з носіями місцевої культури та студентами – громадянами інших країн; недостатній рівень міжкультурної компетентності; обмеженість контактів із соціальним середовищем [152].

У педагогічному дослідженні І. Гребеннікової було показано, що, принаймні на початкових етапах перебування в країні навчання, іноземні студенти переживають значні труднощі соціально-психологічного характеру: культурний шок, стереотипність сприйняття представників нового соціокультурного середовища [67].

Д. Григор'єв, вивчаючи аккультураційні установки мігрантів, встановив, що при зіткненні з соціокультурними особливостями країни перебування мігрант відчуває дискомфорт, пов'язаний із більшою або меншою неадекватністю його культурних установок і норм оточуючому соціокультурному контексту [70]. Дослідник встановив, що психоемоційні переживання мігранта за таких обставин відповідають психологічним та соціально-психологічним проявам феномену когнітивного дисонансу, описаного Л. Фестингером [252]. Інтенсивність когнітивного дисонансу є прямо пропорційною ступеню значущості власної культури – мігрантам, для яких їх власна культура має менше значення, набагато легше знизити прояви когнітивного дисонансу завдяки різним аккультураційним (адаптаційним) стратегіям [70]. При цьому, на відміну від Л. Фестингера, який визначив два шляхи боротьби з цим негативним явищем (унікнення певної поведінки або перебудова ціннісно-сислової системи у відповідності до здійсненої поведінки), Д. Григор'єв описав чотири стратегії подолання когнітивного дисонансу мігранта:

- асиміляція як намагання повністю засвоїти спочатку чужі норми та цінності нового соціуму;
- інтеграція – вибіркоче прийняття деяких норм та цінностей разом із збереженням найважливіших норм та цінностей рідної культури;
- сепарація – дистанціювання від нових цінностей із намаганням зберегти у незмінному вигляді свою культурну самобутність;

- маргіналізація – одночасна відмова від норм та цінностей як нової культури, так і своєї рідної [70].

Ще однією соціально-психологічною особливістю, що може ускладнювати процес пристосування студента-іноземця до соціокультурних умов країни навчання, є певне протиріччя між його очікуваннями щодо своїх адаптаційних можливостей та реальним становищем. Так, у одному з досліджень було встановлено, що досить часто мігранти вважають себе внутрішньо готовими до змін способу життя у нових умовах, оцінюють свої очікування щодо нової країни як досить повні та адекватні, але в реальності вони стикаються з неочікуваними соціальними та психологічними проблемами, пов'язаними, у першу чергу, з необхідністю перебудови особистого ментального простору, трансформації образу світу, переоцінки системи ціннісно-сміслових орієнтацій [255].

Суттєвою проблемою, яка ускладнює процес міжкультурної адаптації іноземних студентів, є їх особливий міграційний статус. Іноземні студенти, які приїждять в Україну для отримання вищої освіти, належать до особливої групи мігрантів, яку у психологічній літературі прийнято називати «візитерами» [160; 170; 238; 263; 266]. Соціально-психологічна специфіка «візитерства» студентів-іноземців визначається досить тривалим (4 – 5 років навчання), але все ж таки обмеженим терміном проживання в країні навчання. Ця особливість багато в чому визначає важливі аспекти адаптаційних настанов, які у візитерів зазвичай мають інструментальний характер.

Сприймана студентами-іноземцями тимчасовість перебування в умовах нової культури в країні навчання досить часто призводить до мінімізації контактів з корінним населенням, наданні переваги спілкуванню з земляками та підтримці тісних контактів із рідною культурою (шляхом частих поїздок додому та /або обмеженням міжособової взаємодії колом своєї діаспори). Спричинене установкою на тимчасовість проживання в іншій країні свідоме або неусвідомлюване ухилення від необхідності адаптуватися до нових соціо-культурних умов ускладнює та уповільнює процес міжкультурної адаптації студентів-іноземців, поглиблює та пролонгує переживання культурного шоку, спричиняє деформації етнічної ідентичності, перешкоджає розвитку етнонаціональної толерантності. Кінець кінцем таке ухилення від необхідності пристосовування до нової культури є однією з найсуттєвіших

перешкод успішного отримання вищої професійної освіти, яке є провідною метою перебування студента-іноземця в країні навчання [160; 170; 238; 263; 266].

Суттєве значення зазначених соціально-психологічних проблем поглиблюється тим, що вони для більшості іноземних студентів припадають на юнацький вік, який за твердженням Л. Виготського, є самим початком дорослості [55].

Значення цього етапу онтогенезу визначається його вирішальним значенням для створення психологічного майбутнього, життєвого самовизначення та побудови найважливіших життєвих планів і перспектив [2; 41; 50; 51; 59; 120; 184; 213; 245; 264; 276; 284]. Так, за А. Петровським, «юність – це вирішальний вік для формування світогляду, саме тут завершується закладення основних принципів та норм» [50, с. 162]. За М. Гінзбургом, це «вік активного життєвого пошуку, випробування різних соціальних ролей та видів діяльності» [284].

І. Кон також стверджує, що «характерна риса ранньої юності – формування життєвих планів. Життєвий план виникає, з одного боку, у результаті узагальнення цілей, які ставить перед собою особа, як наслідок побудови «піраміди» її мотивів, становлення стійкого ядра ціннісних орієнтацій, які підпорядковують собі приватні, скороминущі прагнення. З іншого боку, це результат конкретизації цілей і мотивів» [108, с. 190].

У психологічних дослідженнях юнацтва досить часто використовують поняття «студентство», або «студентський вік», наголошуючи, що представникам цієї соціальної категорії притаманні специфічні психічні особливості та вікові новоутворення. Так Б. Ананьєв зазначає, що для студентського віку притаманний активний розвиток соціогенних потенцій, оволодіння комплексом соціальних ролей дорослої людини [14]. І. Зимня до суттєвих характеристик студентського віку відносить високий рівень соціальної активності, навчальну мотивацію, активний розвиток саморефлексії та соціальної корисності [94]. М. Дзугкоева як новоутворення студентського віку описує входження у різні соціальні ролі, формування навчально-професійної діяльності, розвиток самостійності у розв'язанні проблем, становлення цілісної структури інтелекту [82].

1.2. Міжкультурна адаптація як соціально-психологічна проблема

1.2.1. Міжкультурна адаптація як соціально-психологічний феномен

Подолання соціально-психологічних проблем іноземних студентів, пов'язаних з переїздом на навчання у нову країну здійснюється у процесі міжкультурної адаптації. У багатьох дослідженнях зазначається, що міжкультурна адаптація є одним з різновидів психічної адаптації [250].

У межах комплексного підходу до психічної адаптації провідний дослідник цієї проблеми Ф. Березин виділив у ній три основні рівні: психофізіологічний, психологічний та соціально-психологічний. Соціально-психологічну адаптацію було визначено як відносно самостійний, незалежний від інших рівнів адаптації процес забезпечення адекватної мікросоціальної взаємодії людини з новим (зміненим) соціальним середовищем та досягнення у ньому значущих цілей [32].

У контексті даного дослідження вихідним теоретико-методологічним положенням буде уявлення про соціально-психологічну адаптацію як процес та результат пристосування особистості до нових (змінених) соціальних умов, у перебігу якої поступово узгоджуються вимоги обох сторін так, що особистість одержує можливість виживання, а середовище – відтворення. Для людини позитивними результатами соціально-психологічної адаптації є можливість виживання і задоволення своїх соціальних і біологічних потреб, приведення їх у відповідність із соціальними вимогами в результаті формування необхідних засобів спілкування і поведінки в цілому. Показниками досягнення цих результатів може бути: високий соціальний статус людини в соціальному середовищі; психологічна задоволеність цим статусом, соціальним середовищем у цілому та його найбільш важливими елементами, наприклад, роботою. Для суспільства значення соціальної адаптації полягає в одержанні можливості відтворення своєї соціальної структури [13; 15; 27; 30; 96; 176; 206; 257; 260].

У сучасній психології феномен соціально-психологічної адаптації все більш інтенсивно досліджується у зв'язку з проблемами міжкультурної та міжнаціональної взаємодії, що виникають у процесах трудової, освітньої, політичної міграції.

Для позначення процесу пристосування мігрантів (трудових, освітніх, політичних та ін.) у новій країні, в якій вони проводять досить тривалий проміжок свого життєвого шляху, частіш за все використовують поняття «соціокультурна адаптація» [67; 144; 250; 266], «міжкультурна адаптація» [90; 152; 238] та «крос-культурна адаптація» [73; 227; 289].

Відома етнопсихолог Т. Стефаненко використовує термін «міжкультурна адаптація» яка, на думку дослідниці, представляє собою «складний процес, у разі успішного завершення якого людина досягає відповідності (сумісності) з новим культурним середовищем, приймаючи його традиції як свої власні та діючи у відповідності до них» [238, с. 326]. У залежності від індивідуально-психологічних особливостей мігранта, особливостей нового соціокультурного середовища, міри розбіжності рідної для мігранта та нової культури тривалість соціально-психологічної адаптації у новій країні може тривати від декількох місяців до 4 – 5 років, або так і не призвести до успіху й примусити мігранта повернутися до рідної країни [238; 294].

До зовнішніх проявів успішної міжкультурної адаптації Т. Стефаненко відносить активну конструктивну участь людини в соціальному та культурному житті нового соціуму, повноправну взаємодію із її представниками. До внутрішніх проявів – відчуття психологічного благополуччя та насиченості життя важливими позитивними подіями [238].

На думку західного дослідника проблем акультурації Дж. Беррі, у процесі міжкультурної адаптації люди намагаються розв'язати певний внутрішній конфлікт між потребою у підтриманні власної культурної ідентичності (питання про міру збереження власної національної культури) та розумінням необхідності брати участь у міжнаціональних контактах (питання про міру залучення до нової культури) [271].

Інші дослідники використовують поняття «соціокультурна адаптація», визначення якого змістовно суттєво не відрізняється від визначення «міжкультурної» [22; 66; 67; 144]. Наприклад, соціокультурна адаптація тлумачиться як «форма взаємодії суб'єкта з середовищем у повсякденному існуванні, яка створює для суб'єкта передумови ефективного входження в соціум та засвоєнні різних форм соціальної діяльності. Ця взаємодія опосередковується культурою середовища та індивідуальною культурою суб'єкта» [144, с. 11].

І. Гребеннікова визначає соціокультурну адаптацію іноземних студентів у ВНЗ як процес активного пристосування до соціокультурного середовища країни навчання, який відбувається на основі розуміння та засвоєння тими, хто адаптується, нових соціокультурних уявлень. Результатом цього процесу є вміння адаптантів демонструвати відповідність цим уявленням у своїй поведінці. У процесі адаптації дослідниця виділила такі етапи, як автономність, асиміляція та інтеграція [67].

Слід зазначити, що, окрім поняття «міжкультурна (соціокультурна) адаптація», у психологічній літературі досить часто використовують змістовно близький термін «аккультурація» [70; 72; 160; 251]. На груповому рівні аккультурація розглядається як процес та результат безпосереднього, тривалого контакту груп із різними культурами, що виражається в змінах їх культурних паттернів. На рівні окремої людини (рівні психологічної аккультурації) цей феномен виявляється як зміни у психіці особи, яка потрапила у нове культурне оточення, та у трансформації системи ціннісних орієнтацій, рольової поведінки, соціальних установок, переконань, ставлень та ін. [98; 238].

Якщо поставити завдання диференціювати поняття «міжкультурна адаптація» та «аккультурація» щодо процесу адаптації людини в новому культурному середовищі, то найбільш продуктивним виявиться міра прийняття іноземцем нової для себе культури. У відповідності до цього критерію, «аккультурація» є прийняттям (конструктивним або конфліктним) нових традицій, звичок, способу життя, норм поведінки, вірувань, ставлень, а «міжкультурна адаптація» – пристосуванням до нової культури, що не передбачає її безпосереднього прийняття як своєї власної.

Визначення поняття крос-культурної адаптації змістовно майже не відрізняється від наведених визначень адаптації міжкультурної та соціокультурної [73; 227].

Отже, для позначення адаптації, що відбувається внаслідок виникнення у студентів-іноземців міжетнічних контактів у країні навчання, взаємодії з новими культурами та етносами (представниками яких є місцеві студенти та студенти-громадяни інших країн, також прибулі на навчання в Україну) у даному дослідженні використовуватиметься поняття «міжкультурна адаптація» у розумінні процесу входження в нову культуру, поступового засвоєння її норм, цінностей, зразків поведінки, у

результаті чого досягається соціально-психологічна інтеграція з новими культурами без втрати багатства власної.

Використання терміну «міжкультурна адаптація» відповідає прийнятим у сучасній психологічній науці базовим теоретико-методологічним принципам детермінізму психічних явищ [211] та культурно-історичної й культурної зумовленості специфіки психічних і соціально-психологічних процесів [54; 89; 129; 158; 183; 230; 238; 242; 284; 293].

Стратегії міжкультурної адаптації на думку західного дослідника Дж. Беррі, визначаються тим, які відповіді знаходить адаптант на два важливі питання: якою мірою зберігати власну культури та наскільки глибоко залучитися до нової культури. У залежності від особливостей розв'язання цих двох питань Дж. Беррі виділив чотири базові стратегії акультурації: маргіналізація – втрачання власної культури з неможливістю встановлення тісних контактів із новою культурою; сепаратизм – збереження власної культури при відмові від контактів із новою; асиміляція – втрата власної культури при підтримці тісних контактів із новою; інтеграція – збереження власної культури при можливості взаємодії з новою [271].

Н. Лебедева та О. Татарко виявили і описали чотири стратегії міжгрупової взаємодії в ситуації міжкультурної адаптації: «а) збереження своєї культури та прийняття «чужих»; б) пошуку та захисту своєї культурної визначеності; в) розділення за етнічною та конфесійною ознаками; г) пошуку соціального включення» [128, с. 31].

Важливим аспектом проблеми міжкультурної адаптації, досліджуваним як західними, так і вітчизняними науковцями, є виділення її стадій.

Відома модель стадій міжкультурної адаптації, протягом яких мігранти долають культурний шок, належить західному науковцю Г. Тріандісу, який описав такі п'ять стадій пристосування людини до нового соціокультурного оточення:

- «медовий місяць» – початкова стадія міжкультурної адаптації, на якій мігранту притаманний ентузіазм, позитивні емоції та враження, зацікавленість та захоплення різними аспектами нової культури, оптимістичні сподівання та плани (для мігрантів-студентів позитивне забарвлення цієї стадії також зумовлюється суттєвими зусиллями з боку осіб, відповідних за їх

перебування в країні навчання);

- друга стадія адаптації, на якій мігрантам притаманна поява перших ознак занепокоєння щодо незвичного середовища, проблем соціально-психологічного та побутового характеру, що призводить до здивування, розчарування та фрустрації;

- стадія інтенсивного переживання культурного шоку характеризується тим, що мігрант починає зазнавати негативного впливу оточуючого середовища, усвідомлює наявні проблеми у спілкуванні з місцевими жителями, загострено сприймає виявлені розбіжності між рідною та новою культурою; на цій стадії також виникають психофізіологічні прояви культурного шоку, депресивні реакції, нудьга за батьківщиною та рідними, апатія, бажання дистанціюватися від чужої реальності та уникнути спілкування з представниками приймаючого соціуму;

- «примирення» – стадія міжкультурної адаптації яка характеризується поступовим послабленням депресивної симптоматики, поверненням оптимізму, впевненості у собі, задоволеності життям, появою відчуття інтегрованості у життя оточуючого соціуму;

- «адаптація» – стадія на який припиняються будь-які емоційно-поведінкові реакції мігранта на розбіжності рідної та нової культури, внаслідок пристосування до останньої, людина починає поважати місцеві соціокультурні особливості та переймає деякі моделі поведінки та цінності

Названа концепція належать до так званих U-моделей міжкультурної адаптації (у відповідності до них вважається, що психічний стан та соціально-психологічний статус мігрантів змінюється за U-подібною кривою: гарно-гірше-погано-краще-гарно). У той же час, значна кількість більш сучасних досліджень показують, що така динаміка притаманна лише незначній кількості мігрантів (від 10 – до 50 %), а показники адаптованості можуть коливатися протягом усього періоду перебування у новій країні [72; 98; 238; 251; 278; 305].

Сучасні моделі стадій міжкультурної адаптації представляють процес пристосування до нової культури як циклічний (W-подібний), чергування фаз у якому залежить від індивідуальних особливостей мігранта, наявності попереднього досвіду міграцій, тривалості періоду адаптації, особливостей приймаючої культури, типу мігранта (турист, візитер, тимчасовий мешканець, іммігрант)

[227; 238].

На сьогодні значну кількість робіт присвячено визначенню зовнішніх та внутрішньо-особистісних факторів успішності міжкультурної адаптації.

Так Г. Тріандіс виділяє такі основні особистісні характеристики, які зумовлюються успішність міжкультурної адаптації: когнітивна складність, низький авторитаризм [303].

До внутрішніх факторів, що сприяють успішності міжкультурної адаптації Т. Стефаненко відносить: високий рівень інтелектуального розвитку, когнітивні стилі складності та широти категоризації, освіченість, готовність до прийняття змін, толерантність до невизначеності, низький рівень авторитаризму, наявність доконтактного досвіду та досвіду пристосування до нових культур в інших країнах у попередніх міграціях. Зовнішні фактори успішності міжкультурної адаптації, на думку дослідниці – низька культурна дистанція (психологічна близькість нової культури), відсутність негативного досвіду етно-національної взаємодії (війн, конфліктів, напруженості та ін.), гнучкість нової культури (відсутність жорстких ритуалів, складних звичаїв), толерантність як загальна характеристика нової країни (відсутність розповсюджених забобонів та практики дискримінації, плюралістичність) [238].

І. Шолохов визначив такі групи факторів, які позитивно впливають на успішність та тривалість адаптації іноземців до нового соціокультурного середовища: індивідуальні розбіжності (молодий вік, чоловічий гендер), психологічні особливості (низька авторитарність особистості, психологічна готовність до змін, контактність), наявність доконтактного досвіду та досвіду перебування в інших культурах (обізнаність щодо звичаїв, традицій, норм нової країни, володіння мовою, попередні візити до країни), соціокультурні фактори (низька міра розбіжності між рідною та новою культурами, позитивне ставлення місцевих жителів) [263].

І. Гребеннікова фактори адаптації іноземних студентів диференціювала на внутрішні (психологічні) та зовнішні (соціально-педагогічні). До внутрішніх вона віднесла: ціннісні орієнтації студента, наявність спільних цінностей у рідній та новій для студента культурі, рівень володіння мовою країни навчання, рівень розвитку загальних комунікативних навичок іноземного

студента, інтенсивність мотивації навчання та подолання комунікативних бар'єрів, об'єм інформації щодо особливостей нового соціокультурного середовища, психофізіологічні особливості, задоволеність між особовими стосунками з представниками своєї етнічної групи та місцевими мешканцями, потреба у самореалізації та самоствердженні у новому соціумі, рівень самоорганізації та саморегуляції [66, с. 99–100]. До зовнішніх факторів було віднесено: соціокультурні цінності нового суспільства, міру розбіжності між рідною та новою культурами, особливості освітнього середовища вишу, наявність друзів серед місцевих мешканців, наявність налагодженої взаємодії між іноземними студентами та викладачами і місцевими студентами, організація студентського дозвілля у виші, рівень складності у розв'язанні побутових проблем та проблем з оформленням документів на проживання, наявність можливості працевлаштування [66, с. 100].

К. Келлі та Дж. Мейерс виділили п'ять особистісних характеристик, які сприяють успішній адаптації до нового соціокультурного середовища: емоційну стійкість, відкритість / гнучкість; перцептивну спостережливість, особистісну автономію, позитивне ставлення до інших [288].

У дослідженні Дінь Сінь, присвяченого психологічному супроводу соціальної адаптації китайських студентів в Україні, було виокремлено якості, які сприяють пристосуванню громадян Китаю до умов навчання в українських ВНЗ. Було встановлено, що це: самоприйняття та позитивне самоставлення, емоційне благополуччя та відсутність психічної напруги, прагнення до самозмінювання та саморозвитку, високий самоконтроль, товариськість та задоволення спілкуванням з оточуючими, безконфліктність, прийняття інших, задоволеність процесом і результатами навчання, інтернальність [84].

Процес міжкультурної адаптації у новому середовищі пов'язаний із суттєвим нервово-психічним та фізичним навантаженням, на його успішність впливає безліч зовнішніх та внутрішньоособистісних факторів, адаптанти можуть використовувати більш, або менш ефективні стратегії. У результаті, наслідками міжкультурної адаптації можуть бути як позитивні, так і негативні ефекти.

У відповідності до результатів досліджень західного науковця

С. Бочнера, можна визначити три узагальнені негативні наслідки міжкультурного контакту мігранта в країні перебування: прояви геноциду, асиміляція, сегрегація [274]. У залежності від того, який тип наслідків виявився з тих або інших причин домінуючим, С. Бочнер виділив три дисгармонійні психологічні типи мігрантів: перебіжчик, шовініст, маргінал [274].

Позитивним наслідком міжкультурної адаптації, на думку С. Бочнера, є інтеграція – збереження мігрантами своєї культурної ідентичності, а тип мігранта, який демонструє таку стратегію, це – посередник – людина, яка гармонійно синтезує рідну та нову культуру, що надає їй можливості виступити між ними своєрідною поєднувальною ланкою [274].

Слід зазначити, що вироблення у мігранта стратегії посередництва між культурами, серед представників яких він опинився, на думку Т. Стефаненко, є найбільш позитивним результатом міжкультурної адаптації, досягнення якого передбачає прийняття нових позитивних цінностей та моделей поведінки і сприяє саморозвитку і особистісному зростанню [238].

Н. Іванова та І. Мнацаканян визначили позитивні результати міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання: сприйняття себе як повноцінного члена нової соціокультурної спільноти (або, принаймні, як досить близьку до нею людину); позитивне ставлення до своєї групової приналежності; відчуття задоволеності та психологічного комфорту щодо нових соціокультурних умов та інших обставин життя в країні навчання; активна участь у суспільному житті; повноцінне, рівноправне спілкування та ефективна взаємодія з місцевими жителями [98, с. 93–94].

До позитивних наслідків міжкультурної адаптації дослідники також віднесли актуалізацію особистісних ресурсів самореалізації та особистісного зростання, розвиток толерантності, збагачення внутрішнього світу новими цінностями, розширення репертуару моделей поведінки, розвиток життєвих сил людини, появу позитивного життєвого досвіду переоцінки та розв'язання проблем, збільшення почуття суб'єктивної задоволеності життям, формування навичок ефективної взаємодії з представниками різних культур, розвиток соціальної активності та відповідальності [72; 98; 238; 271].

1.2.2. Особистісні ресурси міжкультурної адаптації студентів-іноземців: теоретична модель

Універсальні особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій

У багатьох психологічних дослідженнях теоретично та емпірично обґрунтована можливість розглядати ситуацію міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання як складну життєву ситуацію, оскільки досягнення відповідності вимогам соціальних, економічних, світоглядних та ін. особливостей нової країни досягається лише через подолання стресу перебування у новій культурі [215; 272].

Звичайна життєва ситуація перетворюється на складну, стресову у тому випадку, коли виникають обставини, які вимагають від людини дій на межі її адаптаційних можливостей, що порушує звичний плин життя та унеможлиблює задоволення основних життєвих потреб за допомогою моделей та засобів поведінки, вироблених на попередніх етапах життя [185].

Виходячи з цього, ситуацію міжкультурної адаптації іноземного студента в країні навчання досить обґрунтовано можна назвати складною життєвою ситуацією. Отже, успішність проходження процесу пристосування до нових культурних та соціально-економічних умов вимагає у студентів актуалізації ресурсів подолання складних (стресових) життєвих ситуацій.

Поняття «ресурси» досить активно використовується у психологічних дослідженнях, що проводяться у межах ресурсного підходу та психології стресу. Так, Д. Леонт'єв визначає особистісні ресурси як «індивідуальні особливості, в залежності від яких завдання мобілізації, адаптації до стресової ситуації, її подолання та попередження несприятливих наслідків розв'язуються легше, або навпаки, складніше» [136, с. 41]. За твердженням Н. Водоп'янової, ресурси – це «внутрішні та зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості у стресогенних обставинах» [49, с. 290]; В. Бодрова – «функціональний потенціал людини, який забезпечує високий рівень реалізації її активності, виконання трудових завдань, досягнення заданих показників протягом певного часу» [39, с. 117]. У роботі А. Деркача особистісним ресурсам надається значення технології саморегуляції та самокерування діяльністю людини [8]. В. Марков тлумачить особистісні ресурси

як все те, що належить особистості – риси характеру, здібності, цінності та ін. [155].

Результатом операціоналізації феномену «особистісні ресурси» стосовно процесу міжкультурної адаптації у даному дослідженні є виділення найбільш важливих якостей особистості іноземного студента, прояви яких спрямовані на забезпечення його здатності успішно пристосовуватися до нових соціокультурних умов, ефективно долати кризові ситуації, які неминуче виникають у цьому процесі.

На основі аналізу теоретичного матеріалу та результатів емпіричних досліджень з проблем подолання складних життєвих ситуацій можна виділити певні найбільш універсальні (необхідні будь-якій людині, незалежно від її соціально-демографічних та індивідуально-психологічних характеристик, виду професійної діяльності та обставин життя) ресурси, що є складовими феномену «особистісні ресурси міжкультурної адаптації студента-іноземця». Вважається доречним стверджувати, що такими ресурсами слід визначити життєстійкість, здатність до конструктивного копіngu та толерантність до невизначеності.

За твердженням С. Мадді – західного дослідника, який перший ввів до наукового обігу поняття «hardiness (життєстійкість)» – цей конструкт формує у людей мотивацію, необхідну для реалізації ефективних способів подолання труднощів, піклування про своє здоров'я та підтримування позитивної соціальної взаємодії. За визначенням С. Мадді, життєстійкість є особистісною рисою, яка характеризує «міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість та не знижуючи успішність діяльності [296, с. 266].

Змістовно життєстійкість є системою уявлень людини про себе та свої стосунки зі світом, що забезпечує подолання складних ситуацій завдяки трьом компонентам: залученості, контролю, прийняттю ризику [296].

С. Мадді та Д. Кошаба стверджують, що hardiness (життєстійкість) можна вважати загальним знаменником психічного здоров'я людини [11; 137; 148; 195; 296]. В інших дослідженнях західних науковців виявлено такі аспекти позитивного значення життєстійкості для фізичного та психічного благополуччя людини: слабкіші фізіологічні реакції та більш

ефективне подолання напруги у стресових ситуаціях [279; 285; 300]; вищий рівень фізичного здоров'я [163; 299]; підвищення самоефективності та оптимізму [299]; відчуття суб'єктивної задоволеності життям [282]; суб'єктивне відчуття психічного та соціального здоров'я [292]; соціальний інтерес та активна залученість у побудову значущих міжособистісних стосунків [291].

У російських та українських дослідженнях також показано позитивне значення життєстійкості для: підвищення ефективності діяльності в екстремальних умовах [26]; подолання різних стресів, підтримки високого рівня фізичного та психічного здоров'я, розвитку оптимізму, самоефективності та задоволеності життям [37]; ефективності постановки життєвих завдань [125; 126]; подолання тривоги [154]; збереження внутрішньої збалансованості та успішності діяльності у стресових ситуаціях [163]; становлення позитивного самоствавлення та саморегуляції [175]; зниження руйнівної дії психотравмуючих ситуацій та успішності процесу реабілітації [202; 203]; запобігання невротизації та психосоматизації у кризових ситуаціях [244].

Оскільки високий рівень успішності у подоланні складних життєвих ситуацій виявляється у здатності обирати конструктивні стратегії розв'язання проблем, що виникають, доречно стверджувати, що важливою складовою універсальних особистісних ресурсів міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання є їх здатність до конструктивного копіngu.

Слід зазначити, що хоча за даними багатьох досліджень життєстійкість виявляється пов'язаною з ефективністю копінг-стратегій, ці поняття не є тотожними. Так, Л. Олександрова зазначає, що, по-перше, копінг-стратегії є алгоритмами, моделями поведінки, а життєстійкість – стійкою рисою особистості, по-друге, стратегії копінг-поведінки можуть бути деструктивними, а прояви життєстійкості завжди допомагають особистості долати життєві труднощі у конструктивному напрямку [11].

На сьогодні існує досить велика кількість визначень копінг-поведінки, сутність яких зводиться до того, що вона призначена подоланню складних життєвих ситуацій [40; 116; 118; 244]. За твердженням С. Нартової-Бочавер, завданнями копіngu є: мінімізація негативної дії обставин; терпіння, пристосування або перетворення життєвих ситуацій; підтримка позитивного образу «Я», впевненості у своїх силах; підтримка емоційної рівноваги;

збереження досить тісних взаємозв'язків з іншими людьми. Ефективним копінг визнається за умов, якщо він усуває фізіологічні та зменшує прояви напруження; надає можливості поновити необхідну діяльність та активність; захищає від психічного виснаження; створює відчуття психічного благополуччя [177].

На сьогодні існує декілька загально визнаних моделей типологій копінг-поведінки [16; 49]. Одну з найбільш змістовних типологій копіngu запропонували К. Карвер, М. Шейер та Дж. Вейнтрауб, виокремивши п'ятнадцять стратегій долаючої поведінки: активне подолання, планування, пригнічення конкуруючої діяльності, стримування подолання, пошук інструментальної соціальної підтримки, пошук емоційної соціальної підтримки, концентрація на емоціях, позитивне переформулювання та особистісне зростання, заперечення, прийняття, звернення до релігії, використання «заспокійливих» засобів, гумор, поведінковий відхід від проблеми, мисленевий відхід [277].

Проведені на сьогодні психологічні дослідження показали наявність зв'язку між ефективністю копінг-поведінки та успішністю професійної діяльності [49], особливостями міжособового спілкування [117], адаптацією до стресових ситуацій [1; 40; 71; 131]. Визначено гендерні [25], вікові та культуральні [116] особливості копіngu, його значення для професійної діяльності фахівців екстремального профілю [127; 164].

Також було доведено, що стратегії долаючої поведінки тісно пов'язані зі стратегіями акультурації (міжкультурної адаптації) [215; 272; 302].

В якості необхідного компонента універсальні особистісні ресурси міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання мають містити не тільки життестійкість та здатність до конструктивного копіngu, але й толерантність до невизначеності – здатність людини до здійснення найважливіших виборів свого життя, побудови життєвих планів в умовах існування багатьох можливих альтернатив з неповними характеристиками та непередбачуваними варіантами розвитку.

С. Баднер, автор найбільш відомої методики для діагностики толерантності до невизначеності, визначав цей феномен як тенденцію сприйняття невизначених ситуацій як бажаних, а

інтолерантність до невизначеності – як схильність сприймати їх як джерело загрози [275].

Російська дослідниця толерантності до невизначеності О. Луковицька визначила, що толерантні до невизначеності люди мають більш високу самооцінку, сприймають своє життя як більш насичене [146]. О. Мандрікова встановила, що толерантність до невизначеності є однією з передумов формування здатності до активного здійснення особистісного вибору, оптимістичності та самоефективності [134; 154]. У роботі Д. Леонтєва та Є. Осіна показано, що розвинута толерантність до невизначеності є однією з детермінант формування екзистенційного світогляду [125, с. 129]. Також встановлено, що толерантність до невизначеності є: системоутворюючим чинником обдарованості [182]; фактором розвитку особистісної ідентичності [77]; детермінантою розвитку професійно важливих якостей [36; 248].

Значення толерантності до невизначеності у системі психічних ресурсів успішності міжкультурної адаптації виявляється такими її проявами у поведінці особистості, як прагнення до пошуку ситуацій невизначеності; приємні емоції, відчуття комфорту під час виникнення таких ситуацій; здатність працювати над вирішенням проблеми навіть у тих умовах, коли необхідна інформація є недостатньою, незвичною, суперечливою, а ситуація непрогнозованою; здатність витримувати напруження кризових, стресових обставин [76; 134; 135; 146; 154; 275].

Етноспецифічні особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій

Діагностика та розвиток універсальних особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій як ресурсів пристосування до нових соціокультурних умов є обов'язковими але недостатніми умовами забезпечення успішності міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання. Доречно припустити, що у програмах соціально-психологічного та педагогічного супроводу іноземців у ВНЗ України необхідно здійснювати діагностику та своєчасну корекцію психологічних феноменів, які визначають етнічну специфіку їх навчання та інтеграції в український соціум у цілому. Для позначення цих феноменів російські дослідники О. Шлягіна та С. Єніколопов використовують поняття «актуальний етно-психологічний статус особистості», який визначають як «ступінь вираженості та знак етнічної ідентифікації особистості,

спрямованість та зміст авто- та гетеро- стереотипів, рівень етнічної толерантності, а також можливі трансформації її мотиваційно-сміслової сфери, які виникають за умов взаємодії з представниками інших етнічних груп та розв'язання конфліктних ситуацій в інокультурному середовищі» [262, с. 82].

Етнопсихологічні внутрішньоособистісні аспекти соціалізації називають «етнічністю» [79; 230].

За даними дослідників [230; 238; 262], етнічність та етнопсихологічний статус найбільш суттєво впливають на поведінку студентів як найбільш активної частини соціуму, оскільки саме у ВНЗ стикаються представники різних етнічних груп, що є носіями різних культур та світоглядів.

Вважаємо, що найбільше значення особистісні якості, що входять до структури етнопсихологічного статусу (внутрішньоособистісних аспектів етнічності), мають саме для іноземних студентів, які майже постійно потрапляють у досить кризові ситуації міжособової міжкультурної взаємодії та внутрішньоособистісного конфлікту, для яких звичні, перевірені стереотипні форми реагування, що склалися у рідній культурі, виявляються неадекватними, а нові ще знаходяться на етапі формування.

Таким чином, складові етнопсихологічного статусу (внутрішньоособистісного аспекту етнічності) особистості доречно розглядати як специфічні (етноспецифічні) особистісні ресурси подолання такої складної життєвої ситуації, як ситуація міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання.

Результати досліджень у галузі етнічної та кросс-культурної психології дозволяють до таких ресурсів віднести етнічну ідентичність та етнічну толерантність.

Етнічна ідентичність людини є найважливішою складовою соціальної ідентичності, яка стосується усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти. Саме з етнічною ідентичністю пов'язані найбільш фундаментальні зміни у психіці мігранта [79; 238; 251].

Т. Стефаненко визначила етнічну ідентичність як «результат єдиного процесу ідентифікації / диференціації, результат когнітивно-емоційного процесу самовизначення індивіда у соціальному просторі відносно багатьох етносів. Це не тільки усвідомлення, але й оцінювання, переживання своєї приналежності

до етносу» [238, с. 234–235]. У структурі етнічної ідентичності Т. Стефаненко виділила два компоненти: когнітивний та афективний [238].

Н. Лебедева та О. Татарко зазначили, що можна визначити різні види етнічної ідентичності, у залежності від її характеристик. Так, за характеристикою валентності можна виділити позитивну та негативну етнічну ідентичність, за характеристикою чіткості – визначену та невизначену (маргінальну) [128, с. 33].

Дж. Беррі виходив з того, що людина може ідентифікувати себе не тільки з однією, але й з двома (дуже рідко – більше) етнічними групами та запропонував чотири типи етнічної ідентичності: моноетнічна ідентичність, яка співпадає з офіційною етнічною приналежністю; моноетнічна ідентичність з «чужою» етнічною групою; біетнічна ідентичність – досить виражена ідентифікація з двома етнічними групами; маргінальна етнічна ідентичність, що визначається невизначеністю етнічної приналежності [273].

Г. Солдатова описала шість типів етнічної ідентичності: позитивна етнічна ідентичність (норма), етніцизм (гіпоідентичність), етнічна індиферентність, етнічний ізоляцизм, етнічний фанатизм [230].

У психологічних дослідженнях визначено й моделі зміни етнічної ідентичності: модель асиміляції, бікультурна модель, модель незалежності [251].

У дослідженні Д. Григор'єва показано, що вираженість етнічної ідентичності є досить значущим фактором соціокультурної адаптації мігранта та пов'язана з обранням різних аккультураційних стратегій [70].

На сьогодні проведено значну кількість психологічних досліджень етнічної ідентичності, в яких доведено, що зміст та знак етнічної ідентичності у багатьох аспектах детермінують формування ще одного етноспецифічного особистісного ресурсу подолання складної життєвої ситуації міжкультурної адаптації – етнічної толерантності. Н. Лебедева та О. Татарко виявили соціально-психологічний закон зв'язку між етнічною ідентичністю та міжетнічною толерантністю: «в нормі для групової (етнічної) свідомості характерним є тісний зв'язок між позитивною груповою (етнічною) ідентичністю та аутогруповою (міжетнічною) толерантністю; у несприятливих соціально-історичних умовах цей

зв'язок може розпадатися або перетворюватися на зворотний» [128, с. 32]. Як зазначають Г. Солдатова, Л. Шайгорова та О. Шарова, протилежність етнічної толерантності – етнічну нетерпимість, можна розглядати як «реально значущу форму проявів кризових трансформацій етнічної ідентичності» [231, с. 184].

У міжнародному документі ЮНЕСКО «Декларації принципів толерантності» зазначається, що «Толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності» [80].

У класичному психологічному словнику А. Петровського та М. Ярошевського толерантність визначається як «відсутність чи послаблення реагування на якийсь несприятливий чинник у результаті зниження чутливості до його дії» [200, с. 401–402].

Толерантність як якість особистості протиставляється стереотипності та авторитаризму, вважається необхідною для успішної адаптації до нових несподіваних умов [169].

У роботі Г. Солдатової, Л. Шайгурової та О. Шарової, визначаються такі критерії толерантності: рівноправ'я, повага членів суспільства, можливість розвитку та збереження самобутності, залучення до суспільних подій, свобода віросповідання, співпраця, контроль за збереження позитивної лексики [231, с. 182].

Толерантність (терпимість), що виявляє людина щодо нового для неї соціокультурного середовища, називають етнічною (міжнаціональною). Стверджується, що цей психічний феномен є важливою складовою національної самосвідомості у цілому та виявляється у безпосередній та опосередкованій міжнаціональній взаємодії [230; 232; 237; 238; 262].

О. Асмолів стверджує, що етнічна толерантність представляє собою «норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами та готовність до прийняття інших логік та поглядів, виступає як умова збереження різноманітності, історичного права на відмінність, несхожість, іншість» [232, с. 6].

Доведено, що етнічна толерантність є основним фактором подолання труднощів, що супроводжують процес міжкультурної взаємодії студентів-іноземців у країні навчання [100; 165; 258; 243] та збільшення їх суб'єктивного психологічного благополуччя [47].

Відсутність толерантності – інтолерантність як «прояви

нетерпимості у ставленнях та поведінці людини при взаємодії з іншими людьми» [198, с. 134], призводить до суттєвих руйнівних наслідків. До цих негативних наслідків належать етноцентризм, ксенофобія, націоналізм, етнічний екстремізм [198]. Аналіз цих проявів та деструктивних наслідків нетерпимості дозволяє переконатися у засадничому значенні етнічної толерантності для успішності міжкультурної адаптації та наступної міжкультурної взаємодії студентів-іноземців у країні навчання.

1.3. Картина світу як особистісний ресурс міжкультурної адаптації іноземних студентів

1.3.1. Картина світу як найважливіше світоглядне утворення у психіці людини

Аналіз результатів психолого-педагогічних досліджень, наведений у попередніх підрозділах, дозволяє стверджувати, що кожен з іноземних студентів, значна кількість яких щорічно приїздить в Україну на досить тривалий час для отримання вищої освіти, неминуче проходить досить складний шлях «подвійної» адаптації. Її першою складовою є пристосування до інокультурного соціального середовища, другою – до умов навчання у конкретному ВНЗ. Найбільш важливою психологічною категорією для розуміння сутності змін, що відбуваються у психіці студента-іноземця під час перебування в країні навчання, є категорія «картина світу». Саме це світоглядне утворення не тільки підлягає найбільшому тиску з боку етно-культурних особливостей нового суспільства, але може бути, за умов адекватності та гнучкості, суттєвим фактором адаптації та особистісним ресурсом успішності професійного становлення, особистісного розвитку та психічного благополуччя студента-іноземця в країні навчання.

Витоки досліджень проблеми картини світу у суспільно-гуманітарних науках виходять до робіт І. Канта, в яких вона досліджується як категорія свідомості, в якій структурується та впорядковується досвід людини як суб'єкта пізнання [189]. Початок активної розробки цієї категорії як філософської пов'язують із діяльністю М. Хайдеггера, який використовував поняття «картина світу» для того, щоб зазначити, що людині властиво усвідомлювати себе суб'єктом пізнання та перетворення

світу, світ уявляти як певну незалежну від неї реальність [253]. У культурній антропології концепт «картини світу» розроблено у дослідженнях Р. Редфілда, який визначав її як «бачення світобудови, притаманне тому, чи іншому народу; уявлення членів суспільства про самих себе та своїх діях, свою активність у світі» [цит. за: 147, с. 199]. У лінгвістиці досліджується явище «мовна картина світу», виникнення якого пов'язують з науковою діяльністю В. Гумбольдта, який стверджував, що саме в мові здійснюється перетворення світу у думки [75]

Введення категорії «образ (картина) світу» у науковий обіг психології є одним із найважливіших доробків О. Леонтьєва. Вчений визначив, що цей психічний феномен є відображенням в психіці індивіда цілісного багатомірного предметного світу в усіх його взаємозв'язках і взаємозалежностях між явищами та предметами, до яких належить і сама людина. Це – складна багаторівнева модель, що будується на основі суб'єктивного досвіду, а у подальшому сама опосередковує сприйняття цього досвіду, змістово ж вона характеризується смислами та системами значень [133].

У своїх наукових розробках О. Леонтьєв сформулював фундаментальні теоретичні положення, які й повсякдень є базовими методологічними принципами щодо вивчення категорії «образ світу»:

- образ світу не є чуттєвою «картинкою», простою сумою перцептивних образів як результатів сприйняття оточуючого світу»
- його становлення є виходом за межі «безпосередньо чуттєвої картинки»;
- образ світу є психічною інстанцією, яка опосередковує взаємодію людини з оточуючою та внутрішньою реальністю;
- образ світу є вторинним щодо зовнішнього світу;
- образ світу є внутрішньо цілісним – у ньому певним чином приводиться у відповідність та погоджується інформація, що надходить від різних органів чуття, в результаті чого утворюється єдине несуперечливе уявлення щодо реальності;
- в образі світу людини представленими є не тільки образи об'єктів сприйняття, але й усталені уявлення щодо реальності;
- образ світу є амодальним, модальності відчуттів з'являються в результаті суб'єкт-об'єктних відносин людини з реальністю;
- образ світу має багаторівневу структуру та є системою особистісних значень та смислів [133].

Проблема образу світу отримала розвитку у працях як послідовників О. Леонтьєва, які на сьогодні вже є класиками радянської та світової психології, так і сучасних дослідників.

С. Смирнов визначав образ світу як «певну сукупність або впорядковану систему знань людини про світ, про себе, про інших людей та ін., яка опосередковує, переломлює через себе будь-який зовнішній вплив» [226, с. 142]. Характеризуючи образ світу, дослідник відзначив його:

- аномальність (оскільки до образу світу входять не тільки чуттєві компоненти, але й значення та смисли);
- цілісність та системність (образ світу не зводиться до сукупності окремих образів);
- багаторівневність структури (наявність в образі світу поверхневих та ядерних утворень);
- емоційно-особистісний смисл;
- вторинність щодо зовнішньої дійсності [226].

О. Артемьева визначила образ світу як системну змістову модель суб'єктивного світу, структуровану сукупність особистісних смислів, зафіксованих у формі ставлень до об'єктів, явищ та ситуацій об'єктивного світу [19].

Г. Берулава поняття «образ світу» визначила як «особистісно зумовлене, від початку невідрефлексоване, інтегративне ставлення суб'єкта до себе та оточуючого світу, що несе у собі ірраціональні установки, що є в суб'єкта» [34, с. 40]. Формування цього психічного утворення, на думку дослідниці, відбувається на основі інтеграції уявлень щодо оточуючого світу, узагальнення індивідуального соціокультурного досвіду. Значення ж картини світу визначається тим, що вона є орієнтовною основою поведінки людини, детермінує вибір поведінкових стереотипів, виявляється в особистісно зумовлених емоційних реакціях [34].

Вважаємо, що впровадження категорії «картину світу» у науковий обіг відповідає провідним теоретико-методологічним принципам сучасної психології, зокрема принципу суб'єктності [3; 4; 17; 44; 95; 190; 211; 217].

Принципи суб'єктного підходу щодо проблеми картини світу сформульовано у роботі В. Петренка: «в описанні оточуючої фізичної та соціальної дійсності, подій суспільного життя та життя інших людей імпліцитно присутня позиція спостерігача, можна навіть підкреслити – пристрасного спостерігача, ціннісні орієнтації

системи мотивів та культурно-історичні форми категоризації якого зумовлюють той зміст, який він здатний виділити з різноманіття світу, що спостерігається» [189; с. 6].

Значення картини світу, як стверджує Г. Берулава, визначається тим, що вона є орієнтовною основою поведінки людини, детермінує вибір поведінкових стереотипів, виявляється в особистісно зумовлених емоційних реакціях [34]. Критеріями оцінки картини світу є її формальні характеристики, що можна угрупувати у три шкали:

- шкала емоційної насиченості, яка містить два полюси: емоційності (характеризує емоційно насичений образ світу, як з позитивним, так і з негативним забарвленням емоційного фону) та індиферентності (властивий образу світу людей з емоційно нейтральними уявленнями про дійсність із відсутністю емоційних ставлень);

- шкала узагальненості, яка характеризується полюсами інтегральності (на якому у людей переважає цілісність, синтетичність та когнітивна простота уявлень щодо оточуючого світу) та диференційованості (якому притаманна мозаїчність, фрагментарність, аналітичність та когнітивна складність світосприйняття);

- шкала активності, яка містить полюс активності (якому притаманне активно-діяльнісне ставлення до світу, орієнтація на значущі події майбутнього) та реактивності (що характеризується пасивно-споглядальним ставленням, фатальним сприйняттям оточуючого світу, орієнтацією на події минулого життя) [33].

На думку Н. Осухової, значення образу (картини) світу визначається тим, що вона як особистісний міф детермінує особливості визначення соціальних ситуацій та обрання стратегій поведінки в них, є внутрішньою основою самоідентифікації людини, регуляції її поведінки, здійснення життєвих виборів, розвитку онтологічної впевненості у світі [185]. Також дослідниця довела, що виявлення змістових особливостей образу світу є основою розробки стратегії та тактики надання психологічної допомоги особистості у кризовій ситуації, яка має спрямовуватися не на адаптацію до кризових обставин, а на реконструкцію суб'єктивного образу світу [185, с. 112–129].

У роботі Л. Кравченко показано, що образ світу опосередковує сприйняття особистістю світу та побудову її ставлення до нього, а

також визначає образ життя людини та її суб'єктивну оцінку значущості життєвих подій [113].

На думку М. Поддякова, образ світу виконує функції мотивації та обрання моделей поведінки через уявлення майбутнього: «особлива роль образу світу як інтегрального утворення особистості полягає у його прогностичності – він містить у явному або неявному вигляді прогноз на найближче та віддалене майбутнє. Це вирішальною мірою визначає мотивацію діяльності людини та її стратегії» [195, с. 122].

У дослідженні проблем міжкультурної адаптації показано, що здатність до гнучкої трансформації ментального простору (картини світу) є важливою детермінантою міграційної готовності людини (проявом її самоорганізації, який змістово є психологічною установкою на добровільну зміну місця проживання) і зниження ступеня, тривалості та інтенсивності переживання культурного шоку у нових соціокультурних і економічних умовах [255].

Аналіз теоретичних та емпіричних досліджень феномену картини світу з точки зору її значення дозволяє виділити такі її найважливіші функції [34; 133; 195; 225]:

- гностична (репрезентативна) – представленість реального світу людині, що зумовлює його подальше пізнання;
- інтегративна – забезпечення суб'єктивної цілісності світу, усталеності його внутрішніх структур та взаємозв'язків,
- інтерпретативна – пояснення, структурування, інтерпретація життєвих ситуацій, явищ дійсності, поведінки інших людей та своєї власної;
- регулятивна – детермінація здійснення фундаментальних життєвих виборів і обрання моделей поведінки та оціночно-поведінкових реакцій у конкретних повсякденних ситуаціях;
- прогностична – експліцитне або імпліцитне передбачення варіантів розгортання життєвого шляху на найближче та віддалене майбутнє, що значною мірою визначає мотивацію поведінки та стратегії її реалізації.

Значна кількість психологічних досліджень дозволила також довести суттєве значення картини світу для: психічного благополуччя особистості [31]; визначення особистісних смислових утворень та вибудовування базису поведінки людини, її індивідуальних емоційних та когнітивних програм [33; 34; 109]; готовності дитини до шкільного навчання [210]; розвитку особистості на різних вікових

етапах [46; 74; 81; 161; 220]; визначення етнопсихологічних особливостей особистості [56; 142; 159; 235]; здійснення практичної діяльності та побудови образу життя [218]; розвитку самопізнання та самосвідомості, зокрема національної [109; 233]; подолання екстремальних життєвих ситуацій [201]; оцінки особистісної значущості життєвих подій [114]; політичної та економічної активності особистості [99; 153]; процесу наукової творчості [65]; рефлексивного самоздійснення особистості [115].

Важливою складовою розроблюваних у психологічних дослідженнях концепцій картини світу є визначення її структури та змісту.

У структурі образу світу С. Смирнов визначив ядерні та поверхневі структури. Ядерні структури, на думку дослідника, виступають загальним базисом існування людини та відображають її зв'язки зі світом, що не залежать від рефлексії щодо них. Поверхневі структури оформлюються у процесі цілеспрямованого пізнання світу та побудови власного ставлення до нього [224].

Доповнюючи наукові доробки О. Леонтьєва та С. Смирнова, В. Петухов зазначав, що поверхневі структури образу світу можуть оформлюватися не тільки чуттєво, але й раціонально [191].

О. Артемьєва у структурі образу світу як суб'єктивного відбитку реальності виділила три шари суб'єктивного досвіду індивіда: перцептивний (відповідає сенсорно-перцептивному та уявленевому рівням відбиття реальності), семантичний (шар образу світу, у якому сліди відбиття реальності забарвлені суб'єктивним ставленням до них), ядерний (шар позамодальних структур) [19].

На думку В. Століна, індивідуальні уявлення людини щодо оточуючого світу, розміщені у шарі позамодальних структур, групуються навколо трьох умовних осей: наповненість життя активним добром (уявлення любові, молодості, щастя); наявність у житті сили, що погрожує людині та створює небезпеку; наявність розлук, хвороб, самотності та взагалі визнання явища смерті, якої людина не може запобігти [239].

Р. Горська у структурі особистісної картини світу виділяє чотири компоненти: загальнолюдській (універсальний), національний, освітньо-комунікативний (соціальний), особистісний [64].

Ал Дафар Абд Ал Барі М.Мадхі у структурі візуального образу світу виділяє вербальну та операціональну складову [9].

Узагальнено у змістовій характеристиці картини світу виділяють три компоненти картини світу: когнітивний, афективний та діяльнісний [33; 34; 119; 191; 225; 259].

Когнітивний компонент картини світу представляє собою більш менш змінюваний або усталений (в залежності від певних внутрішніх та зовнішніх факторів) результат пізнання і усвідомлення предметів та явищ навколишнього світу у єдності усіх вимірів, що характеризують її змістово:

- природа (планета, всесвіт),
- соціум (культура, цінності, смисли, норми, звички, традиції суспільства),
- інші люди (особистості з певними позитивними чи негативними соціально-психологічними та фенотипічними якостями),
- власне Я (особистісні якості, моделі поведінки, смисложиттєві орієнтації, життєві результати, прагнення, перспективи на майбутнє).

Афективний (емоційно-оціночний) компонент є результатом усвідомлення про власне ставлення до світу у єдності усіх його вимірів.

Діяльнісний компонент – прагнення / здатність регулювати власну поведінку відповідно свому когнітивному та емоційному ставленню до світу.

Суттєвий вклад у розуміння сутності картини світу, як і будь якої іншої психічної реальності, вносить визначення її типів. У визначенні типології картини світу існують різні підходи.

У загальному вигляді можна говорити про існування колективних та індивідуальних моделей світу. До колективних належать загальнолюдська (система уявлень людства в цілому про навколишній світ та його зв'язок з існуванням людської цивілізації на планеті), етнічна (що формується кожним етносом на основі глобальної загальнолюдської картини) та субкультурна (множинність яких виникає у межах одного того ж етносу та є відображенням уявлень про світ у певних субкультурах).

Диференційовано асимілюючи загальнолюдську, етнічну та субкультурну моделі світу особистість на основі власного досвіду формує індивідуальну картину світу. Тобто, людина завжди має певну систему уявлень про себе, навколишній світ (у тому числі оточуючих людей), про свою роль та місце в ньому, про часову та

просторову послідовність подій, їх причинно-наслідкові зв'язки, значення життєвих ситуацій та ін. Ця система уявлень (індивідуальна картина) у відповідності до сучасних наукових уявлень є психічною реальністю, яка утворюється у процесі взаємодії людини зі світом та розвивається у процесі контактів із ним. Ця реальність не є повною копією, відбитком оточуючого світу через дію певних обмежувальних факторів (обмеженість об'єму сприйняття, апперцептивні спотворення, стереотипи на установки сприйняття, вибірковість сприйняття та запам'ятовування, недосконалість мисленевих процесів та ін.). Отже, утворювана людиною індивідуальна картина світу є його суб'єктивною моделлю, що відображає уявлення особистості про світ, про себе у ньому, цінності та ставлення світу.

О. Леонт'єв, спираючись на таке універсальне підґрунтя для класифікації, як критерій її відповідності реальному світові, виділив два типи: реальний та ілюзорний. Реальна (адаптивна, адекватна) картина світу, на думку вченого, є результатом адекватного відображення того, що оточує людину, того що дійсно відбувається у світі та з нею самою. Реальна картина світу є особистісним ресурсом обрання успішних та гармонійних моделей поведінки у широкому спектрі життєвих ситуацій та в усіх сферах буття. Ілюзорна (не адаптивна, неадекватна) картина світу будується внаслідок накопичення особистістю недостовірної, викривленої, неповної інформації щодо навколишнього світу, оточуючих людей та себе самої. Причиною її формування є фундаментальна недосконалість сенсорно-перцептивних процесів людини: обмежений об'єм сприйняття та його вибірковість, виключення певної інформації з процесу формування суб'єктивного образу ситуації, явище добудовування образів та приписування ситуації тих елементів, які реально відсутні, але суб'єктивно необхідні [133].

У результаті змістовного аналізу Г. Берулава виділила три типи картини (образу) світу:

- емпіричний (морально індиферентне ставлення до оточуючого світу, що виключає звернення до морально-ціннісних категорій);

- позитивістський (при орієнтації на задоволення власних потреб, все ж таки характеризується опорою на моральні догми та правила ставлення до власних особливостей, властивостей інших

людей та характеристик оточуючого світу);

- гуманістичний (характеризується трансцендентними мотивами діяльності – «виходом» особистості за межі власних інтересів, орієнтацією на турботу про інших людей та оточуючий світ) [34].

У роботі Л. Кравченко типи образу світу особистості виявлено в результаті типологізації досліджуваних за результатами діагностики осмисленості їх життя. Дослідницею визначено три типи образу світу: «просоціальний», «соціальний» та «еґоцентричний» [113].

Аналіз структурних та змістових особливостей названих типів образу світу показав, що для просоціального притаманні позитивне сприйняття світу, різноманітність семантичного простору, залучення усіх рівнів образу світу до обробки отримуваної інформації, високий ступінь децентрації свідомості, турбота про загальнолюдське благополуччя, позитивне сприйняття майбутнього та минулого, активна життєва позиція, домінування у смисловій сфері просоціальних цінностей. Соціальний образ світу виявився пов'язаним із амбівалентним або нейтральним сприйняттям світу, одноманітністю семантичного простору, поверхневістю рівнів отримання та обробки інформації, низьким ступенем осмисленості світу, домінуванням еґоцентричних або групоцентричних цінностей. Для еґоцентричного образу світу притаманним є негативне сприйняття світу, обмеженість семантичного простору, значна кількість негативних смислових категорій у свідомості, домінування еґоцентричних ціннісних утворень, негативна оцінка минулого та теперішнього, відсутність надій на майбутнє, низький рівень активності та відповідальності [113].

У проективній психодіагностиці виділено п'ять видів образної картини світу: планетарна (когнітивна картина, змістом якої є уявлення про світ на основі загальновідомих нормативних знань щодо планетарного устою сонячної системи); пейзажна (бажана картина оточення, яка містить людей, тварин, рослини, будинки); безпосереднє оточення (обстановка навколо людини – звичайна або ситуативна); опосередкована (метафоричне вираження складного сутнісного змісту стосунків людини зі своїм світом); абстрактна картина світу (представлення світу у вигляді абстрактного знаку, символу, образу) [209].

У роботі Н. Осухової визначено загальну типологію змістово

спотворених образів світу кризової особистості: «комплекс жертви» (виявляється в апатії, відмові від відповідальності, відчутті безпомічності та безнадійності, зниженні самооцінки); «комплекс відчуженості» (характеризується відчуженням від оточуючих, холодністю, відстороненістю, недовірливістю); «відхід у світ фантазій» (аж до утворення декількох паралельних життєвих світів) [185, с. 173]. Також було виявлено типологічні особливості образу світу людей, які виявилися нездатними подолати різні типи життєвих криз [185].

Наприкінці теоретичного аналізу проблеми картини світу слід зазначити, що у психологічних працях окрім поняття «картина світу» та «образ світу» науковці використовують і відносно синонімічні поняття. На сьогодні ряд споріднених термінів налічує біля десятка назв: «світогляд», «суб'єктивні уявлення про світ», «суб'єктивна картина реальності», «когнітивна карта», «внутрішня модель світу», «особистісні конструкти», «категоріальні структури індивідуальної свідомості», «життєвий світ», «система актуальних координат об'єкту», «модель світу» та ін. Але найбільш дискусійним є питання співвідношення категорій «образ» і «картина» як найбільш поширених. У диференціації цих понять на сьогодні існує чимало підходів. Сам О. Леонтьєв, фундатор даного напрямку у психологічній науці, використовував ці поняття як синоніми [133]. Ці погляди розділяє багато класиків психологічної науки та сучасні дослідники проблеми [24; 124; 185; 189].

Втім, значна кількість науковців дотримується поглядів про необхідність диференціації цих понять.

С. Смирнов чітко розділяє категорії образу та картини світу, він стверджує, що «образ світу має характер ядерної структури стосовно того, що на поверхні виступає у вигляді тієї або іншої модально оформленої та, значить, суб'єктивної картини світу» [224, с. 22].

На думку В. Петухова, образ світу (ядерні утворення) та картина світу (поверхневі утворення) співвідносяться як представлення світу у психіці людини та знання про нього. Дослідник зазначив, що представлення світу «відображає практичну «включеність» людини у світ та пов'язане з реальними умовами її суспільного та індивідуального життя... Ядерні структури можна визначити як фундаментальні опори існування людини у якості свідомої істоти, що відображають її дійсні зв'язки

з оточуючим світом та не залежать від рефлексії з цього приводу. Поверхневі ж структури пов'язані з пізнанням світу як спеціальною метою, з побудовою того, чи іншого уявлення про нього» [191, с. 15].

У концепції О. Артемьєвої поняття «картина світу» позначає семантичний шар організації образу світу, у якому фіксуються усі відбитки взаємодій людини з об'єктами оточуючої дійсності. Картина світу, на думку дослідниці, постійно змінюється та є певною сукупністю відношень до об'єктів, що сприймаються [19].

У роботі Р. Свинаренко образ світу розглядається як сукупність перцептивних образів, а картина світу – як сукупність уявлень та переживань про зовнішній та внутрішній світ [216].

Існує також точка зору на співвідношення понять «картина світу» і «образ світу». Так С.Симоненко аналізує ці поняття у контексті співвідношення суспільного та індивідуального; «провідними чинниками розвитку візуального мислення є загальна “картина світу” як інтегруюча частина ментальності, властива певному суспільству, та індивідуальний “образ світу” суб'єкта, який формується в процесі розпредмечування ним цієї “картини світу” та опредмечування навколишнього світу» [219, с. 31]. Аналогічну точку зору представлено у роботі В. Мазлумян: «Образ світу протистоїть Картині світу як індивідуальне – суспільному» [149, с. 102], та дослідженнях О. Галкіної [56; 57].

Аналіз поглядів цих та інших дослідників на проблему диференціації понять «образ» та «картина» світу дозволяє дійти висновку, що у даному дослідженні найбільш адекватним для позначення результату побудови людиною системи усвідомлюваних, емоційно забарвлених, детермінуючих поведінку суб'єктивних уявлень щодо оточуючого світу та себе у цьому світі, є поняття «картина світу».

1.3.2. Структурно-змістові складові картини світу: теоретична модель

Емпіричне дослідження картини світу, зокрема обрання методик психологічної діагностики, має базуватися на виділенні її структурно-змістових складових, що відповідає принципу системності, прийнятому у сучасній психологічній науці, відповідно до якого, психічні явища слід вивчати через визначення

їх внутрішньої структури та системоутворюючих факторів [54; 60; 143].

С. Смирнов визначав образ світу як «певну сукупність або впорядковану систему знань людини про світ, про себе, про інших людей» [226, с. 142].

У концепції Г. Берулави виділено чотири структурні складові картини (образу) світу: уявлення про себе (образ-Я), уявлення про інших людей, уявлення про навколишній світ, уявлення про своє життя [34, с. 41].

За О. Обуховим, картина світу є багаторівневою системою уявлень про себе та власну діяльність, інших людей та оточуючий світ [183].

У когнітивно-експериментальній теорії індивідуальної картини світу («імплицитній теорії реальності») С. Епштейна виділено такі основні блоки: теорію власного «Я», теорію оточуючого світу, репрезентацію відносин між «Я» та світом. Стосовно кожної з цих змістових характеристик кожна людина формує когнітивно-емоційні імплицитні уявлення – базисні переконання, скрізь призму яких сприймаються життєві події та формується поведінка. У відповідності до основних потреб особистості дослідник виділив чотири базисні переконання, що утворюють індивідуальну картину світу: переконання про міру доброзичливості оточуючого світу; переконання щодо справедливості оточуючого світу; переконання стосовно того, наскільки можна довіряти людям; переконання щодо власної значущості [281].

До базисних переконань (установок) особистості, як факторів, що детермінують відчуття безпеки особистості, звернулась Р. Янофф-Бульман [287]. Ця американська дослідниця вивчала процеси та механізми конструювання уявлень про оточуючий світ (доречно припустити, що це поняття є адекватним аналогом картини світу), які притаманні здоровим та психічно травмованим людям. Базисні (базові) установки було визначено як імплицитні, глобальні, стійкі уявлення особистості щодо світу та самої себе, що впливають на її мислення, емоційні стани та поведінку.

У результаті досліджень процесу переживання й подолання наслідків психічних травм та поновлення відчуття безпеки, Р. Янофф-Бульман дійшла висновку, що ядро суб'єктивного світу психічно благополучної людини складають три категорії базисних

переконань:

- віра про те, що у світі більше добра, ніж зла (переконання про наявність добра стосується як оточуючого світу в цілому, так і людей зокрема);

- переконання про те, що світ сповнений смыслом, події відбуваються не випадково, а контролюються людиною, та відповідають законам справедливості;

- переконання у цінності власного «Я» (містить позитивну оцінку себе як хорошої людини, впевненість у здатності ефективно контролювати свою поведінку, позитивну оцінку власної удачливості) [287].

Ці узагальнені системи ставлень у змісті картини (імпліцитної концепції) світу конкретизуються у восьми первинних категоріях переконань про: прихильність світу; доброту людей; справедливість світу; контрольованість світу; випадковість як принцип розподілення подій, що відбуваються; цінність власного «Я»; самоконтроль та контроль над подіями; вдачу або везіння.

У підсумку цих категорій, картину (концепцію) оточуючого світу психічно здорової людини, за твердженням Р. Янофф-Бульман, можна описати як переконання у тому, що «у світі значно більше гарного, ніж поганого, а якщо трапляється щось погане, то це відбувається переважно з тими людьми, хто здійснює негарні вчинки, отже, якщо людина хороша, вона може відчувати себе захищеною від різних негараздів» [287].

Суттєвою особливістю базисних установок, як основного змісту картини світу людини, є їх достатня стійкість у часі, що дозволяє їм визначати магістральну лінію людської поведінки. Але, як зазначає дослідниця, у певних, насамперед психотравмуючих, обставинах базисні установки особистості можуть зазнавати серйозних змін, в результаті чого також суттєво змінюється поведінка людини. Причина цього полягає у тому, що у психотравмуючих ситуаціях людина стикається з обставинами, які руйнують її впевненість у власній безпеці, доброті та справедливості оточуючих людей та світу у цілому. Звичайна картина світу починає виявлятися ілюзією, переконання у власній цінності та невразливості зникає. Процес подолання цієї психотравми, на твердження Р. Янофф-Бульман, має полягати у відтворенні базисних переконань, які, втім, мають стати якісно новими, порівняно з періодом до психологічної травми. Картина світу людини, що пододала психічну травму, змістово

виражається переконанням у тому, що «світ доброзичливий та справедливий, людина має цінність, право вибору та здатність контролювати події, але так відбувається не завжди» [287].

На сьогодні концепція базисних (базових) установок та розроблена Р. Янофф-Бульман відповідна психодіагностична методика досить продуктивно використовуються у психологічних дослідженнях як картини світу, так й інших важливих проблем. Зокрема показано значення базисних установок для психологічної безпеки особистості [38; 45]; ефективності поведінки у складних життєвих ситуаціях [102; 179]; становлення світоглядних позицій [194]; соціального самопочуття [97]; професійного становлення [196; 254; 268].

Ще однією категорією, яка досить продуктивно презентує змістове наповнення картини світу особистості, є категорія соціальних аксіом, запропонована М. Бондом та К. Леунгом.

Соціальні аксіоми визначаються як найбільш суттєві вірування людини щодо самої себе, інших людей, соціального оточення, фізичного та духовного світу, які формуються у процесі соціалізації незалежно від контексту релігійних вірувань. Вони є головними у системі переконань особистості та виконують роль забезпечення виживання особистості у фізичному та соціальному контексті [293].

Сутність соціальних аксіом визначається тим, що вони встановлюють причинно-наслідкові або кореляційні зв'язки між двома аспектами реальності (за схемою: «якщо здійснити зло – завжди отримаєш покарання»). Наявність такого зв'язку відрізняє соціальні аксіоми від соціальних цінностей, які є оцінними віруваннями (наприклад: «здійснювати зло – погано»).

Виділяють чотири головні функції соціальних аксіом: полегшення досягнення важливих цілей (інструментальна функція); допомога у захисті власної гідності (его-захисна функція); вираження власних цінностей особистості (функція самовираження); допомога людям у розумінні світу (функція пізнання).

За твердженням М. Бонда та К. Леунга, соціальні аксіоми є універсальними (надкультурними) через те, що вони допомагають людям вирішувати загальнолюдські життєві проблеми. Спільність цих проблем призводить до появи східних соціальних аксіом у представників різних культур, розбіжності стосуються лише ступеня вираженості цих вірувань, який визначається особливостями тієї чи іншої культури.

Результати численних крос-культурних досліджень у багатьох країнах світу дозволили М. Бонду та К. Леунгу визначити такі загальні типи соціальних аксіом: соціальний цинізм, нагорода за зусилля, соціальна гнучкість, контроль долі, релігійність.

Вираженість цих соціальних вірувань дозволяє оцінити відповідна методика – опитувальник SAS (Social Axioms Survey) М. Бонда і К. Леунга, який на сьогодні адаптований для використання на російській та українській мові та має дві форми: SAS-60 та SAS-82 (Н. Лебедева, Л. Спиридонова, О. Татарко) [88; 235; 236; 141; 242].

На сьогодні у дослідженнях соціальних аксіом виявлено: можливість їх використання як інструменту вивчення образу світу [141; 234–236]; зв'язок із складовими соціального капіталу населення багатьох країн світу [241; 242]; особливості цінносно-смыслових утворень у системі світосприйняття [56; 57]; особливості під час соціальних трансформацій [88]; етнокультурні особливості [235; 236]; зв'язок із етнічною ментальністю [88; 141].

Висновки до першого розділу

1. Студенти-мігранти на сьогодні є окремою віковою та соціальною верствою, яка стикається з низкою специфічних соціально-психологічних проблем, пов'язаних із надкардинальною зміною соціального статусу та оточення: переживання стресу акультурації та культурного шоку, кризові трансформації етнічної ідентичності, особистісні деформації та ін.

2. Кожен з іноземних студентів, значна кількість яких щорічно приїздить в Україну на досить тривалий час для отримання вищої освіти, неминуче проходить досить складний шлях «подвійної» адаптації. Її першою складовою є пристосування до інокультурного соціального середовища, другою – до умов навчання у конкретному ВНЗ.

3. Для позначення процесів пристосування студента-іноземця до нового соціокультурного середовища найбільш прийнятним є поняття «міжкультурна адаптація». Міжкультурна адаптація – окремий вид соціально-психологічної адаптації, що виявляється у соціальному та психологічному пристосуванні людей до нової

культури, освоєнні національних традицій, способу життя, поведінки.

4. У структурі особистісних ресурсів міжкультурної адаптації іноземних студентів можна виділити універсальні (потрібні будь-якій людині, незалежно від особливостей складної життєвої ситуації) та етноспецифічні (ті, що актуалізуються в умовах міжкультурної взаємодії та пов'язані з етнічними особливостями людини) особистісні ресурси. До універсальних особистісних ресурсів міжкультурної адаптації слід віднести особистісні особливості, що забезпечують успішність подолання складних життєвих ситуацій: життєстійкість, копінг, толерантність до невизначеності. До етноспецифічних – позитивну етнічну ідентичність та етнічну толерантність.

5. Найбільш важливою психологічною категорією для розуміння сутності змін, що відбуваються у психіці студента-іноземця під час перебування в країні навчання, є категорія «картина світу». Саме це світоглядне утворення не тільки підлягає найбільшому тиску з боку етно-культурних особливостей нового суспільства. Картина світу – це цілісна багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, про себе і своє життя, що репрезентують у свідомості систему взаємовідносин людини зі світом і самою собою та реалізуються у життєдіяльності.

6. Результати теоретичного дослідження стану проблеми картини світу у сучасній психології дозволяють обґрунтувати структурно-змістову модель феномену «картина світу». У відповідності до цієї моделі, структурно картина світу може бути диференційована на: уявлення про себе, уявлення про інших людей, уявлення про навколишній світ, уявлення про своє життя. Змістове ядро картини світу складають базисні переконання як глобальні, стійкі уявлення особистості щодо світу та самої себе, що впливають на її мислення, емоційні стани та поведінку. Продуктивно презентують змістове наповнення картини світу й соціальні аксіоми як найбільш суттєві вірування людини щодо самої себе, інших людей, соціального оточення, навколишнього світу.

7. Картина світу студентів-іноземців також може зазнавати суттєвих трансформацій у процесі міжкультурної адаптації та навчання в іншій країні. У залежності від успішності адаптації ці зміни можуть бути як конструктивними, так і деструктивними.

8. У дослідженнях картини світу досягнуто значних наукових результатів. Але ця категорія охоплює настільки велике коло проблем

психічного життя людини, що багато важливих питань поки що залишаються невирішеними. Зокрема, дослідження потребують проблеми трансформації картини світу в осіб, що мають навчатися, здійснювати свій особистісний та професійний розвиток в іншій країні. Суттєве значення проблематики та її недостатня розробленість у теоретичному і практичному плані зумовлюють актуальність дослідження та тему «Трансформація картини світу студентів-іноземців у процесі міжкультурної адаптації в країні навчання».

РОЗДІЛ 2. МІЖКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ У КРАЇНІ НАВЧАННЯ ТА СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВІ ОСОБЛИВОСТІ КАРТИНИ СВІТУ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ

2.1. Методична схема та методики емпіричного дослідження трансформації картини світу іноземних студентів у процесі міжкультурної адаптації в країні навчання

Перший етап емпіричного дослідження: «Особистісні ресурси міжкультурної адаптації та стратегії пристосування студентів-іноземців до нового соціокультурного середовища».

Метою першого етапу емпіричного дослідження була емпірична верифікація теоретичної моделі особистісних ресурсів міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання. Теоретична модель особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання (обґрунтована у підрозділі 1.2.2), містить універсальну та етноспецифічну складові. До універсальної віднесено життєстійкість, здатність до конструктивного копінг, толерантність до невизначеності, до етноспецифічної – етнічна ідентичність та толерантність.

Досягнення мети передбачало вирішення психодіагностичних завдань:

- діагностика універсальних ресурсів міжкультурної адаптації (життєстійкості, копінг поведінки, толерантності до невизначеності) студентів-іноземців та українських студентів;

- діагностика етноспецифічних ресурсів міжкультурної адаптації (етнічної ідентичності та етнічної толерантності) студентів-іноземців та українських студентів;

- діагностика особливостей міжкультурної адаптації студентів-іноземців;

- діагностика соціально-психологічної адаптації українських студентів.

Для діагностики *універсальних особистісних ресурсів* подолання складних життєвих ситуацій було використано такі методики: Коротку версію Тесту життєстійкості (М. Кузнецов та ін.); Опитувальник копінг-стратегій К. Кравера та ін. в адаптації О. Рассказової, Т. Гордєєвої, Є. Осіна; Опитувальник толерантності до невизначеності С. Баднера, адаптований Г. Солдатовою.

Коротка версія Тесту життєстійкості створена М. Кузнєцовим, В. Олефіром та А. Павловою [119] на базі методики Д. Леонтєва та О. Рассказової [137]. Цей тест дозволяє оцінити міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності за такими шкалами:

- загальна життєстійкість є системою переконань про себе, про світ, про стосунки зі світом, що включає три порівняно автономних компонента: залученість, контроль, прийняття ризику та у цілому перешкоджає виникненню внутрішньої напруги у стресових ситуаціях;

- залученість визначається як переконаність у тому, що залученість у те, що відбувається дає максимальний шанс знайти щось цікаве та варте уваги для особистості;

- контроль є переконаністю у тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат того, що відбувається, навіть якщо цей вплив не абсолютний та успіх не гарантований, це відчуття людини, що вона сама обирає власну діяльність, свій шлях;

- прийняття ризику – переконаність людини у тому, що все, що з нею трапляється, сприяє її розвитку за рахунок знань, отримуваних з досвіду (як позитивного, так і негативного), готовність діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, вважаючи прагнення до простого комфорту і безпеки таким, що обідняє життя особистості [119; 137].

Опитувальник копінг-стратегій К. Кравера та ін. в адаптації О. Рассказової, Т. Гордєєвої та Є. Осіна призначений для діагностики особистісних стилів реагування у складних життєвих ситуаціях та ситуаційних копінг-стратегій, що визначаються цими стильовими особливостями. Методика дозволяє оцінити схильність досліджуваних до таких стратегій подолання:

- активне подолання (активні дії, спрямовані на подолання складної життєвої ситуації);

- планування (осмислення найбільш ефективних стратегій подолання складної життєвої ситуації, розробка стратегій поведінки);

- пригнічення конкуруючої діяльності (уникнення відволікань на ті види активності, які не впливають на розв'язання складної ситуації, ігнорування факторів, що не мають значення для цього процесу);

- стримування подолання (стратегія очікування найбільш вдалого моменту для здійснення дій, уникання поспішних дій);
- пошук інструментальної соціальної підтримки (прагнення до отримання поради, корисної інформації, матеріальних ресурсів, необхідних для розв'язання проблеми);
- пошук соціальної підтримки з емоційних причин (прагнення до отримання співчуття та розуміння оточуючих);
- концентрація на емоціях та їх активне вираження (фіксація уваги не неприємних емоціях, їх переживанні та зовнішній експресії);
- позитивне переформулювання та особистісне зростання (намагання оптимістично переосмислити ситуацію як, таку, що надає можливостей для позитивних особистісних змін);
- заперечення (відмова від усвідомлення проблемної ситуації як реальної);
- прийняття (усвідомлення реальності складної життєвої ситуації);
- звернення до релігії (пошук ресурсів подолання у релігійних переконаннях);
- використання «заспокійливих» засобів (алкоголю, нікотину, лікарських засобів, наркотиків);
- гумор (намагання шуткувати щодо проблемної ситуації);
- поведінковий відхід від проблеми (відмова від поведінки, спрямованої на розв'язання проблеми);
- мисленевий відхід (використання різних видів ментальної та поведінкової активності задля відволікання від думок про проблему) [204].

Опитувальник толерантності до невизначеності С. Баднера, адаптований Г. Солдатовою, з урахуванням певних особливостей дозволяє встановити рівень толерантності до невизначеності через оцінку інтолерантності – загальну та за трьома шкалами:

- «новизна» – інтолерантність людини щодо нової, незнайомої, нетипової інформації або ситуації;
- «складність» – нетерпимість до відносно складної, незвичайної, або недоречної інформації;
- «нерозв'язність» – інтолерантність до складних для розв'язання ситуацій, тих умов, коли ефективні рішення не є очевидними, бракує необхідна інформація, окремі аспекти проблеми не вважаються взаємопов'язаними [20].

Етноспецифічні особистісні ресурси міжкультурної адаптації (етнічна ідентичність та етнічна толерантність) вивчалися за допомогою Методики вимірювання вираженості етнічної ідентичності Дж. Фінні, Опитувальника для діагностики типів етнічної ідентичності Г. Солдатової, Методики «Індекс толерантності» Г. Солдатової.

Методика Дж. Фінні дозволяє виміряти вираженість етнічної ідентичності за двома параметрами:

- емоційна валентність (забарвленість) етнічної ідентичності, міра її позитивності;
- ступінь усвідомлення себе представником власного етносу (когнітивний компонент ідентичності) [242].

Опитувальник типів етнічної ідентичності Г. Солдатової дозволяє оцінити ступінь вираженості шести типів етнічної ідентичності:

- етноігілізм – форма послабленої ідентичності, що проявляється у відмові, психологічному відході від своєї етнічної групи та пошуку соціально-психологічних критеріїв приналежності, що виключають параметр етнічної приналежності;
- етнічна індіферентність – розмивання етнічної ідентичності, невизначеність етнічної приналежності, неактуальність етнічних проблем у свідомості людини;
- нормальна ідентичність – поєднання позитивного ставлення до свого етносу з позитивним ставленням до інших;
- етноегоїзм – від нешкідливої прихильності щодо явища «мій народ» до напруженості у процесі взаємодії з представниками інших етносів та визнанні можливості їх використання для розв'язання власних проблем;
- етноізоляціонізм – переконання у перевазі свого етносу, прагнення до «очищення» рідної культури, негативне ставлення до міжнаціональних шлюбів;
- етнофанатизм – готовність використовувати будь-які, навіть неприйнятні, засоби задля досягнення цілей, які сприймаються як інтереси свого етносу [230].

Методика «Індекс толерантності» (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєв, Л. Шайгерова) спрямована на діагностику таких аспектів толерантного ставлення до оточуючих, як:

- етнічна толерантність – терпиме ставлення до представників інших етносів та відповідні установки у сфері міжкультурної

взаємодії;

- соціально толерантність – прояви терпимості / нетерпимості щодо різних соціальних груп (меншин, злочинців, людей з обмеженими можливостями та ін.);

- толерантність як риса особистості – особистісні якості, установки та переконання, які суттєво визначають терпиме ставлення до оточуючого світу [20].

Показники перебігу *процесу міжкультурної адаптації* досліджено за допомогою *Опитувальника адаптації особистості до нового соціокультурного середовища* Л. Янковського, у варіанті, призначеному для оцінки пристосування іноземців у країні перебування. Методика дозволяє оцінити рівень і тип міжкультурної адаптації мігрантів:

- адаптивний – позитивне ставлення до нового оточення, прийняття його, прагнення до самореалізації, високий рівень активності, впевненість у стосунках, планування майбутнього;

- конформний – прагнення підтримувати позитивні стосунки з новим оточенням за будь-яких умов, орієнтація на соціальне схвалення та очікування, залежність від групи, некритичне прийняття системи цінностей та норм нового соціуму;

- інтерактивний – активне входження у нове соціокультурне середовище, прагнення до розширення соціальних зв'язків, спрямованість на співпрацю, бажання до реалізації соціокультурних особливостей рідної культури у відповідності до особливостей нового соціуму;

- депресивний – зниження самооцінки, відчуття безпорадності, пасивність, сумніви та тривога щодо соціальної ідентичності, неможливість самореалізації, спустошеність, ізольованість;

- ностальгичний – відчуття втрати зв'язку з рідною культурою, що поєднується із неможливістю засвоїти нові соціокультурні особливості;

- відчужений – неприйняття нового соціуму, стурбованість ідентичністю та соціальним статусом, невпевненість у своїх можливостях, відчуття самотності [7].

Для діагностики успішності *соціально-психологічної адаптації* українських студентів було використано методику К. Роджерса та Р. Даймонда, яка дозволяє оцінити такі показники, як адаптація, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність [83].

Для оцінки взаємозв'язку показників перебігу міжкультурної адаптації з особистісними ресурсами подолання складних життєвих ситуацій та етнопсихологічними характеристиками досліджуваних проведено кореляційний аналіз.

В якості випробуваних у дослідженні прийняли участь 124 українських студента та 214 іноземних студентів віком 19 – 25 років, громадян Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Китаю, Туркменістану, Узбекистану, країн Африки, арабських країн.

Дослідження проводилося у державних навчальних закладах IV рівня акредитації м. Харкова.

Другий етап емпіричного дослідження: «Структурно-змістові особливості картини світу та успішність міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання».

Метою другого етапу емпіричного дослідження була емпірична верифікація структурно-змістової моделі картини світу студентів-іноземців (обґрунтовано у підрозділі 1.3.2) та вивчення її взаємозв'язків із показниками успішності міжкультурної адаптації в країні навчання.

Досягнення мети передбачало вирішення психодіагностичних завдань:

- діагностика змістових особливостей картини світу;
- діагностика успішності міжкультурної адаптації.

Для діагностики *змістових особливостей картини світу* студентів-іноземців було обрано Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; Особистісний диференціал; Методику «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; Тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтєва; Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда та К. Леунга; Шкалу базисних переконань Р. Янофф-Бульман.

Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик (модифікований варіант інтерперсональної діагностики («Interpersonal Diagnosis») Т. Лірі дозволяє діагностувати уявлення обстежуваного щодо самого себе та інших людей за двома основними факторами: лідерство (домінування) та доброзичливість, які оцінюються за допомогою восьми параметрів:

- власність–лідерування – дозволяє виявити наявність таких уявлень щодо себе та оточуючих людей: впевненість у собі, вміння

бути лідером та організатором, ставлення до критики, особливості оцінки своїх можливостей, потреба у владі, деспотизм;

- незалежність—домінування – дозволяє виявити такі уявлення про себе та інших: незалежність, схильність до суперництва, самовдоволення, відчуття власної переваги, тенденція займати відособлену позицію у групі;

- прямолінійність—агресивність – дозволяє оцінити уявлення про щирість, безпосередність, прямолінійність, наполегливість, нестримність, запальність, агресивність як особистісні риси самого себе або інших людей;

- недовірливість—скептичність – визначає наявність таких уявлень щодо себе та інших, як реалістичність, скептичність, неконформність, недовірливість, образливість, незадоволення оточуючими, підозрілість;

- покірність—соромливість – відображає наявність таких уявлень: скромність, сором'язливість, схильність брати на себе чужі обов'язки, покірність, відчуття провини, самозвинувачення;

- залежність—слухняність – відображає наявність уявлень про себе та інших як про тих, що потребують допомоги та довіри з боку інших людей, залежать від їх думки;

- співпраця—конвенціональність – показує наявність таких складових образу себе та оточуючих, як прагнення до співпраці, схильність до доброзичливих стосунків, здатність до компромісів, відчутті причетності до інтересів більшості;

- відповідальність—великодушність – оцінює присутність таких уявлень про себе та оточуючих: готовність допомагати іншим, розвинуте відчуття відповідальності, м'якосердість, обов'язковість, підкреслений альтруїзм, гіпесоціальність настанов [228].

Методика особистісного диференціалу (адаптована у Спб НДПНІ ім. В.М. Бехтерева) дозволяє вивчити ставлення досліджуваних до самих себе та інших людей (уявлення щодо особистісної значущості, рівня домагань, вольової саморегуляції, розвитку комунікативних здібностей, активності, цілеспрямованості) за факторами класичного семантичного диференціалу:

- фактор оцінки характеризує такі аспекти уявлень досліджуваного, як рівень самоповаги та сприйняття себе як особистості, визнання наявності соціально схвалюваних якостей, критичне ставлення до себе, задоволеність собою;

- фактор сили визначає такі уявлення, як впевненість у собі, схильність покладатися на власні сили у складних ситуаціях, незалежність від обставин, наявність вольових якостей, наполегливість, самоконтроль;

- фактор активності оцінює самосприйняття та сприйняття інших як людей товариських, активних, енергійних, емоційно рухливих, або, навпаки, замкнених, спокійних, витриманих [168].

Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової [138] дозволяє оцінити вираженість позитивних, негативних та нейтральних ауто- та гетеро- стереотипів у свідомості досліджуваного.

Тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва – адаптована версія тесту «Мета в житті» (Purpose-in-Life, Дж. Крамбо та Л. Махолік) дає змогу вивчити такий аспект картини світу, як уявлення людини про ступінь осмисленості власного життя, його насиченості значущими подіями та результатами – загальний рівень осмисленості життя людини та окремі його складові:

- «цілі» – характеризує наявність або відсутність у досліджуваного цілей у майбутньому, які надають його життю осмисленості, спрямованості та часової перспективи;

- «процес» – показує, чи сприймає досліджуваний сам процес свого життя як цікавий, емоційно насичений та сповнений смыслом;

- «результат» – відображає оцінку прожитого відрізка життя, відчуття того, наскільки осмисленою була прожита частина;

- «локус контролю-Я» – оцінює уявлення людини про себе як сильну особистість, що має достатню свободу вибору та можливість будувати своє життя у відповідності до власних цілей та уявлень про смисл;

- «локус контролю-життя» – визначає впевненість у тому, що людина має можливість контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх у життя [138].

Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 (адаптований варіант SAS – Social Axioms Survey М. Бонда и К. Леунга (M. Bond, K. Leung) дозволяє вивчити соціальні аксіоми – найбільш узагальнені переконання щодо самого себе, інших людей, соціального оточення, фізичного та духовного світу:

- соціальний цинізм – негативний погляд на природу людини та соціальний світ взагалі;

- нагорода за зусилля – переконання у тому, що

цілеспрямовані зусилля щодо досягнення цілей та розв'язання життєвих проблем призводять до позитивних результатів;

- соціальна гнучкість – впевненість у наявності багатьох рішень проблем та невизначених ситуацій;

- контроль долі – погляд на соціальні ситуації як такі, що контролювані долею, фатумом;

- релігійність (духовні наслідки) – переконання в існуванні нематеріальних, надприродних факторів, що впливають на всесвіт, людей, їх поведінку, досягнуті результати, особливості міжособистісних стосунків, здоров'я, добробут та ін. [242].

Шкала базисних переконань – адаптований варіант опитувальника WAS (World assumptions scale) Р. Янофф-Бульман (R. Janoff-Bulman) дозволяє вивчати зміст картини світу, який виявляється у базисних переконаннях – імпліцитних, глобальних, стійких уявлень особистості щодо світу та самої себе, що впливають на її мислення, емоційні стани та поведінку за вісьмома категоріями:

- прихильність світу (benevolence of world);
- доброта людей (benevolence of people);
- справедливість світу (justice);
- контрольованість світу (control);
- випадковість як принцип розподілення подій, що відбуваються (randomness);
- цінність власного «Я» (self-worth);
- ступінь самоконтролю та контролю над подіями, що відбуваються (SC, self-control);
- ступінь вдачі або везіння (luckiness) [229].

Успішність та тип *міжкультурної адаптації* іноземних студентів вивчалася за допомогою Опитувальника адаптації особистості до нового соціокультурного середовища Л. Янковського (див. вище). Показники переживання та суб'єктивної оцінки успішності процесу міжкультурної адаптації досліджувалися за допомогою Методики на виявлення ступеня вираженості культурного шоку І. Мнацаканян [242] та Методики оцінки якості життя Р. Еліота в адаптації Н. Водоп'янової [180].

Для визначення структури картини світу було застосовано факторний аналіз за методом головних компонент та обертанням факторних структур за принципом Varimax (за допомогою пакета SPSS 12.0 for Windows).

Для оцінки взаємозв'язку особливостей картини світу студентів іноземців та показників успішності їх міжкультурної адаптації було проведено кореляційний аналіз.

В якості випробуваних у дослідженні прийняли участь 214 іноземних студентів віком 19 – 25 років, громадян Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Китаю, Туркменістану, Узбекистану, країн Африки, арабських країн.

Дослідження проводилося у державних навчальних закладах IV рівня акредитації м. Харкова.

Третій етап емпіричного дослідження: «Трансформація структурно-змістових особливостей картини світу студентів-іноземців за умов некерованої міжкультурної адаптації в країні навчання».

Метою третього етапу емпіричного дослідження було вивчення особливостей картини світу студентів-іноземців на різних етапах міжкультурної адаптації в країні навчання в умовах відсутності цілеспрямованого психологічного впливу на цей процес.

Досягнення мети дослідження передбачало вирішення таких завдань:

- оцінка динаміки показників міжкультурної адаптації студентів-іноземців;

- оцінка динаміки змістових особливостей їх картини світу.

Теоретико-методологічним підґрунтям цього етапу дослідження були положення генетичного підходу, розроблюваного вітчизняним вченим С. Максименком та його науковою школою з опорою на роботи всесвітньо визнаних вчених (Ш. Бюлер, Л. Виготського, П. Гальперіна, В. Давидова, В. Зінченка, Г. Костюка, О. Леонтьєва, Ж. Піаже та ін.), у відповідності до якого наукове пояснення психічних явищ і процесів є можливим лише при вивченні закономірностей їх формування і розвитку [54; 58; 78; 150; 192; 276; 338].

Особливості міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання (України) вивчалися за допомогою Опитувальника адаптації особистості до нового соціокультурного середовища Л. Янковського. Показники переживання та суб'єктивної оцінки успішності процесу пристосування до нових умов досліджувалися за допомогою Методики на виявлення ступеня вираженості культурного шоку І. Мнацаканян та Методики оцінки якості життя

Р. Еліота в адаптації Н. Водоп'янової.

Для діагностики було змістових особливостей їх картини світу використано Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; Особистісний диференціал; Методику «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда та К. Леунга; Шкалу базисних переконань Р. Янофф-Бульман.

Задля досягнення мети було порівняно показники успішності міжкультурної адаптації та змістові особливості картини світу студентів-іноземців першого курсу на початку та після півроку навчання. Для оцінки особливостей динаміки названих характеристик протягом наступних років навчання використовувався метод поперечних зрізів (вивчалися особливості іноземних студентів 2 – 4 курсів).

Оцінку значущості розбіжностей у групах проведено за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу (One-Way ANOVA) з використанням пакету статистичних програм SPSS [178].

В якості випробуваних у дослідженні прийняли участь 214 іноземних студентів віком 19 – 25 років, громадян Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Китаю, Туркменістану, Узбекистану, країн Африки, арабських країн.

Четвертий етап емпіричного дослідження: «Трансформація структурно-змістових особливостей картини світу іноземних студентів в умовах психологічного супроводу між культурної адаптації в країні навчання».

Метою четвертого етапу емпіричного дослідження було вивчити особливості трансформації картини світу та процесу міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання в умовах здійснення програми психологічного супроводу.

У якості гіпотези були сформульовані взаємопов'язані припущення:

- цілеспрямоване сприяння міжкультурній адаптації та розвиток її особистісних ресурсів є фактором позитивних змін у змістових особливостях картини світу студентів-іноземців;

- оптимізація картини світу, в свою чергу, може виступати фактором успішності соціально-психологічної адаптації студентів-іноземців до нових соціокультурних умов.

Для перевірки гіпотези дослідження було проведено формувальний експеримент за участю двох експериментальних груп (у відповідності до двох змістових складових сформульованої гіпотези). Сутність формувального експерименту для першої експериментальної групи полягала у впровадженні комплексної програми психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації та розвитку її особистісних ресурсів, для другої експериментальної групи – програми оптимізації структурно-змістових особливостей картини світу.

Особливості міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання (України) вивчалися за допомогою Опитувальника адаптації особистості до нового соціокультурного середовища Л. Янковського. Показники переживання та суб'єктивної оцінки успішності процесу пристосування до нових умов досліджувалися за допомогою Методики на виявлення ступеня вираженості культурного шоку І. Мнацаканян та Методики оцінки якості життя Р. Еліота в адаптації Н. Водоп'янової.

Для діагностики було змістових особливостей їх картини світу використано Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; Особистісний диференціал; Методику «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда та К. Леунга; Шкалу базисних переконань Р. Янофф-Бульман.

Оцінка ефективності програм, реалізованих у рамках формувального експерименту, здійснювалася шляхом зіставлення змістових особливостей картини світу, показників успішності процесу та розвитку особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців контрольної та експериментальних груп за класичною схемою «до / після» (за допомогою t-критерію для пов'язаних вибірок).

В якості випробуваних у дослідженні прийняли участь 104 іноземних студента віком 19 – 25 років, громадян Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Китаю, Туркменістану, Узбекистану, країн Африки, арабських країн. 67 з них склали дві експериментальні групи, 37 – контрольну групу.

2.2. Особистісні ресурси міжкультурної адаптації та стратегії пристосування студентів-іноземців до нового соціокультурного середовища

У підрозділі 2.1 було обґрунтовано теоретичну модель особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання. Встановлено, що в основі цієї моделі мають полягати найбільш універсальні (необхідні будь-якій людині незалежно від соціально-демографічних характеристик, етнокультурної приналежності, виду діяльності та обставин життя) ресурси подолання складних життєвих ситуацій:

- життєстійкість (hardiness) – здатність особистості витримувати складні ситуації при збереженні власної збалансованості та успішності діяльності [148];

- здатність до конструктивного копіngu – поведінки, спрямованої на активну взаємодію з ситуацією (на її контроль, зміну або пристосування), внаслідок чого досягається подолання стресу у складних життєвих обставинах [177];

- толерантність до невизначеності – здатність до прийняття важливих рішень, побудови планів та їх реалізації за умов непередбачуваності результатів та нестачі важливої інформації [275].

Іншою складовою цієї моделі ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців визначено особистісні якості, що входять до структури етнопсихологічного статусу людини:

- етнічну ідентичність – «результат когнітивно-емоційного самовизначення індивіда у соціальному просторі щодо багатьох етносів... не тільки усвідомлення, але й оцінювання, переживання своєї приналежності до етносу» [238, с. 234–235];

- етнічну толерантність – терпимість до чужих переконань, вірувань, поведінки, яку людина виявляє щодо нового для себе етнокультурного середовища [198; 230; 232; 237; 238; 262].

Отже, метою цього етапу емпіричного дослідження була емпірична верифікація теоретичної моделі особистісних ресурсів міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання.

Для діагностики універсальних особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій було використано такі методики: Коротку версію Тесту життєстійкості (М. Кузнєцов та ін.) [119]; Опитувальник копінг-стратегій К. Кравера та ін. в адаптації

О. Рассказовой, Т. Гордеевой, Є. Осіна [204]; Опитувальник толерантності до невизначеності С. Баднера, адаптований Г. Солдатовою [20].

Еноспецифічні особистісні ресурси міжкультурної адаптації (етнічна ідентичність та етнічна толерантність) вивчалися за допомогою Методики вимірювання вираженості етнічної ідентичності Дж. Фінні [242], Опитувальника для діагностики типів етнічної ідентичності Г. Солдатової [230], Методики «Індекс толерантності» Г. Солдатової [20].

Показники перебігу процесу міжкультурної адаптації досліджено за допомогою Опитувальника адаптації особистості до нового соціокультурного середовища Л. Янковського, у варіанті, призначеному для оцінки пристосування іноземців у країні перебування [7].

Для діагностики успішності соціально-психологічної адаптації українських студентів було використано методику К. Роджерса та Р. Даймонда, яка дозволяє оцінити такі показники, як адаптація, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність [83].

В якості випробуваних у дослідженні прийняли участь 124 українських та 214 іноземних студентів віком 19 – 25 років, громадян Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Китаю, Туркменістану, Узбекистану, країн Африки, арабських країн. Дослідження проводилося у державних навчальних закладах IV рівня акредитації м. Харкова.

На першому етапі статистичного аналізу результатів емпіричної верифікації теоретичної моделі особистісних ресурсів міжкультурної адаптації було оцінено взаємозв'язки показників адаптації іноземних студентів до нового соціокультурного середовища (за Тестом Л. Янковського) з особистісними ресурсами подолання складних життєвих ситуацій. Статистично значущі коефіцієнти кореляції наведено у табл. 2.1–2.3.

Результати статистичного аналізу, наведені у табл. 2.1, показують наявність тісних взаємозв'язків між показниками соціокультурної адаптації іноземних студентів до нового соціокультурного середовища та їх життєстійкістю.

Вираженість адаптивного стилю соціокультурної адаптації пов'язана з більшістю оцінок життєстійкості. Такий зв'язок є досить очікуваним та зрозумілим, оскільки високі оцінки за адаптивним

стилем свідчать про високий рівень активності, впевненості у стосунках з оточуючими, активності в плануванні та реалізації планів, задоволеністю власним соціальним становищем. Зрозуміло, що студенти з такими характеристиками також є впевненими у своїй здатності витримувати напругу складних життєвих ситуацій.

Таблиця 2.1 – Показники взаємозв'язку (r_{xy}) характеристик міжкультурної адаптації з життєстійкістю студентів-іноземців

Показники адаптації за Тестом Л. Янковського	Життєстійкість			
	Залученість	Контроль	Прийняття ризику	Загальна
Адаптивність	0,323 ^{***}		0,224 ^{**}	0,197 ^{**}
Конформність	-0,354 ^{***}	-0,241 ^{***}		-0,265 ^{***}
Інтерактивність	0,321 ^{***}	0,367 ^{***}	0,284 ^{***}	0,305 ^{***}
Депресивність	-0,141 [*]	-0,153 [*]		-0,139 [*]
Ностальгія	-0,195 ^{**}	-0,264 ^{***}		-0,202 ^{**}
Відчуженість	-0,215 ^{**}			

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

Конформний стиль адаптації до нових соціокультурних умов виявився зворотно пов'язаним із більшістю показників життєстійкості (див. табл. 2.1). Низькі оцінки цих особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій виявляються у небажанні залучатися до активної участі у перебігу складних життєвих подій (шкала «залученість» Тесту життєстійкості), невпевненості у здатності контролювати події та самостійно приймати рішення (шкала «контроль» Тесту життєстійкості), загальній нездатності витримувати стресові ситуації (загальна оцінка життєстійкості). Отже, цілком зрозуміло, що для іноземних студентів із такими особливостями властивими є орієнтація на соціальне схвалення, потреба в приналежності до інших людей, підвищена залежність від групи, прагнення за будь яких обставин підтримувати позитивні стосунки з оточуючими.

Майже усі показники життєстійкості зворотно корелюють із депресивним стилем соціокультурної адаптації (табл. 2.1). Отже, низький рівень здатності протистояти складним ситуаціям

поєднується з песимістичним світосприйняттям, відчуттям безпорадності та безперспективності, переживанням провини, сумнівами, тривогою, неприйняттям себе та інших людей, пригніченістю та спустошеністю.

Низький рівень життєстійкості, як виявилось, пов'язаний із таким стилем соціокультурної адаптації, як ностальгія. Такі результати є також цілком очікуваними, оскільки для цього стилю притаманним є відчуття внутрішнього розладу та спустошеності через роз'єднання зі звичними культурними цінностями, переживання нудьги та спустошеності, безпорадності, нездатності знайти нові культурні орієнтири.

Найменш тісно пов'язаним із життєстійкістю виявився відчужений стиль адаптації. Дані табл. 2.1 показують, що неприйняття норм та цінностей нового соціуму, несприйняття себе та оточуючих, відчуття ізольованості пов'язані з низькими оцінками залученості як компоненту життєстійкості.

Таблиця 2.2 – Показники взаємозв'язку (rxy) характеристик міжкультурної адаптації з толерантністю до невизначеності студентів-іноземців

Показники адаптації за Тестом Л. Янковського	Інтолерантність до невизначеності*			
	Новизна	Складність	Нерозв'язність	Загальна
Адаптивність	-0,276****	-0,331****	-0,282****	-0,298****
Конформність	0,143**	0,139**		
Інтерактивність		-0,256****	-0,295****	-0,203****
Депресивність	0,207***	0,354****	0,421****	0,325****
Ностальгія	0,317****		0,225****	0,198****
Відчуженість		0,165**	0,154**	

Примітки:

* – у відповідності до своїх процедурних особливостей, Опитувальник толерантності до невизначеності С. Баднера визначає інтолерантність;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,001$.

Результати статистичного аналізу, наведені у табл. 2.2, дозволить дійти висновку про наявність значущого зв'язку між показниками соціокультурної адаптації іноземних студентів до нового соціокультурного середовища та їх толерантністю до невизначеності.

Вираженість адаптивного стилю соціокультурної адаптації утворює зворотний зв'язок із всіма показниками інтолерантності до невизначеності. Тобто, студенти-іноземці з високим рівнем активності, впевненості у стосунках з оточуючими, активності в плануванні та реалізації планів, задоволеністю власним соціальним становищем також відчують свою впевненість у можливості успішно долати напругу та підтримувати психічний баланс та продуктивність діяльності у нових і незвичних умовах.

Конформний стиль адаптації до нових соціокультурних умов утворив зворотні зв'язки з двома складовими толерантності до невизначеності (див. табл. 2.2). Отже, для іноземних студентів із такими особливостями, як неприйняття нової та незвичної інформації (шкала «новизна» Опитувальника толерантності до невизначеності); нетерпимості до складних обставин (шкала «складність»), властивими є орієнтація на соціальне схвалення, потреба в приналежності до інших людей, підвищена залежність від групи, прагнення за будь яких обставин підтримувати позитивні стосунки з оточуючими.

Усі показники толерантності до невизначеності зворотно корелюють із депресивним стилем соціокультурної адаптації (табл. 2.2). Отже, низький рівень здатності протистояти складним, новим, незвичним, непрогнозованим ситуаціям поєднується з песимістичним світосприйняттям, відчуттям безпорадності та безперспективності, переживанням провини, сумнівами, тривогою, неприйняттям себе та інших людей, пригніченістю та спустошеністю.

Низький рівень толерантності до невизначеності утворив взаємозв'язки з таким стилем соціокультурної адаптації, як ностальгія, для якого притаманні відчуття внутрішнього розладу та спустошеності через роз'єднання зі звичними культурними цінностями, переживання нудьги та спустошеності, безпорадності, нездатності знайти нові культурні орієнтири.

Статистично значущі зв'язки з двома складовими інтолерантності до невизначеності утворили оцінки відчуженого

стилю соціокультурної адаптації. Дані табл. 2.2 показують, що неприйняття норм та цінностей нового соціуму, неприйняття себе та оточуючих, відчуття ізольованості та безпорадності пов'язані з нетерпимістю до складних обставин (шкала «складність» Опитувальника толерантності до невизначеності), та нездатністю витримувати напругу нерозв'язних ситуацій (шкала «нерозв'язність»).

Таблиця 2.3 – Показники взаємозв'язку (rxy) характеристик міжкультурної адаптації зі стратегіями копінг-поведінки студентів-іноземців

Стратегії копінг-поведінки*	Показники адаптації за Тестом Л. Янковського					
	Адаптивність	Конформність	Інтерактивність	Депривність	Ностальгія	Відчуженість
1. АП	0,282****	-0,215***	0,315****	-0,310****	-0,324****	-0,298****
2. ПЛ	0,389****		0,301****	-0,215***		-0,176**
3. ПКД	0,198***					
4. СП						
5. ПСПІ	0,154**	0,351****	0,282****			-0,415****
6. ПСПЕ		0,222***				-0,163**
7. КЕ				0,255****	0,198***	
8. ППОС	0,289****		0,224***	-0,215***	-0,301****	-0,229***
9. ЗП	-0,215***		-0,209***		0,197***	
10. ПР						0,153**
11. ЗР	-0,199***			0,298****	0,241****	0,144**
12. ВЗ	-0,144**			0,294****		
13. ГМ			0,274****	-0,139**		
14. ПВП	-0,298****		-0,309****		0,242****	0,187***
15. МВП		0,319****		0,222***		0,272****

Примітки:

* стратегії копінг-поведінки: 1 – активне подолання; 2 – планування; 3 – пригнічення конкуруючої діяльності; 4 – стримування подолання; 5 – пошук соціальної підтримки інструментального характеру; 6 – пошук

соціальної підтримки з емоційних причин; 7 – концентрація на емоціях; 8 – позитивне переформулювання та особистісне зростання; 9 – заперечення; 10 – прийняття; 11 – звернення до релігії; 12 – використання «заспокійливих» засобів; 13 – гумор; 14 – поведінковий відхід від проблеми; 15 – мисленевий відхід від проблеми.

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,001$.

Дані, наведені у табл. 2.3, показують наявність суттєвих кореляцій між особливостями соціокультурної адаптації іноземних студентів та їх схильністю до обрання тих чи інших стратегій долаючої поведінки. Цілком очікувано виявилось, що найбільш продуктивні стратегії пристосування до нових культурних умов утворили зв'язки з конструктивними (активними, прямими та просоціальними) копінг-стратегіями. Так, адаптивний стиль адаптації притаманний студентам, які обирають активні та прямі дії (шкала «активне подолання»), планують свою поведінку та розробляють стратегії перетворення складних ситуацій (шкала «планування»), уникають відволікання на інші види активності з метою зосередження уваги на розв'язанні проблеми (шкала «пригнічення конкуруючої діяльності»), прагнуть до отримання поради, інформації або допомоги (шкала «пошук соціальної підтримки інструментального характеру»), намагаються переосмислювати складні ситуації в позитивному ракурсі (шкала «позитивне переформулювання»). Адаптовані студенти-іноземці також уникають таких малопродуктивних стратегій перетворення складних ситуацій, як звертання до релігії, використання заспокійливих засобів та пасивна поведінка (поведінковий відхід від проблеми).

Подібні кореляції з особливостями обрання копінг-стратегій виявляють оцінки іноземних студентів за схильністю до інтерактивного стилю соціокультурної адаптації (табл. 2.3). Визначені розбіжності стосуються здатності до використання гумору як стратегії подолання та відсутності зв'язків із прагненням до пригнічення конкуруючої діяльності, несхильністю звертатися до релігії та використання заспокійливих засобів.

Конформність (прагнення до соціального схвалення та залежність від оточуючих людей у перебігу соціокультурної адаптації в країні навчання) притаманна студентам-іноземцям із такими особливостями поведінки у складних ситуаціях, як ухилення від активного перетворення обставин (зворотний зв'язок з

оцінками за шкалою «активне подолання»), пошук інструментальної та емоційної соціальної підтримки, мисленевий відхід від проблеми (використання фантазування та інших видів пізнавальної активності з метою відволікання від проблем) – див. табл. 2.3.

Аналіз взаємозв'язків деструктивних стратегій пристосування до нових соціокультурних умов із особливостями копінг-поведінки показав нездатність іноземних студентів із високими показниками депресивності, ностальгії та відчуження до використання активних, прямих, просоціальних стратегій подолання складних життєвих ситуацій (див. табл. 2.3).

На другому етапі статистичної обробки результатів емпіричного дослідження було оцінено взаємозв'язок показників адаптації студентів-іноземців до нового соціокультурного середовища з їх етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю. Значущі коефіцієнти кореляції наведено у табл. 2.4 – 2.5.

Таблиця 2.4 – Взаємозв'язок (rxy) характеристик міжкультурної адаптації з типами етнічної ідентичності студентів-іноземців

Показники адаптації за Тестом Л. Янковського	Типи етнічної ідентичності					
	Етніцизм	Етнічна індиферентність	Норма	Етноегоїзм	Етноізоляціонізм	Етнофанатизм
Адаптивність			0,378**		-0,224*	-0,354**
Конформність	0,292**			-0,219*	-0,316**	-0,309**
Інтерактивність			0,394**		-0,398**	-0,293**
Депресивність	0,215*		-0,367**			
Ностальгія	0,294**	0,263	-0,244**			
Відчуженість			-0,341**	0,312**	0,392**	0,397**

Примітки: * – $p < 0,01$; ** – $p < 0,001$.

За результатами, наведеними у табл. 2.4. – 2.5, можна зазначити наявність значущих взаємозв'язків між етнічною ідентичністю і етнічною толерантністю студентів-іноземців та

особливостями їх міжкультурної адаптації в країні навчання. Оскільки найбільш продуктивними стратегіями пристосування до нового соціокультурного середовища слід вважати адаптивність та інтерактивність, то предикторами успішності міжкультурної адаптації є наявність таких особливостей етнопсихологічного статусу студентів іноземців, як усвідомлення себе представником власного етносу (когнітивний компонент етнічної ідентичності) з позитивною емоційною оцінкою цієї приналежності (афективний компонент); нормальний тип ідентичності (поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших етносів) та етнічна толерантність (терпиме та поважне ставлення до представників інших етнічних груп, конструктивні установки на міжкультурну взаємодію).

Таблиця 2.5 – Взаємозв’язок (rxy) характеристик міжкультурної адаптації з вираженістю етнічної ідентичності та етнічною толерантністю студентів-іноземців

Показники адаптації за Тестом Л. Янковського	Вираженість етнічної ідентичності		Етнічна толерантність
	Когнітивний компонент	Афективний компонент	
Адаптивність	0,323 ^{**}	0,299 ^{**}	0,298 ^{**}
Конформність	-0,342 ^{**}	-0,331 ^{**}	
Інтерактивність		0,254 ^{**}	0,263 ^{**}
Депресивність		-0,278 ^{**}	
Ностальгія	-0,423 ^{**}	-0,325 ^{**}	-0,315 ^{**}
Відчуженість	-0,278 ^{**}	-0,259 ^{**}	-0,298 ^{**}

Примітки: * – $p < 0,01$; ** – $p < 0,001$.

Деструктивні типи етнічної ідентичності (етноізоляціонізм та етнофанатизм), як і низький рівень етнічної толерантності, пов’язані з ностальгічним та відчуженим стилями соціокультурної адаптації, що є прогностично несприятливими з точки зору успішності навчання та психічного і фізичного благополуччя студентів-іноземців взагалі (див. табл. 2.4. – 2.5).

На третьому етапі статистичної обробки результатів емпіричного дослідження було оцінено взаємозв’язок показників соціально-психологічної адаптації студентів-українців з їх

етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю. У результаті статистичного аналізу даних, отриманих на вибірці українських студентів, статистично значущих зв'язків між складовими етнопсихологічного статусу (ідентичністю та толерантністю) та показниками соціально-психологічної адаптації виявлено майже не було. Вочевидь, значення етнопсихологічних ресурсів адаптації актуалізується в умовах необхідності пристосування саме до нового суспільства, на соціально-психологічну адаптацію людини у власній країні вони впливають не суттєво.

2.3. Структурно-змістові особливості картини світу та успішність міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання

Першим завданням цього етапу роботи була верифікація теретичної структурно-змістової моделі картини світу, побудованої на попередньому етапі дослідження, у відповідності до якої структурно картина світу може бути диференційована на: уявлення про себе, уявлення про інших людей, уявлення про навколишній світ, уявлення про своє життя.

Задля розв'язання цього завдання було проведено статистичний аналіз структури, яку утворюють дані, отримані за допомогою методик психологічної діагностики змістових складових картини світу: Метода діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик [228]; Особистісного диференціалу [168]; Методики «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової [138]; Тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва [138]; Опитувальника соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда та К. Леунга [242]; Шкали базисних переконань Р. Янофф-Бульман [229].

У процесі статистичної обробки результатів було застосовано факторний аналіз за методом головних компонент та обертанням факторних структур за принципом Varimax (за допомогою пакета SPSS 12.0 for Windows).

Отримані результати дозволили емпіричну визначити структуру картини світу студентів-іноземців, представлену чотирма факторами, які пояснюють 58,096 % загальної дисперсії. У табл. 2.6–2.9 наведено змістову характеристику утворених факторів (до змісту кожного фактору включено змінні з факторною вагою, що перевищує 0,45).

Фактор 1 (отримав назву «Образ-Я в картині світу»), у відповідності до даних табл. 2.6, містить уявлення та ставлення людини щодо самої себе:

- упевненість у наявності лідерських якостей та доброзичливості;

- самоповагу та самоприйняття, впевненість у собі, енергійність та активність;

- переконання в наявності значної кількості позитивних особистісних якостей;

- сприйняття себе сильною особистістю, яка має достатню свободу вибору та можливість будувати своє життя у відповідності до власних цілей та уявлень про смисл;

- переконання в безперечній цінності власного «Я», здатності до самоконтролю та контролю над подіями, що відбуваються, високій мірі удачливості та взіння.

**Таблиця 2.6 – Фактор 1 (5,926; 18,52 % загальної дисперсії)
«Образ-Я в картині світу»**

Змінні	Приналежність до психодіагностичної методики*	Факторна вага
Індекс лідерства (самооцінка)	МДМС	0,52
Індекс доброзичливості (самооцінка)	МДМС	0,942
Фактор оцінки (самооцінка)	ОД	0,725
Фактор сили (самооцінка)	ОД	0,738
Фактор активності (самооцінка)	ОД	0,488
Позитивні аутостереотипи	АХ	0,927
Негативні аутостереотипи	АХ	-0,88
Локус контролю-Я	СЖО	0,801
Цінність власного «Я»	ШБП	0,516
Ступінь самоконтролю та контролю над подіями	ШБП	0,454
Ступінь вдачі або везіння	ШБП	0,469

Примітки:

* МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман.

Фактор 2 (отримав назву «Образ інших у країні світу»), у відповідності до даних табл. 2.7, містить уявлення та ставлення людини щодо оточуючих:

- впевненість у доброзичливості та товариськості оточуючих людей;

- сприйняття інших як позитивних, сильних та впевнених у собі людей, що заслуговують на повагу;

- переконання у наявності в оточуючих значної кількості позитивних особистісних якостей;

- загальний позитивний погляд на природу людини та міжособистісні стосунки взагалі;

- переконання у доброті людей.

**Таблиця 2.7 – Фактор 2 (5,055; 15,796 % загальної дисперсії)
«Образ інших у картині світу»**

Змінні	Приналежність до психодіагностичної методики*	Факторна вага
Індекс доброзичливості (оцінка оточуючих)	МДМС	0,494
Фактор оцінки (оцінка оточуючих)	ОД	0,928
Фактор сили (оцінка оточуючих)	ОД	0,455
Позитивні гетеростереотипи	АХ	0,685
Негативні гетеростереотипи	АХ	-0,849
Соціальний цинізм	SAS	-0,86
Доброта людей	ШБП	0,901

Примітки:

* МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман.

Фактор 3 (отримав назву «Образ світу в країні світу»), у відповідності до даних табл. 2.8, містить уявлення та ставлення людини щодо світу, в якому вона живе:

- впевненість у можливості знаходження багатьох варіантів

розв'язання проблем та невизначених ситуацій;

- погляд на соціальні ситуації як на такі, що підлягають цілеспрямованому впливу та контролю;

- переконання у прихильності та справедливості оточуючого світу, небажання покладатися на випадок у керування життєвими обставинами.

**Таблиця 2.8 – Фактор 3 (4,045; 12,641 % загальної дисперсії)
«Образ світу в картині світу»**

Змінні	Приналежність до психодіагностичної методики*	Факторна вага
Соціальна гнучкість	SAS	0,959
Контроль долі	SAS	-0,536
Прихильність світу	ШБП	0,94
Справедливість світу	ШБП	0,689
Контрольованість світу	ШБП	0,475
Випадковість як принцип розподілення подій	ШБП	-0,502

Примітки:

* SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман.

**Таблиця 2.9 – Фактор 4 (3,564; 11,139 % загальної дисперсії)
«Образ життя в картині світу»**

Змінні	Приналежність до психодіагностичної методики*	Факторна вага
Цілі	СЖО	0,489
Процес	СЖО	0,919
Результат	СЖО	0,557
Локус контролю-життя	СЖО	0,821
Загальна осмисленість життя	СЖО	0,742
Нагорода за зусилля	SAS	0,469

Примітки:

* СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга.

Фактор 3 (отримав назву «Образ життя в країні світу»), у відповідності до даних табл. 2.9, містить уявлення людини щодо власного життя:

- переконання у наявності значущих життєвих цілей та вже досягнутих результатів;
- сприйняття життя як насиченого подіями, сповненого смыслом;
- впевненість у контрольованості власної долі;
- високий рівень загальної осмисленості життя;
- переконання у тому, що цілеспрямована активність щодо досягнення цілей та розв'язання життєвих проблем майже завжди призводить до позитивних результатів;

Отриману в результаті факторизації емпіричну структуру змістових характеристик картини світу було використано на наступних етапах дослідження як основу для побудови системи психологічного моніторингу трансформації картини світу студентів-іноземців у процесі міжкультурної адаптації в країні навчання.

Змінні, які не увійшли до факторної структури картини світу студентів іноземців, у подальших дослідженнях підлягали аналізу у складі тих структурних компонентів картини світу, до яких вони є близькими за своїм психологічним змістом:

- індекс лідерства при оцінці оточуючих (Метод діагностики міжособистісних ставлень) – фактор «Образ інших у картині світу»;
- фактор оцінки при оцінці оточуючих (Особистісний диференціал) – «Образ інших у картині світу»;
- вираженість нейтральних аутостереотипів (Методика «Атрибутивні характеристики») – «Образ-Я в картині світу»;
- вираженість нейтральних гетеростереотипів (Методика «Атрибутивні характеристики») – «Образ інших у картині світу»;
- релігійність (Опитувальник соціальних аксіом SAS-60) – «Образ оточуючого світу в картині світу».

Другим завданням цього етапу роботи було вивчення взаємозв'язків між структурно-змістовими особливостями картини світу студентів-іноземців та показниками успішності їх міжкультурної адаптації в країні навчання.

Успішність та тип *міжкультурної адаптації* іноземних студентів вивчалася за допомогою Опитувальника адаптації

особистості до нового соціокультурного середовища Л. Янковського [7]. Показники переживання та суб'єктивної оцінки успішності процесу міжкультурної адаптації досліджувалися за допомогою Методики на виявлення ступеня вираженості культурного шоку І. Мнацаканян [242] та Методики оцінки якості життя Р. Еліота в адаптації Н. Водоп'янової [180].

В якості випробуваних у дослідженні прийняли участь 214 іноземних студентів віком 19 – 25 років, громадян Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Китаю, Туркменістану, Узбекистану, країн Африки, арабських країн. Дослідження проводилося у державних навчальних закладах ІV рівня акредитації м. Харкова.

Для оцінки взаємозв'язку особливостей картини світу студентів іноземців та показників успішності їх міжкультурної адаптації було проведено кореляційний аналіз. На першому етапі статистичної обробки даних було виявлено значну кількість статистично значущих взаємозв'язків між показниками методик, використаних для діагностики особливостей уявлення про себе (образу-Я як складової картини світу), та показників успішності міжкультурної адаптації. Статистично значущі коефіцієнти наведено у табл. 2.10 – 2.11.

Результати статистичного аналізу, наведені у табл. 2.10 – 2.11, показують наявність тісних взаємозв'язків між показниками успішності соціокультурної адаптації іноземних студентів та їх уявленнями щодо власної доброзичливості та лідерських якостей у міжособистісних стосунках.

Оцінки досліджуваних за адаптивним стилем соціокультурної адаптації утворили значущі прямі зв'язки зі значеннями індексу доброзичливості та лідерських якостей, результатами за всіма факторами особистісного диференціалу, кількістю позитивних уявлень в автостереотипах, інтернальним локусом контролю щодо власного Я, сформованістю позитивних базисних переконань. Зворотні зв'язки встановлено за кількістю негативних автостереотипів.

Аналогічні взаємозв'язки встановлено між показниками образу-Я в картині світу студентів-іноземців та їх оцінками інтерактивного стилю міжкультурної адаптації і суб'єктивною оцінкою якості життя (див. табл. 2.10 – 2.11).

Таблиця 2.10 – Показники взаємозв’язку (r_{xy}) особливостей образу-Я в картині світу показників успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців

Показники змістових особливостей картини світу*		Показники адаптації за Тестом Л. Янковського					
		Адаптивність	Конформність	Інтерактивність	Депресивність	Ностальгія	Відчуженість
МДМС	Індекс доброзичливості	0,141**		0,149**		-0,159**	-0,171**
	Індекс лідерства	0,158**	-0,167**	0,139**	-0,146*		
ОД	Оцінка	0,245**		0,154**	-0,176*	-0,22***	-0,162**
	Сила	0,197***	-0,166**	0,225***	-0,177*	-0,151**	
	Активність	0,202***	-0,19***	0,198***		-0,163**	
АХ	Позитивні	0,217***		0,25***	-0,21**		-0,165**
	Нейтральні		0,224***		0,141*		
	Негативні	-0,171**		-0,21***	0,152*	0,15**	0,214***
СЖО	Локус контролю – Я	0,341**	-0,144**	0,19**	-0,139*		-0,147**
ШБП	Цінність власного Я	0,139**		0,172**	-0,14*	-0,174**	-0,198***
	Ступінь самоконтролю	0,199***	-0,172**	0,145**			
	Ступінь удачливості	0,159**			0,199**	-0,178**	-0,185***

Примітки:

* МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,001$.

Таблиця 2.11 – Показники взаємозв'язку (гху) особливостей образу-Я в картині світу та суб'єктивних показників успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців

Показники змістових особливостей картини світу*		Суб'єктивні показники успішності міжкультурної адаптації	
		Якість життя	Культурний шок
МДМС	Індекс доброзичливості	0,153**	-0,155**
	Індекс лідерства	0,144**	-0,147**
ОД	Оцінка		-0,154**
	Сила	0,166**	-0,216***
	Активність	0,158**	-0,168**
АХ	Позитивні	0,15**	-0,211***
	Нейтральні		
	Негативні		0,224***
СЖО	Локус контролю – Я	0,172**	-0,19***
ШБП	Цінність власного Я	0,217***	-0,143**
	Ступінь самоконтролю		-0,177**
	Ступінь удачливості, везіння	0,18**	-0,191***

Примітки:

* МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,001$.

Високі оцінки за адаптивним стилем соціокультурної адаптації свідчать про прагнення мігрантів до самореалізації, високий рівень активності, впевненості у стосунках з оточуючими, планування власного майбутнього, задоволеність власним соціальним оточенням. Сформованість інтерактивного стилю адаптації виявляється в активному входженні до середовища, налаштування на розширення соціальних зв'язків, критичності до власної поведінки, спрямованості на співпрацю з іншими людьми,

самоконтролі з урахуванням дійсних соціальних норм та цінностей. Виходячи з цих характеристик, дані табл. 2.10 – 2.11 дозволяють стверджувати, що два найбільш конструктивні і прогностично успішні стилі міжкультурної адаптації та високий рівень суб'єктивної задоволеності власним життям в усіх його сферах пов'язані з такими особливостями картини світу іноземних студентів в аспекті образу-Я:

- сприйняття себе як доброзичливої, позитивної особи, наділеної лідерськими якостями, здатністю подобатися оточуючим та вести їх за собою (за Методом діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик);

- високий рівень самоповаги та самоприйняття себе як особистості, задоволеність собою, відчуття власної привабливості; впевненість у собі, схильність покладатися на власні зусилля в складних ситуаціях, переконання у розвинутості вольових якостей, здатність до самоконтролю; сприйняття себе як активного, енергійного, товариського (за Особистісним диференціалом);

- визнання наявності у себе значної кількості соціально схвалюваних, позитивних рис особистості (за методикою «Атрибутивні характеристики»);

- уявлення про себе як сильну особистість, яка має достатній ступінь свободи вибору та здатність вибудовувати своє життя у відповідності до власних цілей, інтересів, планів та уподобань (за Тестом СЖО);

- наявність позитивних базисних переконань щодо безперечної цінності власного Я, високого ступеня самоконтролю над подіями, значної міри особистісної удачливості та везіння (за Шкалою базисних переконань).

Зворотний зв'язок із зазначеними особливостями картини світу утворили оцінки досліджуваних за глибиною переживання культурного шоку, а також такими стилями соціокультурної адаптації, як депресивний, ностальгічний та відчужений (див. табл. 2.10 – 2.11). Зазначені стилі можна однозначно оцінити як деструктивні та прогностично несприятливі, оскільки депресивність свідчить про дисгармонію особистості та похмуре сприйняття світу, відчуття тривоги та безпорадності; ностальгія – про відчуття втрати зв'язку з культурою та причетності до неї, смуток та меланхолію через відчуття роз'єднаності з традиційними цінностями та нормами поведінки; відчуженість – про неприйняття

нового соціуму з його цінностями та нормами, низьку самооцінку, стурбованість своєю ідентичністю та соціальним статусом, неузгодженість домагань та можливостей. Отже, дані, наведені у табл. 2.10 – 2.11, свідчать про те, що дезадаптивні стилі міжкультурного пристосування та надмірне переживання культурного шоку пов'язані з негативними особливостями картини світу в аспекті образу-Я студентів іноземців.

Конформний стиль соціокультурної адаптації виявився пов'язаним (див. табл. 2.10 – 2.11) із невисоким індексом лідирування (за методом діагностики міжособистісних ставлень), низькими оцінками за факторами «сили» та «активності» Особистісного диференціалу, схильністю оцінювати себе нейтральними характеристиками (за методикою «Атрибутивні характеристики»), невпевненістю у можливості контролювати події власного життя (низькі оцінки за шкалою «локус контролю-Я Тесту СЖО) та низьким ступенем самоконтролю (за Шкалою базисних переконань). Таким чином, можна дійти висновку, що студентам-іноземцям із адаптаційними особливостями конформістів притаманні такі переконання щодо Я-образу: відсутність лідерських якостей, слабкість самоконтролю, низький рівень активності, нейтральність автостереотипів, невпевненість у можливості контролювати власне життя.

Наступний етап статистичної обробки даних передбачав кореляційний аналіз результатів вивчення уявлень про інших людей та показників міжкультурної адаптації. Статистично значущі результати наведено у табл. 2.12 – 2.13.

Результати статистичного аналізу, наведені у табл. 2.12 – 2.13, показують наявність значущих прямих взаємозв'язків між показниками успішності міжкультурної адаптації та певними особливостями сприйняття оточуючих людей студентами-іноземцями. Так, схильність до адаптивного та інтерактивного стилю соціокультурного пристосування, високі суб'єктивні оцінки якості життя притаманні досліджуваним, які мають такі уявлення щодо оточуючих у структурі своєї картини світу: доброзичливість (за методом діагностики міжособистісних ставлень), високий рівень привабливості (за Особистісним диференціалом), позитивні якості (за методикою «Атрибутивні характеристики»), доброта (за Шкалою базисних переконань).

Таблиця 2.12 – Показники взаємозв'язку (r_{xy}) особливостей образу інших у картині світу та показників успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців

Показники змістових особливостей картини світу*		Показники адаптації за тестом Л. Янковського					
		Адаптивність	Конформність	Інтерактивність	Депресивність	Ностальгія	Відчуженість
МДМС	Індекс доброзичливості	0,141**		0,41****			- 0,217***
	Індекс лідерства		0,15**				
ОД	Оцінка	0,194** *	0,156**	0,195** *	- 0,177**	- 0,121***	- 0,225***
	Сила		0,178**				
	Активність						
АХ	Позитивні	0,154**	0,158**	0,172**			-0,192**
	Нейтральні				0,215** *	0,132**	
	Негативні	-0,21***	- 0,151**	- 0,199** *			0,157**
ШБП	Доброта людей	0,161**	0,324*** *	0,163**	- 0,221***	- 0,224***	- 0,199***
SAS	Соціальний цинізм	- 0,173**		- 0,215** *	0,165**	0,142**	0,311*** *

Примітки:

* МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга.

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,001$.

Таблиця 2.13 – Показники взаємозв'язку (r_{xy}) особливостей образу інших у картині світу та суб'єктивних показників успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців

Показники змістових особливостей картини світу*		Суб'єктивні показники успішності міжкультурної адаптації	
		Якість життя	Культурний шок
МДМС	Індекс доброзичливості	0,142**	-0,198***
	Індекс лідерства		
ОД	Оцінка	0,201***	-0,241***
	Сила		-0,146**
	Активність		-0,162**
АХ	Позитивні	0,159**	-0,171***
	Нейтральні		
	Негативні	-0,161**	0,173**
ШБП	Доброта людей	0,145**	-0,193***
SAS	Соціальний цинізм	-0,211***	0,227***

Примітки:

* МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;

* – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

Сформованість деструктивних стилів міжкультурної адаптації (депресивного, ностальгічного та відчуженого), низький рівень задоволеності життям та інтенсивні переживання культурного шоку, за даними табл. 2.12 – 2.13, притаманні студентам-іноземцям із такими особливостями образу інших людей: переконання у наявності значної кількості негативних особистісних якостей та цинічний, песимістичний погляд на людську природу взагалі.

На наступному етапі обробки даних результати кореляційного аналізу показали наявність значної кількості статистично значущих

зв'язків (див. табл. 2.14 – 2.15) між особливостями уявлень студентів-іноземців про навколишній світ та показниками успішності їх міжкультурної адаптації.

Таблиця 2.14 – Показники взаємозв'язку (r_{xy}) особливостей образу світу та показників успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців

Показники змістових особливостей картини світу*		Показники адаптації за Тестом Л. Янковського					
		Адаптивність	Конформність	Інтерактивність	Депресивність	Ностальгія	Відчуженість
SAS	Соціальна гнучкість	0,222** *	0,178**	0,209** *		- 0,51*** *	- 0,15**
	Контроль долі	- 0,181**	0,189**	- 0,219** *	0,156**		
	Релігійність		0,207** *				
ШБП	Прихильність оточуючого світу	0,156**		0,301*** *	- 0,176**	- 0,179* *	- 0,159* *
	Справедливість світу	0,143**		0,176**	- 0,145**		
	Контрольованість світу			0,298*** *		-0,17**	- 0,175* *
	Випадковість як принцип розподілення подій	- 0,175**	0,176**	- 0,178**	0,207** *		

Примітки:

* SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;
ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,001$.

Таблиця 2.15 – Показники взаємозв'язку (r_{xy}) особливостей образу світу та суб'єктивних показників успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців

Показники змістових особливостей картини світу*		Суб'єктивні показники успішності міжкультурної адаптації	
		Якість життя	Культурний шок
SAS	Соціальна гнучкість	0,139**	-0,161**
	Контроль долі		0,148**
	Релігійність		
ШБП	Прихильність оточуючого світу	0,149**	-0,229***
	Справедливість світу	0,157**	-0,225***
	Контрольованість світу	0,145**	
	Випадковість як принцип розподілення подій		0,151**

Примітки:

* SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;
 ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман;
 * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

З даними, наведеними у табл. 2.14 – 2.15, можна визначити, що для студентів-іноземців із високими показниками успішності міжкультурної адаптації (здатність до адаптивності та інтерактивності як конструктивних стратегій соціокультурного пристосування, висока загальна задоволеність якістю власного життя, помірне переживання культурного шоку) притаманні певні переконання щодо оточуючого соціального світу: віра у наявність багатьох варіантів розв'язань проблем та невизначених обставин, незгода сприймати соціальні ситуації як такі, що контролюються долею та іншими непідвладними людині силами (за Опитувальником соціальних аксіом); наявність позитивних переконань у

прихильності та справедливості оточуючого світу, незгода приймати випадковість за принцип виникнення подій (за Шкалою базисних переконань).

Сформованість деструктивних адаптаційних стратегій (депресивність, ностальгія, відчуженість), низька задоволеність якістю життям та глибокі дезорганізуючі переживання культурного шоку, у відповідності до даних табл. 2.14 – 2.15, властиві студентам-іноземцям із такими змістовими особливостями картини світу: невіра в існування багатьох альтернативних варіантів розв'язання проблем, погляд на соціальні ситуації як на майже невідконтрольні людині (за Опитувальником соціальних аксіом); невіра у прихильність, справедливість та контрольованість оточуючого світу, переконання у суттєвому впливі випадку як принципу контролю подій (за Шкалою базисних переконань).

Статистичний аналіз результатів вивчення картини світу та міжкультурної адаптації студентів-іноземців показав наявність значної кількості значущих зв'язків між особливостями уявлень про життя та показниками успішності пристосування до нових соціокультурних умов (див. табл. 2.16 – 2.17).

Дані, наведені у табл. 2.16 – 2.17, свідчать про те, що студентам-іноземцям із високими показниками успішності міжкультурної адаптації притаманні певні особливості картини світу щодо уявлень про власне життя:

- високий рівень загальної осмисленості життя, наявність значної кількості життєвих цілей та прагнень, сприйняття життя як цікавого та насиченого подіями процесу, високий рівень задоволеності досягнутими на життєвому шляху результатами, задоволеність самореалізацією, переконання у здатності контролювати життя, вільно приймати рішення (за Тестом СЖО);

- переконання про те, що зусилля, спрямовані на організацію життя, призводять до позитивних результатів (за Опитувальником соціальних аксіом).

Низький рівень осмисленості життя та невіра в отримання нагороди за життєві зусилля притаманні студентам-іноземцям із сформованими деструктивними стратегіями міжкультурної адаптації, низькою суб'єктивною якістю життя та інтенсивними переживаннями культурного шоку (див. табл. 2.16 – 2.17).

Таблиця 2.16 – Показники взаємозв'язку (r_{xy}) особливостей образу життя в картині світу та показників успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців

Показники змістових особливостей картини світу*		Показники адаптації за Тестом Л. Янковського					
		Адаптивність	Конформність	Інтерактивність	Депресивність	Ностальгія	Відчуженість
СЖО	Ціль	0,154 [*]		0,162 [*]	- 0,145 [*]		
	Процес	0,163 [*]		0,34 ^{**}	- 0,151 [*]	- 0,17 ^{**}	- 0,163 [*]
	Результат	0,192 ^{**}		0,197 ^{**}	- 0,212 ^{**}	- 0,154 ^{**}	
	Локус контролю життя	0,179 [*]	- 0,17 ^{**}	0,311 ^{***}		- 0,191 ^{**}	- 0,159 [*]
	Загальний	0,173 [*]		0,159 [*]	- 0,193 [*]	- 0,139 [*]	
SAS	Нагорода за зусилля	0,151 [*]	- 0,172 [*]	0,197 ^{**}		- 0,142 [*]	

Примітки:

* СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,001$.

Таблиця 2.17 – Показники взаємозв’язку (r_{xy}) особливостей образу життя в картині світу та суб’єктивних показників успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців

Показники змістових особливостей картини світу*		Суб’єктивні показники успішності міжкультурної адаптації	
		Якість життя	Культурний шок
СЖО	Ціль	0,172 ^{***}	
	Процес	0,227 ^{***}	-0,221 ^{***}
	Результат	0,164 ^{**}	-0,219 ^{***}
	Локус контролю життя	0,215 ^{***}	-0,139 ^{**}
	Загальний	0,171 ^{**}	-0,149 ^{**}
SAS	Нагорода за зусилля	0,167 ^{**}	-0,209 ^{***}

Примітки:

* СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,001$.

2.4. Трансформація структурно-змістових особливостей картини світу студентів-іноземців за умов некерованої міжкультурної адаптації в країні навчання

Метою цього етапу емпіричного дослідження було вивчення особливостей картини світу студентів-іноземців на різних етапах міжкультурної адаптації в країні навчання в умовах відсутності цілеспрямованого психологічного впливу на цей процес.

Особливості міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання (України) вивчалися за допомогою Опитувальника адаптації особистості до нового соціокультурного середовища Л. Янковського [7]. Показники переживання та суб’єктивної оцінки успішності процесу міжкультурної адаптації досліджувалися за допомогою Методики на виявлення ступеня вираженості культурного шоку І. Мнацаканян [242] та Методики оцінки якості

життя Р. Еліота в адаптації Н. Водоп'янової [180].

Для діагностики структурно-змістових особливостей картини світу було використано Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик [228]; Особистісний диференціал [168]; Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової [138]; Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва [138]; Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда та К. Леунга [242]; Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман [229].

Дослідження проводилося на базі вищих навчальних закладів IV рівня акредитації м. Харкова. Вибірку склали 214 іноземних студентів (вік: 19 – 25 років; громадянство: Азербайджан, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Китай, Туркменістан, Узбекистан, країни Африки, арабські країни).

Для вивчення перебігу міжкультурної адаптації студентів-іноземців порівнювалися показники студентів першого курсу на початку та після півроку навчання. Для оцінки особливостей динаміки характеристик ефективності адаптаційного процесу протягом наступних років навчання використовувався метод поперечних зрізів (вивчалися особливості студентів 2 – 4 курсів).

Оцінку значущості розбіжностей у групах проведено за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу (One-Way ANOVA). Для оцінки гомогенності дисперсій використовували тест Левена (Levene Statistic), для визначення того, які саме групи відрізняються одна від одної – тест Дункана (Duncan Statistic). Обробка даних проводилася за допомогою пакета SPSS 12.0 for Windows [178].

Кількісні показники динаміки успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців наведено у табл. 2.18 – 2.19.

Результати, наведені у табл. 2.18, вказують на наявність суттєвих змін у стратегіях соціально-психологічної адаптації іноземних студентів до нових соціокультурних умов у процесі навчання. Так, у досліджуваних протягом навчання поступово значно зростає прагнення до самореалізації, рівень соціальної активності, впевненість у стосунках з оточуючими, прагнення до планування майбутнього (шкала «адаптивність» Опитувальника Л. Янковського); прийняття нового середовища, налаштованість на розширення соціальних зв'язків, готовність до самоперетворення, самоконтроль з урахуванням діючих соціальних норм (шкала «інтерактивність»).

Таблиця 2.18 – Стратегії міжкультурної адаптації іноземних студентів протягом навчання в Україні

Курси*	Показники адаптації за Тестом Л. Янковського					
	Адаптивність	Конформність	Інтерактивність	Депресивність	Ностальгія	Відчуженість
1 (1)	7,21±3,89	9,81±3,32	6,81±2,99	7,34±3,91	7,61±2,99	7,59±2,99
1 (2)	7,65±3,06	9,24±4,01	7,25±3,29	7,98±3,14	9,24±3,51	9,24±2,67
2	8,39±3,71	10,19±4,56	8,54±4,04	8,56±3,67	10,35±4,32	10,78±4,57
3	9,25±4,21	9,8±3,01	9,22±4,07	7,84±2,96	9,31±3,22	9,02±3,33
4	9,41±3,73	10,12±4,4	9,19±3,56	7,32±3,01	7,84±2,98	7,51±2,96

Примітка: * – 1(1) – перший курс на початку навчання, 1(2) – перший курс після півроку навчання.

Таблиця 2.19 – Суб’єктивні показники успішності міжкультурної адаптації іноземних студентів протягом навчання в Україні

Курси*	Суб’єктивні показники успішності міжкультурної адаптації	
	Суб’єктивна якість життя	Культурний шок
1 (1)	20,61±3,51	3,91±1,09
1 (2)	18,24±4,01	5,63±1,73
2	17,14±4,21	4,24±1,41
3	21,34±3,71	3,21±1,22
4	24,37±3,96	3,15±1,14

Примітка: * – 1(1) – перший курс на початку навчання, 1(2) – перший курс після півроку навчання.

Результати однофакторного дисперсійного аналізу засвідчили гомогенність груп досліджуваних та значущий вплив етапу навчання на оцінки стратегій адаптації ($p < 0,05$). Статистично значущі розбіжності виявлено між студентами 1, 2 та 3 курсів.

Оцінки за дезадаптивними стратегіями соціально-психологічної адаптації («депресивність», «ностальгія», «відчуженість») зростають з першого по другий курс та знижуються на четвертому році навчання до початкового рівня – статистично значущі розбіжності (при $p < 0,05$) встановлено між оцінками 1 курсу на початку та після півроку навчання і студентами 2, 3, 4 курсів.

Дані табл. 2.19 вказують на наявність суттєвих змін у суб'єктивних показниках адаптованості протягом навчання. Результати однофакторного дисперсійного аналізу підтвердили гомогенність груп досліджуваних ($p < 0,05$), та значущий вплив етапу навчання на суб'єктивні результати адаптації ($p < 0,05$). Відзначено зниження суб'єктивної якості життя з першого по другий роки навчання з наступним поступовим зростанням до четвертого курсу. Глибина переживання культурного шоку зростає протягом першого півроку навчання, на другому курсі зменшується до початкових значень, а на третьому курсі стає ще слабкішою – значущі розбіжності ($p < 0,05$) встановлено між оцінками студентів 1 курсу (на початку та після півроку навчання), 2 та 3 курсів.

Отже, отримані дані дозволяють дійти висновку, що в показниках успішності пристосування досліджуваних до нових соціокультурних умов протягом чотирьох років навчання відбуваються певні позитивні зрушення, які за умов відсутності систематизованої психологічної підтримки міжкультурної адаптації студентів-іноземців у вишах України, є досить помірними та залишають відкритим питання визначення психологічних механізмів та факторів забезпечення психологічного благополуччя та успішного навчання освітніх мігрантів.

Кількісні показники динаміки змістових особливостей картини світу студентів-іноземців наведено у табл. 2.20 – 2.23.

Дані, наведені у табл. 2.20, показують, що за звичайних умов організації навчального процесу у змістових особливостях образу-Я студентів-іноземців, який є важливим аспектом їх картини світу, майже не відбувається суттєвих змін. Статистично значущі розбіжності у результаті однофакторного дисперсійного аналізу ($p < 0,05$) встановлено лише між студентами 1 та 4 курсів за оцінками Особистісного диференціалу. Так, більш високим стає рівень самоповаги, самоприйняття та задоволеності собою (фактор «оцінка»), зростає впевненість у собі, схильність покладатися на власні сили в складних ситуаціях, незалежність (фактор «сила»),

розвиваються уявлення про себе як людину активну, енергійну, товариську, емоційно чуйну (фактор «активність»).

Таблиця 2.20 – Змістові особливості образу-Я в картині світу іноземних студентів протягом навчання в Україні

Курси**	Змістові особливості образу-Я*										
	МДМС: добррозичливість	МДМС: лідерство	ОД			АХ		СЖО: Локус контролю – Я	ШБП		
			Оцінка	Сила	Активність	Позитивні	Негативні		Цінність власного Я	Ступінь само- контролю	Ступінь удачливості , везіння
1(1)	2,34 ±1,22	1,32 ±0,98	5,87 ±1,64	5,21 ±2,15	5,44 ±1,99	6,34 ±3,12	4,9 ±1,89	17,51 ±3,21	3,54 ±0,89	3,31 ±1,04	3,55 ±1,64
1(2)	2,14 ±1,27	1,15 ±0,74	6,01 ±2,43	5,29 ±1,99	5,61 ±2,01	6,4 ±2,89	4,7 ±1,75	17,94 ±4,44	3,51 ±0,91	3,37 ±0,79	3,43 ±1,33
2	1,9 ±0,64	1,28 ±0,63	6,23 ±2,64	5,39 ±2,34	5,82 ±2,24	6,41 ±2,56	4,7 ±1,81	17,83 ±4,98	3,57 ±1,01	3,36 ±1,01	3,46 ±1,16
3	2,22 ±1,22	1,32 ±0,47	6,54 ±2,71	5,64 ±2,23	5,93 ±2,46	6,5 ±2,14	4,5 ±1,67	18,01 ±5,48	3,62 ±0,94	3,41 ±1,22	3,36 ±1,42
4	2,46 ±1,3	1,65 ±0,54	7,28 ±3,01	5,93 ±2,78	6,01 ±2,77	6,46 ±2,16	4,6 ±1,79	18,19 ±5,51	3,78 ±1,21	3,38 ±1,15	3,41 ±1,74

Примітки:

* МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман;

** – 1(1) – перший курс на початку навчання, 1(2) – перший курс після півроку навчання.

Суттєвих змін в уявленнях про власну доброзичливість та лідерські якості за Методикою МДМС Л. Собчик не виявлено. Кількість позитивних та негативних характеристик у змісті етнічних автостереотипів також не зазнає статистично значущих трансформацій протягом усіх чотирьох років навчання. Не змінюються також уявлення про здатність контролювати події власного життя (шкала «локус контролю-Я» Тесту СЖО) та зміст базових переконань щодо цінності власного Я, ступеня самоконтролю, міри власної удачливості за Опитувальником ШБП Р. Янофф-Бульман (див. табл. 2.20).

Таблиця 2.21 – Змістові особливості образу інших у картині світу іноземних студентів протягом навчання в Україні

Курси**	Змістові особливості образу інших*							
	МДМС: доброчливість	ОД			АХ		ШБП: Дорога людей	SAS: Соціальний цинізм
		Оцінка	Сила	Активність	Позитивні	Негативні		
1(1)	0,84 ±0,21	5,24 ±2,15	5,31 ±2,01	5,46 ±1,97	5,63 ±2,02	6,78 ±2,37	3,59 ±0,78	3,64 ±1,02
1(2)	0,81 ±0,28	5,23 ±2,21	5,29 ±1,88	5,41 ±1,64	5,59 ±2,13	6,93 ±2,11	3,51 ±0,93	3,71 ±1,11
2	0,89 ±0,31	5,37 ±2,41	5,47 ±1,71	5,79 ±2,01	5,81 ±2,19	6,74 ±1,99	3,61 ±0,85	3,69 ±1,34
3	0,87 ±0,27	5,56 ±2,15	5,51 ±1,97	5,82 ±1,96	5,99 ±1,96	6,75 ±2,33	3,65 ±1,02	3,88 ±1,41
4	0,91 ±0,33	6,01 ±2,19	5,6 ±1,84	6,24 ±1,87	6,24 ±2,01	6,63 ±1,99	3,64 ±0,99	3,71 ±1,47

Примітки:

* МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;

** – 1(1) – перший курс на початку навчання, 1(2) – перший курс після півроку навчання.

Дані табл. 2.21 свідчать, що у змісті картини світу іноземних студентів стосовно образу інших людей відбуваються незначні позитивні зміни. Виявлено статистично значущі розбіжності ($p < 0,05$) між студентами 1, 3 та 4 курсів за факторами «оцінка» та «активність» Особистісного диференціалу – протягом чотирьох років навчання зростає рівень привабливості та поваги до оточуючих. Суттєві зміни ($p < 0,05$) виявлено у кількості позитивних характеристик в етнічних гетеростереотипах студентів 1 та 4 курсів – впродовж усього періоду навчання з досягненням позитивних результатів міжкультурної адаптації поступово зростає схильність приязно ставитися до інших людей. Статистично значущих змін у індексах доброчливості і лідерства за Методикою МДМС Л. Собчик та оцінках за базовими переконаннями щодо доброти людей та соціального цинізму за

Опитувальником ШБП Р. Янофф-Бульман виявлено не було (див. табл. 2.21).

Таблиця 2.22 – Особливості уявлень про оточуючий світ іноземних студентів протягом навчання в Україні

Курси**	Змістові особливості уявлень про оточуючий світ *						
	SAS			ШБП			
	Соціальна гнучкість	Контроль долі	Релігійність	Прихильність оточуючого світу	Справедливість світу	Контрольованість світу	Випадковість як принцип розподілення подій
1(1)	3,24 ±0,87	3,33 ±1,01	3,38 ±1,07	3,43 ±1,15	3,61 ±1,24	3,39 ±1,08	3,91 ±1,22
1(2)	3,15 ±0,94	3,37 ±1,12	3,41 ±1,13	3,39 ±1,19	3,59 ±1,15	3,32 ±0,94	4,01 ±1,84
2	3,31 ±0,99	3,29 ±0,84	3,45 ±1,09	3,51 ±0,98	3,64 ±1,12	3,41 ±1,03	3,86 ±1,67
3	3,67 ±1,16	3,21 ±1,12	3,39 ±1,11	3,78 ±1,34	3,71 ±1,07	3,54 ±1,07	3,67 ±1,34
4	3,89 ±1,08	3,23 ±1,21	3,32 ±0,99	4,02 ±1,57	3,8 ±1,44	3,59 ±1,11	3,69 ±1,37

Примітки:

* SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман;

** – 1(1) – перший курс на початку навчання, 1(2) – перший курс після півроку навчання.

Дані табл. 2.22 показують наявність певних змін в уявленнях про оточуючий світ, які відбуваються у свідомості студентів-іноземців протягом навчання. Зокрема, у студентів 4 курсу порівняно з 1 ($p < 0,05$) відзначається зростання впевненості у наявності багатьох можливих варіантів розв'язання складних життєвих ситуацій. Також у студентів 4 курсу порівняно з 1 ($p < 0,05$) виявлені більш високі оцінки за переконанням у прихильності оточуючого світу за Шкалою базових переконань. Зміни, що відбуваються в інтенсивності інших уявлень та вірувань

(див. табл. 2.22), не досягають рівня статистичної значущості.

Дані табл. 2.23 засвідчують, що особливості образу життя у картині світу іноземних студентів зазнають деяких, не досить суттєвих, змін протягом чотирьох років навчання. Так, відзначаються розбіжності між студентами 1 та 4 курсів ($p < 0,05$), та лише за такими змістовими компонентами картини світу як наявність цілей на майбутнє (шкала «цілі»). Також у студентів 4 курсу (порівняно з 1 при $p < 0,05$) виявлено зростання задоволеності досягнутими життєвими результатами (шкала «результат»).

Таблиця 2.23 – Змістові особливості образу життя у картині світу іноземних студентів протягом навчання в Україні

Курси**	Змістові особливості образу життя*					
	СЖО					SAS: Нагорода за зусилля
	Ціль	Процес	Результат	Локус контролю життя	Загальний	
1(1)	27,54 ±5,48	27,77 ±5,34	22,94 ±4,47	25,21 ±4,91	92,32 ±18,29	3,34 ±1,07
1(2)	27,03 ±6,01	27,02 ±5,41	22,83 ±4,91	24,81 ±5,01	91,99 ±17,64	3,28 ±1,12
2	27,67 ±6,28	27,51 ±6,54	23,51 ±5,24	26,34 ±4,99	91,95 ±17,95	3,31 ±0,99
3	28,54 ±6,34	28,01 ±6,31	23,98 ±5,41	26,41 ±5,87	92,79 ±18,34	3,35 ±1,11
4	29,31 ±6,07	28,29 ±6,2	24,51 ±5,37	26,39 ±6,01	93,81 ±18,07	3,54 ±

Примітки:

* СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;

** – 1(1) – перший курс на початку навчання, 1(2) – перший курс після півроку навчання.

Висновки до другого розділу

1. Особливості перебігу міжкультурної адаптації студентів-іноземців дозволяють віднести її до складних життєвих ситуацій. Отже, успішність процесу пристосування до нових соціокультурних умов потребує у студентів-іноземців актуалізації особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій. Показниками успішності міжкультурної адаптації іноземних студентів є: сформованість адаптивної та інтерактивної стратегій адаптації, високий рівень суб'єктивної якості життя, помірне переживання культурного шоку. Про неуспішність міжкультурної адаптації свідчать сформованість адаптаційних стратегій депресивності, ностальгії та відчуженості, низька суб'єктивна якість життя, глибокий культурний шок.

2. Найбільш конструктивні та прогностично успішні стратегії пристосування до нового середовища у процесі міжкультурної адаптації (адаптивність та інтерактивність) пов'язані з високим рівнем життєстійкості та толерантності до невизначеності студентів-іноземців, з конструктивними (активними, прямими та просоціальними) копінг-стратегіями (активне подолання, планування, пригнічення конкуруючої діяльності, пошук соціальної підтримки інструментального характеру, позитивне переформулювання). Продуктивні стратегії міжкультурної адаптації пов'язані з позитивною (збалансованою) етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю.

3. Життєстійкість, толерантність до невизначеності та здатність до конструктивного копіngu є універсальними особистісними ресурсами міжкультурної адаптації, а етнічна ідентичність та етнічна толерантність – її етноспецифічними ресурсами. Значення етнопсихологічних ресурсів адаптації актуалізується в умовах необхідності пристосування саме до нового суспільства, на соціально-психологічну адаптацію людини у рідній країні вони впливають не суттєво.

4. Емпірично верифіковано структурно-змістову модель картину світу студентів-іноземців. Факторний аналіз дозволив виділити чотири фактори у структурі картини світу з відповідним змістовим наповненням.

Фактор «Образ-Я в картині світу» (5,926; 18,52 %) змістово включає такі змінні: індекс лідерства у самооцінці (0,52); індекс

доброзичливості у самооцінці (0,942); фактор оцінки в самооцінці за особистісним диференціалом (0,725); фактор сили у самооцінці за особистісним диференціалом (0,738); фактор активності у самооцінці за особистісним диференціалом (0,488); позитивні аут стереотипи (0,927); негативні аутостереотипи (-0,88); локус контролю-Я (0,801); цінність власного «Я» (0,516); ступінь самоконтролю та контролю над подіями (0,454); ступінь вдачі або везіння (0,4690).

Фактор «Образ інших у картині світу» (5,055; 15,796 %) включає змінні: індекс доброзичливості в оцінці оточуючих (0,494); фактор оцінки в оцінці оточуючих за особистісним диференціалом (0,928); фактор сили в оцінці оточуючих за особистісним диференціалом (0,455); позитивні гетеро стереотипи (0,685); негативні гетеростереотипи (-0,849); соціальний цинізм (-0,86); доброта людей (0,901).

Фактор «Образ світу в картині світу» (4,045; 12,641 %) включає змінні: соціальна гнучкість (0,959); контроль долі (-0,536); прихильність світу (0,94); справедливість світу (0,689); контрольованість світу (0,475); випадковість як принцип розподілення подій (-0,502).

Фактор «Образ життя в картині світу» (3,564; 11,139 %) включає змінні: цілі (0,489); процес (0,919); результат (0,557); локус контролю-життя (0,821); загальна осмисленість життя (0,742); нагорода за зусилля (0,469).

5. Успішність пристосування іноземних студентів пов'язана з певними особливостями їх картини світу, які можна визнати оптимальними щодо міжкультурної адаптації в країні навчання. До оптимальних особливостей картини світу належать позитивний образ-Я та образ інших людей; уявлення про доброту, справедливість, контрольованість оточуючого світу, високий рівень осмисленості життя та віра у винагороджуваність життєвих зусиль.

6. За умов відсутності систематизованої психологічної підтримки міжкультурної адаптації у показниках успішності пристосування студентів-іноземців до нових соціокультурних умов протягом чотирьох років навчання відбуваються повільні та не досить значні позитивні зрушення. За звичайних умов організації навчального процесу у структурно-змістових особливостях картини світу студентів-іноземців відбуваються досить незначні позитивні трансформації: зростання самоповаги та самоприйняття, укріплення

схильності покладатися на власні зусилля; збільшення симпатії до оточуючих; зміцнення переконання у прихильності оточуючого світу; зростання таких компонентів осмисленості життя, як наявність цілей на майбутнє та задоволення досягнутими життєвими результатами. Забезпечення більшої успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців та оптимізація їх картини світу потребує впровадження спеціальних програм психолого-педагогічної підтримки.

РОЗДІЛ 3.
ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВИХ
ОСОБЛИВОСТЕЙ
КАРТИНИ СВІТУ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ
В УМОВАХ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ
МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ В КРАЇНІ НАВЧАННЯ

3.1. Психологічний супровід як система цілеспрямованого управління міжкультурною адаптацією студентів-іноземців у країні навчання

Результати аналізу психолого-педагогічної літератури та результатів власних емпіричних досліджень, наведені у попередніх розділах монографії, дозволяють стверджувати, що за відсутності цілеспрямованого психолого-педагогічного втручання, некерований процес пристосування студентів-іноземців до умов навчання у ВНЗ нової для себе країни приховує у собі значну кількість соціально-психологічних, економічних та медичних загроз. Отже, безперечною є актуальність проблеми визначення змісту, форм та методів психологічної та педагогічної підтримки освітніх мігрантів у навчальних закладах України.

Оскільки міжкультурна адаптація іноземних студентів є досить довгостроковим процесом пристосування до нових соціокультурних умов, який може тривати протягом усього періоду перебування у країні навчання, психологічна допомога освітнім мігрантам має реалізовуватися у пролонгованій формі, найефективнішим видом якої на сьогодні визнають психологічний супровід [162; 185; 186; 188; 223]. До того ж, було показано, що психологічний супровід є ефективною стратегією корекції, оптимізації образу світу [185; 186].

Методологічна концепція психологічного супроводу, за твердженням М. Максименка, Г. Ложкина та А. Колосова, є альтернативним напрямом розвитку системи практичної психології поряд з психологічним забезпеченням, проблема якого досить активно вивчалася у наукових дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ ст., у першу чергу стосовно різних видів професійної діяльності [10; 52; 103; 105; 107; 110; 140; 151; 156; 171; 208; 261]. Концепція «психологічного забезпечення» передбачала досить

директивну орієнтацію на досягнення відповідності особистості чітко визначеним вимогам через забезпечення матеріальних, технічних та інших умов цієї діяльності: «В якості об'єкта дослідження у рамках психологічного забезпечення, як правило, розглядається не особистість, а сукупність взаємодії «людина – середовище – діяльність». При цьому створюється певний ідеальний образ очікуваної реальної ситуації (модель), наближення до якого й є шляхом досягнення необхідного результату. Структурні компоненти такого образу (моделі) можуть розглядатися як певні завдання діяльності, розв'язання яких забезпечується конкретними запланованими заходами» [151, с. 2]. Отже, у межах психологічного забезпечення людина розглядається через відповідність узагальненим (модельним) характеристикам та якостям, необхідним для здійснення діяльності; в термінах конструктивності / деструктивності взаємодії у різних системах міжособистісної інтеракції; через визначення умов, які підтримують, або ускладнюють розв'язання обраних завдань [151].

Перехід від ідеї психологічного забезпечення до психологічного супроводу, на думку науковців, дозволяє реалізувати ресурсний підхід, проставити акцент на суб'єктності, тобто активності та відповідальності самої особисті, яка потребує психологічної допомоги, оскільки психологічний супровід «розкривається через категорію «суб'єктності» та передбачає значно більшу свободу вибору в рішеннях, покладаючи при цьому всю відповідальність на суб'єкта. Це висуває інші вимоги до активізації внутрішньо особистісної психологічної роботи, актуалізуючи проблему пошуку, формування та реалізації психологічних ресурсів» [140, с. 87]. У результаті, «ефективним результатом психологічного супроводу особистості стає поява важливої життєвої якості – адаптивності, або здатності самостійно досягати відносної рівноваги у стосунках із собою та оточуючими, емоційної витривалості як у сприятливих, так і в екстремальних життєвих ситуаціях» [162, с. 239]. Тобто, концепція психологічного супроводу базується на провідних методологічних принципах сучасної психології (діяльності, суб'єктності та активності), відповідно до яких визначається, що психіка формується у діяльності та визнається суттєва роль особистості в детермінації розвитку та реалізації різних форм діяльності [3; 4; 14; 17; 44; 95; 132; 190; 211; 217].

Одним з перших поняття «психологічний супровід» до наукового обігу залучив Ю. Слюсарев для позначення недирективної форми надання психологічної допомоги, сутнісною особливістю якої є опора на активізацію власних ресурсів особистості та розвиток і саморозвиток її самосвідомості [223].

На сьогодні, за твердженням Н. Осухової, супровід розуміють як «підтримку психологічно здорових людей, в яких на певному етапі життєвого шляху виникають труднощі» [185, с. 177]. А завданнями психологічного супроводу та його найважливішими результатами є:

- поновлення, реконструкція образу світу особистості;
- конструктивне перетворення ставлення людини до самої себе, оточуючих людей та світу в цілому;
- формування та розвиток продуктивних моделей ставлення та поведінки у різних життєвих ситуаціях;
- безумовне прийняття свого життя в усіх проявах та себе як його головної частини;
- розвиток автономності, самостійності, активності, творчої життєвої позиції як здатності та готовності цілеспрямовано створювати та змінювати умови життя [185].

М. Бітянова розглядає психологічний супровід навчального процесу у школі як систему «професійної діяльності психолога, спрямованої на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання та психологічного розвитку дитини у ситуаціях шкільної взаємодії» [35, с. 20]

Н. Медведєва супровід визначає як «систему професійно організованих діагностичних, профілактичних, корекційних, консультаційних заходів для різних категорій клієнтів, спрямованих на створення оптимальних умов для переходу особистості до самодопомоги» [162, с. 239].

На думку С. Духновського, метою психологічного супроводу є організація специфічної співпраці психолога з клієнтом, спрямованої на його «самопізнання, пошук шляхів самокерування внутрішнім світом та системою відношень» [87, с. 93]. Сутністю супроводу, за твердженням дослідника, є активність та відповідальність усіх учасників цього процесу – психолога, клієнта, його батьків та ін., а його змістом – аналіз соціального середовища клієнта з точки зору можливостей, яке воно надає, та вимог, які висуває; визначення критеріїв позитивного розвитку; розробка та

впровадження заходів, форм та методів психологічної роботи сприяння розвитку особистості; приведення визначених методів та умов психологічної роботи у форму постійно діючої системи, яка досягає максимально можливих результатів [87, с. 94].

У роботі О. Леонтьєвої цілями психологічного супроводу названо інтеграцію образу Я, розвиток потреби особистості у розв'язання своєї психологічної проблеми, формування та розвиток здатності довільної саморегуляції [139, с. 164].

Особливості, які зумовлюють специфіку психологічного супроводу, порівняно з іншими видами психологічної допомоги, досить змістовно проаналізовано у роботах Н. Осухової [185; 186], яка визначила такі сутнісні характеристики супроводу:

- спрямованість на підтримку процесів, станів та реакцій особистості, які розвиваються у відповідності до природних закономірностей: «саме вибудовування процесу психологічної допомоги у відповідності до закономірностей розвитку – перша сутнісна характеристика супроводу. За умов успішної організації, психологічний супровід відкриває перспективи особистісного зростання, допомагає людині увійти у «зону розвитку» [185, с. 177];

- орієнтація на створення умов для переходу особистості від отримання допомоги ззовні до самопомоги: «у процесі психологічного супроводу спеціаліст створює умови та надає достатню (але не надмірну) підтримку для переходу від позиції «Я не можу» до позиції «Я можу сам впоратися із своїми життєвими труднощами» [185, с. 177];

- довгостроковість, тривалість надання допомоги із поступовим створенням безпечних умов, в яких стає можливим вихід людини із негативних, кризових станів, реконструкція порушеного образу світу. Отже, психологічний супровід – це «інтегративна технологія пролонгованої психологічної допомоги людині у кризові періоди переходу, перебудови усього способу життя, серцевина якої – створення перехідного простору, тобто безпечних умов для відновлення потенціалу розвитку і саморозвитку особистості» [185, с. 177].

Хоча психологічний супровід є цілісною системою сприяння особистості в її розвитку та подоланні кризових життєвих ситуацій, у ньому необхідно виділяти певні напрями, компоненти або стадії.

М. Бітянова, розглядаючи психологічний супровід як процес та як цілісну діяльність практичного психолога у школі,

виокремила три його взаємопов'язані компоненти:

- психологічна та педагогічна діагностика – систематичне відстежування психолого-педагогічного статусу дитини, динаміки її психічного розвитку у процесі навчання у школі;

- створення соціально-психологічних умов для повноцінного розвитку дитини та її успішного навчання: розробка та впровадження індивідуальних, групових та змішаних програм психологічного розвитку, гнучка побудова навчально-виховного процесу у школі у залежності від індивідуально-психологічних особливостей дитини;

- створення спеціальних соціально-психологічних умов для надання спеціальної психологічної допомоги дітям, які зазнають проблем у психічному розвитку та навчанні: система заходів корекційно-розвивального характеру орієнтована на окремих учнів, які її потребують [35].

Н. Осухова також виділила три компоненти психологічного супроводу:

- діагностичний компонент представляє собою збирання інформації щодо особистості, яка потребує допомоги, систематичне відслідковування її особистісної динаміки з метою визначення цілей психологічної роботи, розподілення зон відповідальності, визначення меж необхідної та достатньої підтримки;

- реабілітаційний компонент за своєю сутністю є обранням та реалізацією психотехнологій, призначених стимулювати позитивні зміни в особистості клієнта його самоставленні, взаєминах із оточуючими людьми, світом, самим собою; На цьому етапі аналізуються результати діагностики, обираються та створюються умови для позитивного розвитку особистості, набуття гнучкості та здатності успішно взаємодіяти із собою, іншими людьми, соціумом в цілому. Змістом реабілітаційного компоненту може бути реалізація індивідуальних, групових або змішаних форм надання психологічної допомоги, спрямованої на конкретного клієнта, або його середовище (сім'я, найближче оточення, друзі та ін.);

- аналіз проміжних та кінцевих результатів (з метою корекції здійснення процесу супроводу) [185, с. 180–182].

Визначаючи психологічний супровід як процес, який розгортається у часі, Н. Осухова описала його стадії, до яких віднесла:

- початкову: встановлення контакту, діагностичне

дослідження (виявлення труднощів, причин проблем та особистісних ресурсів, які можна задіяти для їх подолання), визначення можливих форм надання допомоги;

- основну: надання психологічної допомоги, спрямованої на перетворення складної життєвої ситуації через активізацію особистісних ресурсів клієнта, в результаті чого відбувається реконструкція образу світу та оволодіння необхідними життєвими стратегіями та моделями поведінки;

- завершальну: осмислення, мисленеве вибудовування усього процесу супроводу, який відбувся [185, с. 184].

У роботі В. Мухіної та В. Горяніної, присвяченій проблемі розвитку, виховання та навчання у системі безперервної освіти, визначено п'ять взаємопов'язаних компонентів психологічного супроводу:

- діагностика – систематичне відстежування клініко-психологічного та психолого-педагогічного статусу дитини, контроль динаміки її розвитку;

- створення соціально-психологічних та педагогічних умов для повноцінного психічного розвитку дитини;

- систематична допомога окремим дітям із порушеннями у розвитку, яка здійснюється у формі консультування, психокорекції, психологічної підтримки;

- постійна психологічна допомога батькам дітей, які мають проблеми у психічному розвитку;

- ефективна організація життєдіяльності дитини з порушеннями у психічному розвитку з урахуванням її психічних та фізичних можливостей [174].

У цілісному процесі психологічного супроводу студентів в установах професійної освіти виділено три компоненти:

- систематичний контроль психолого-педагогічного статусу студента, оцінка динаміки його особистісного розвитку у процесі навчання;

- створення соціально-психологічних та психолого-педагогічних умов для розвитку особистості, професійного навчання та професійного розвитку студентів;

- створення спеціальних умов окремим категоріям студентів, які мають проблеми у навчанні, взаємодії з оточуючими, професійним становленням [42].

Напрямами психологічної роботи при здійсненні

психологічного супроводу Н. Медведєва називає розробку прогнозу розвитку особистості на основі кваліфіковано здійсненої діагностики; експертний моніторинг результатів діяльності та особливостей розвитку особистості; обрання, конструювання методик і технологій розвитку особистісного потенціалу та ресурсів подолання кризових ситуацій; психологічне сприяння у подоланні життєвих труднощів, розв'язанні конфліктних ситуацій, побудові сприятливих міжособистісних стосунків; розробку рекомендацій щодо загально особистісного та професійного становлення [162].

Напрями психологічного супроводу, визначені у роботі Н. Козлової та Т. Андросової:

- психологічна діагностика (оцінка психічних станів особистості, виявлення психологічних проблем та особливостей особистості, визначення психічних ресурсів подолання складної життєвої ситуації);

- психотерапія (полегшення переживання психічного дистресу, викликаного складною життєвою ситуацією та її наслідками, вироблення нових життєвих смислів, подолання кризових явищ);

- консультування та просвітництво (розвиток здатності до саморозуміння та розуміння своєї життєвої ситуації, вироблення нових, більш ефективних соціальних умінь, подолання негативних емоційних станів, навчання способам сприяння досягнення позитивних результатів терапії);

- соціально-диспетчерська діяльність (надання допомоги з орієнтації клієнта у соціальному середовищі, яка виходить за межі суто психологічної допомоги);

- дослідницька діяльність (вивчення ефективності реалізовуваних програм психологічного супроводу та їх вдосконалення) [106].

Успішна реалізація психологічного супроводу потребує визначення та реалізації його методологічних принципів, визначенню яких було приділено увагу у значній кількості психологічних та педагогічних досліджень.

Найважливішими принципами психологічного супроводу, на думку М. Бітянової є:

- безумовна цінність внутрішнього світу кожної дитини, пріоритет її потреб та цінностей, які передбачають необхідність

дотримуватися темпів та напрямів її природного розвитку, спиратися на особистісні ресурси та досягнення;

- опора на відповідальність та самостійність дитини, яка потребує супроводу, – створення умов для самостійного опанування дитиною системою стосунків із іншими людьми, оточуючим світом, для вільного здійснення власних життєвих виборів;

- вторинність щодо соціального та навчально-виховного середовища дитини, яка передбачає, що психологічний супровід має створювати умови для повноцінного розвитку та навчання дитини у межах того середовища, яке для нього обрали батьки, якщо середовище не містить у собі загроз для психічного та фізичного благополуччя дитини, психолог, який здійснює супровід, не має намагатися до її цілеспрямованої перебудови [35].

Головними принципами психологічного супроводу кризової особистості Н. Осухова називає:

- принцип «спів-буття», який передбачає, що у супроводі акцентується не здійснення цілеспрямованого директивного впливу на особистість клієнта, а створення «простору спільного буття», в якому клієнт зможе перебудувати свої стосунки з оточуючим світом та засвоїти конструктивні моделі поведінки щодо інших людей та соціальних структур;

- індивідуальний підхід до кожного клієнта у кожний момент реалізацій програми психологічного супроводу, який реалізується через обрання найбільш ефективних методів та умов надання психологічної допомоги у залежності від особливостей ситуації та психічних властивостей клієнта»;

- відмова від жорсткого планування та програмування результату, який має стати підсумком власних особистісних виборів та природного плину розвитку та саморозвитку клієнта у підтримуючому середовищі;

- пошук та актуалізація внутрішніх ресурсів та потенціалу клієнта, спірання на них у наданні психологічної допомоги;

- відповідність та слідування природним законам розвитку людини в онтогенезі, конструктивне переживання нормативних вікових криз;

- реалістичність (відмова від прагнення до докорінної зміни особистості клієнта, перебудови його життя, забезпечення тотального щастя та психологічного благополуччя, стійкого

життєвого успіху тощо, завданням супроводу є допомога клієнту «подолати «розриви життя», перейти пустелю відчуження від самого себе та світу і прийняти на себе відповідальність за своє життя» [185, с. 179];

- пріоритет потреб, цінностей та цілей розвитку кожного клієнта, спираючись на його власну активність та відповідальність [185; 186].

Серед принципів психологічного супроводу студентів названо:

- єдність особистісного та професійного розвитку – пріоритет цілей формування світогляду, ціннісно-сміслової сфери та самосвідомості над завданнями надбання студентами суми професійних знань, умінь та навичок;

- рівнозначність – реалізація рівного співвідношення програм попередження та подолання проблемних ситуацій;

- комбінаторність – суміщення різних блоків програми психологічного супроводу, їх вільне поєднання у залежності від конкретних потреб студента;

- багатофункціональність – залучення програми супроводу для реалізації різних завдань навчального процесу [42].

Ще один перелік принципів психологічного супроводу містить гуманне та поважливе ставлення до особистості, переконання у наявності в неї необхідних ресурсів для позитивних змін, орієнтацію на співпрацю, кваліфіковану допомогу у підтримці природного розвитку особистості [162].

Для ефективного реалізації принципів та досягнення цілей психологічного супроводу необхідно створення певних психологічних, соціально-психологічних та педагогічних умов.

Н. Осухова визначила необхідні та достатні умови ефективності психологічного супроводу:

- «підтримуюче оточення», характеристика якого є «надійність, передбачуваність, адаптованість до потреб клієнта» [185, с. 177];

- психологічна безпека середовища, в якому взаємодіють особистості, які потребують допомоги та спеціаліст, який її надає;

- наявність у спеціаліста певних особистісних якостей: надійність, впевненість у собі, об'єктивність, адекватність, здатність до безумовного прийняття клієнта;

- незалежність та особистісна свобода клієнта і психолога одне

від одного: «два суб'єкти, які зустрічаються в одному часі та фізичному просторі, відчувають себе як вільних, незалежних людей, здатних після спільного «спів-буття» розійтися та піти кожний своїм шляхом у власному просторі буття» [185, с. 178];

У роботі О. Леонтєвої описано такі умови, як: реалізація суб'єкт-суб'єктної взаємодії через надання психологічної підтримки та прийняття клієнта; формування та розвиток дослідницької позиції клієнта з метою розширення життєвого досвіду; мінімізація психокорекційних та психотерапевтичних інтервенцій з метою збереження дослідницької позиції клієнта; передавання клієнту свободи вибору та особистої відповідальності за розв'язання психологічної проблеми; залучення групових форм роботи з метою розширення простору можливостей розуміння психологічної проблеми [139].

Найбільш ефективною та дієвою формою здійснення психологічного супроводу є діяльність психологічної служби, частіше створюваної за місцем основної діяльності людини – психологічної служби школи, дошкільних та позашкільних установ, вищого навчального закладу, підприємства та ін. [12; 35; 87; 112; 145; 267].

У низці психологічних та педагогічних досліджень було доведена ефективність застосування психологічного та педагогічного супроводу задля розв'язання численних проблем особистості у різних сферах її буття: професійного становлення особистості у навчальних закладах [6; 21; 23; 93; 157; 172; 173; 187; 240]; розв'язання соціально-психологічних проблем сім'ї [29; 167; 199; 265]; розвитку обдарованості людей різного віку [61; 91; 123; 221]; забезпечення успішності професійної діяльності в особливих умовах [5; 92; 181; 214]; забезпечення повноцінного розвитку та подолання його вад у дітей різного віку [90; 212; 221; 222; 247; 269]; надання психологічної підтримки особам із соматичними хворобами та обмеженими можливостями [68; 85; 104; 69; 122; 246].

Найбільшу теоретико-методологічну цінність у площині нашого дослідження мають роботи, спрямовані на вивчення проблем психологічного супроводу соціально-психологічної адаптації студентів до умов навчання у ВНЗ, у першу чергу, міжкультурної адаптації іноземних студентів.

Так, слід виокремити дисертаційну роботу І. Гребеннікової, яка

вивчала модель педагогічного супроводу адаптації іноземних студентів у російському виші [67]. Дослідниця довела, що створення педагогічних умов, які ініціюватимуть процеси входження та пристосування студентів-іноземців до нового культурного середовища, значно прискорюють та покращують процес адаптації не тільки до процесу навчання, але й до життя у новому соціумі в цілому. До принципів моделювання педагогічного супроводу процесу адаптації іноземних студентів у ВНЗ було віднесено принципи: гуманізму, соціалізації, міжкультурної взаємодії, комунікативності. До педагогічних умов реалізації цих принципів: взаємодію різних ланок вишу по роботі з іноземними громадянами; реалізацію ефективної мовної підготовки; вивчення іноземними студентами країнознавчих текстів з метою ознайомлення з традиціями, звичаями, цінностями, та способами поведінки в країні навчання; «прикріплення» іноземних студентів до місцевих студентів задля фасилітації процесу адаптації до вишу та нового соціокультурного середовища; створення на базі вишу центру підтримки іноземних студентів [67].

У роботах О. Максимчук також запропоновано програму соціально-психологічного супроводу міжкультурної адаптації іноземних студентів, зорієнтовану на розв'язання таких завдань, як допомога іноземцям у процесі адаптації до навчання та життя у нових соціокультурних умовах взагалі, підвищення рівня міжкультурної компетентності; залучення студентів-іноземців до культурного та суспільного життя ВНЗ та міста навчання; розвиток толерантності до установок, цінностей та переконань, притаманних іншим культурам; розвиток культурної самосвідомості; підвищення ступеня психологічної комфортності в умовах навчання та проживання у культурно різноманітному середовищі [152]. До змісту програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації студентів-іноземців російська дослідниця включила тренінги (міжкультурної комунікації і компетентності, толерантності, розвитку культурної самосвідомості), «культурні асимілятори», екскурсійні програми, соціально-психологічні ігри, екскурсійні програми, інформаційні повідомлення, бесіди, міжкультурні діалоги [152, с. 88]. Напрямами роботи було обрано: розвиток соціальних та побутових навичок, розвиток позитивних соціально-психологічних особливостей та подолання негативних явищ (культурного шоку, культурної дистанції), формування та розвиток міжкультурної компетентності

[152, с. 89–90].

У дослідженні О. Ільїної та Т. Калугіної провідними принципами супроводу міжкультурної адаптації студентів-мігрантів названі цілісність, полікультурність, індивідуалізація, культуротворчість, діалектична єдність культурно-історичного досвіду і традицій світових культур. До напрямів роботи були віднесені: управлінський (забезпечення соціальної захищеності студентів-іноземців), психолого-педагогічний (надання соціально-психологічної допомоги у процесі адаптації студентів-мігрантів), комунікативний (встановлення взаємозв'язків між іноземними студентами та студентами-«аборигенами» і викладачами) [101, с. 53–54].

Ще в одній роботі визначено такі завдання програми психологічного супроводу іноземних студентів, як знайомство із культурою країни навчання, її звичаями, традиціями та нормами поведінки; формування толерантного ставлення місцевих студентів до студентів-іноземців; розвиток здатності іноземних студентів до вільного спілкування у новому середовищі; формування в іноземних студентів навичок поліпшення свого емоційного стану [210]. Задля розв'язання цих завдань дослідниця розробила програму супроводу, яка містить два блоки. Перший (соціально-психологічний) – спрямований на забезпечення ефективності міжкультурної взаємодії, другий (особистісний) – на оптимізацію емоційних станів студентів-іноземців у країні навчання [210, с. 115–116].

Необхідність психологічного супроводу для ефективності процесу адаптації іноземних студентів у ВНЗ України обґрунтована у роботі китайського дослідника Дінь Сінь [84]. Розроблена у цій дисертації програма психологічного супроводу китайських студентів спирається на принципи системності, цілеспрямованості, полісуб'єктності, орієнтації на особистість. Спрямовується ця програма на розвиток здатності до самовизначення, саморозвитку і самоздійснення; побудову чітких перспектив професійного становлення; розвиток впевненості у собі, позитивного самостварення і почуття самозначущості; вироблення активної життєвої позиції [84].

3.2. Програма психологічного супроводу міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання

Метою психологічного супроводу процесу міжкультурної адаптації студентів-іноземців під час перебування в країні навчання є створення зовнішніх та внутрішніх умов:

- успішного соціально-психологічного, економічного, культурного, побутового та ін. пристосування до умов країни навчання;

- ефективного професійного навчання та особистісного зростання;

- продуктивної взаємодії з оточуючими, активної участі у соціальному житті;

- ефективною самореалізації та загального повноцінного психічного та фізичного функціонування.

Зміст програми супроводу реалізується у двох основних напрямках: психодіагностичному (психологічний моніторинг) та психолого-педагогічних інтервенцій.

Виключна важливість психологічної діагностики психічних особливостей особистості іноземних студентів для обрання ефективних напрямів та методів а також оцінки проміжних та кінцевих результатів психологічного супроводу доведена у значній кількості досліджень [35; 53; 106; 145; 162; 185; 193; 210; 256].

Встановлені принципи діагностики, що здійснюється у межах психологічного супроводу:

- єдність діагностики та психологічної допомоги з метою стимулювання самопізнання, виявлення особистісних ресурсів розвитку та подолання кризових ситуацій, виявлення життєвих проблем, прийняття рішення про необхідну форму допомоги, відстежування змін;

- «відмова від нарощування арсеналу психодіагностичних методик» [185, с. 186] з метою переспрямування уваги на розробку та реалізацію індивідуальних та групових програм суто психологічного супроводу;

- наближеність до природних життєвих умов – оцінка людини та його поведінки в умовах, максимально відповідних до його природного соціального середовища;

- спрямованість діагностичних процедур на виявлення ресурсів саморозвитку та самопомоги;

- дослідження людини у його розвитку через вивчення історії його життя [185, с. 186–187].

Таким чином, засобом контролю успішності, а отже, оптимізації процесу міжкультурної адаптації іноземних студентів було визначено психологічний моніторинг як найважливішу складову розроблюваної програми психологічного супроводу.

Психологічний моніторинг у даному дослідженні було визначено як систему періодичного контролю показників міжкультурної адаптації та її можливих негативних ефектів, оцінку рівня розвитку психічних особливостей студентів-іноземців, які є особистісними ресурсами пристосування до нових соціокультурних обставин та умов досягнення навчальних та супутніх життєвих завдань.

Структурно психологічний моніторинг ефективності розробленої програми психологічного супроводу містив у собі: попередній, проміжний, та завершувальний контроль.

Завданням попередньої діагностики була оцінка психічних особливостей учасників програми супроводу для визначення напрямів та змісту індивідуальної та групової психолого-педагогічної роботи з ними. Проміжна діагностика здійснювалася з метою поточного контролю успішності та корегування змісту здійснюваної програми. Завершувальний контроль проводився задля загальної оцінки реалізації розробленої програми супроводу.

Концептуальною основою створення програми психологічного моніторингу є такі вихідні *положення*:

- міжкультурна адаптація – виявляється у соціальному та психологічному пристосуванні людей до нової культури, освоєнні національних традицій, способу життя, поведінки (методики психологічного моніторингу процесу міжкультурної адаптації наведено у табл. 3.1);

- необхідність переїзду у нову країну на досить тривалий час є досить складною життєвою ситуацією для студентів-іноземців, успішність проходження процесу міжкультурної адаптації потребує від студентів актуалізації особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій. В основі структури цих ресурсів полягають універсальні психічні властивості: життєстійкість, толерантність до невизначеності, здатність до конструктивного копінгу. Другою складовою є особистісні якості, що входять до структури етнопсихологічного статусу людини: нормальна

(збалансована, позитивна) етнічна ідентичність та етнічна толерантність (методики психологічного моніторингу особистісних ресурсів міжкультурної адаптації наведено у табл. 3.2);

- найбільш важливою психологічною категорією для розуміння сутності змін, що відбуваються у психіці студента-іноземця під час перебування в країні навчання, є категорія «картина світу», яка визначається як цілісна багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, про себе і своє життя. Особливості змісту картини світу студента-іноземця можуть виступати суттєвою детермінантною його міжкультурної адаптації в країні навчання, а звідти – успішності опанування професією, особистісного становлення та психічного благополуччя в цілому (методики психологічного моніторингу картини світу наведено у табл. 3.3).

Таблиця 3.1 – Методики психологічного моніторингу успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців

Методика діагностики	Діагностований аспект	Діагностований зміст
Опитувальник адаптації особистості до нового соціокультурного середовища (Л. Янковський)	Рівень та тип адаптації мігрантів до нового соціокультурного середовища	Вираженість стратегій адаптації: адаптивна, конформна, депресивна, відчужена, інтерактивна, ностальгічна.
Методика оцінки якості життя (Р. Еліот)	Переживання психологічного комфорту як суб'єктивний показник успішності адаптації	Суб'єктивна задоволеність якістю життя – загальна та у 9 сферах: робота (кар'єра), особисті досягнення, здоров'я, спілкування, підтримка, оптимістичність, напруженість, переживання емоцій.

Таблиця 3.2 – Методики психологічного моніторингу особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців

Методика діагностики	Діагностований аспект	Діагностований зміст
1	2	3
Коротка версія тесту життестійкості (М. Кузнецов та ін.)	Універсальні ресурси подолання складних життєвих ситуацій	Життестійкість як система переконань, що дозволяють витримувати напруження складних ситуацій і підтримувати успішність діяльності: контроль за подіями, залученість до життя, прийняття ризику.
Опитувальник копінг-стратегій (К. Кравер, М. Шейер, Дж. Вейнтрауб)	Універсальні ресурси подолання складних життєвих ситуацій	Ситуаційні копінг-стратегії та диспозиційні стилі, що полягають в їх основі: активне подолання, планування, пригнічення конкуруючої діяльності, стримування подолання, пошук інструментальної соціальної підтримки, пошук емоційної соціальної підтримки, концентрація на емоціях, позитивне переформулювання та особистісне зростання, заперечення, прийняття, звернення до релігії, використання «заспокійливих» засобів, гумор, поведінковий відхід від проблеми, мисленевий відхід.
Опитувальник толерантності до невизначеності (С. Баднер)	Універсальні ресурси подолання складних життєвих ситуацій	Витривалість щодо нової, незнайомої, нетипової інформації або ситуації; терпимість до відносно складної, незвичайної, або недоречної інформації; толерантність до складних для вирішення ситуацій, тих умов, коли ефективні рішення не є очевидними, бракує необхідної інформації, окремі аспекти проблеми не здаються взаємопов'язаними.
Методика вимірювання вираженості етнічної ідентичності (Дж. Фінні)	Етноспецифічні ресурси міжкультурної адаптації	Емоційна валентність (забарвленість) етнічної ідентичності, міра її позитивності; ступінь усвідомлення себе представником власного етносу (когнітивний компонент ідентичності).

1	2	3
Опитувальник типів етнічної ідентичності (Г. Солдатова)	Етноспецифічні ресурси міжкультурної адаптації	Ступінь вираженості шести типів етнічної ідентичності: етнологізм, етнічна індиферентність, нормальна ідентичність, етноегоїзм, етноізоляціонізм, етнофанатизм.
Методика «Індекс толерантності» (Г. Солдатова)	Етноспецифічні ресурси міжкультурної адаптації	Ставлення та комунікативні установки щодо представників інших етнічних груп.

Таблиця 3.3 – Методики психологічного моніторингу картини світу студентів-іноземців

Методика діагностики	Діагностований структурний аспект	Діагностований зміст
1	2	3
Метод діагностики міжособистісних ставлень (Л. Собчик)	Я	Уявлення про себе та інших людей щодо наявності таких характеристик: - лідерство (схильність до домінування, незалежність, прямолінійність, агресивність, недовірливість, скептичність, власність); - доброзичливість (схильність до співпраці, відповідальність, великодушність, конвенціональність, вічливість, здатність до довіри).
	Інші люди	
Особистісний диференціал	Я	Уявлення щодо самого себе та інших людей за характеристиками: - рівень самоповаги та самоприйняття себе як особистості, визнання наявності соціально схвалюваних якостей, критичне самоствавлення, задоволеність собою; - впевненість у собі, схильність покладатися на власні сили у складних ситуаціях, незалежність від обставин, вольові якості, наполегливість, самоконтроль; - товариськість, активність, енергійність, емоційна рухливість / замкненість, спокійність, витриманість.
	Інші люди	
Методика «Атрибутивні характеристики»	Я	етнічні авто- та гетеростереотипи та уявлення щодо позитивних, негативних та нейтральних особистісних якостей, які притаманні людям.
	Інші люди	

Продовження табл. 3.3

1	2	3
Тест смисложит-тевих орієнтацій (Д. Леонтьєв)	Життя	<p>сприйняття життя щодо його осмисленості та окремі складові такої оцінки:</p> <ul style="list-style-type: none"> - переконання про наявність цілей у майбутньому, які надають життю осмисленості, спрямованості та часової перспективи; - сприйняття життя як цікавого, емоційно насиченого та сповненого смислом; - сприйняття результативності прожитого життя, відчуття того, наскільки осмисленим воно було; - уявлення про себе як сильну особистість, що має свободу вибору та можливість будувати своє життя у відповідності до власних цілей та уявлень про смисл; - впевненість у можливості контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх у життя.
Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 (М. Бонд та К. Леунг)	Світ	<ul style="list-style-type: none"> - погляди на природу соціального світу; - впевненість в існуванні багатьох варіантів рішень для виникаючих проблем та невизначених ситуацій; - погляд на життя як таке, що контролюване долею; - переконання в існуванні нематеріальних, надприродних факторів, що впливають на всесвіт, людей, їх поведінку, досягнуті успіхи, взаємини, здоров'я та ін.
	Життя	переконання про те, що цілеспрямовані зусилля щодо досягнення цілей та розв'язання життєвих проблем призводять до позитивних результатів;
	Інші люди	наявність негативних поглядів на природу людини.
Шкала базисних переконань (Р. Янофф-Бульман)	Я	переконання щодо власної цінності, удачливості, везіння, самоконтролю, здатності керувати подіями.
	Світ	загальні переконання щодо: <ul style="list-style-type: none"> - міри прихильності оточуючого світу, його доброти; - осмисленості світу, контрольованості та справедливості подій (визначається категоріями «справедливість світу», «контрольованість світу», «випадковість»).
	Інші люди	переконання щодо доброти людей.

Отримувані в процесі моніторингу результати використовувалися для обрання та розробки методів цілеспрямованого корекційно-розвивального впливу на процес міжкультурної адаптації студентів-іноземців.

При розробці програми цілеспрямованого психологічного корекційно-розвивального впливу було враховано результати досліджень проблем адаптації іноземних студентів, які довели позитивний ефект таких форм психолого-педагогічної роботи, як індивідуально консультативна допомога (психологічна та соціально-побутова), цілеспрямована організація пізнавальної діяльності іноземних студентів (ознайомлення із звичаями, традиціями, нормами, цінностями, соціально-побутовими та ін. особливостями країни навчання), організація міжкультурного діалогу, різні форми поза аудиторної роботи (екскурсії, тематичні проекти, дискусійні клуби), соціально-психологічні тренінги (толерантності, міжкультурної комунікації, позитивної ідентичності), активне залучення місцевих студентів до процесу міжкультурної адаптації іноземців [48; 67; 72; 84; 86; 100; 101; 152; 160; 170; 210; 238; 250; 266; 290].

Доробки, представлені у цих роботах, були теоретико-методологічним підґрунтям розробки та впровадження психолого-педагогічних інтервенцій у системі психологічного супроводу міжкультурної адаптації.

Психолого-педагогічні інтервенції у розробленій програмі психологічного супроводу визначено як цілеспрямований вплив на розвиток особистісних ресурсів міжкультурної адаптації; попередження та корекцію негативних ефектів переживання культурного шоку та інших проявів дезадаптації, формування особливостей картини світу, оптимальних щодо успішності міжкультурної адаптації.

Психолого-педагогічні інтервенції, у залежності від їх спрямованості та психологічного змісту, проводилися у трьох формах:

- аудиторна робота (спільна діяльність студентів та агента інтервенцій – психолога, куратора студентської групи, працівника підрозділу по роботі з іноземними громадянами в межах навчально-виховного процесу вишу),

- позааудиторна робота (спільна діяльність студентів та агентів інтервенцій у соціальному середовищі поза навчальним закладом);

- організація самостійної роботи студентів.

Додатково, за індивідуальними показниками, проводилася індивідуально-консультаційна робота психологічного та соціально-побутового змісту.

Систему психолого-педагогічних інтервенцій у програмі психологічного супроводу студентів-іноземців у країні навчання представлено у табл. 3.4.

Таблиця 3.4 – Психолого-педагогічні інтервенції щодо психологічного супроводу іноземних студентів у країні навчання

1. Психологічний супровід міжкультурної адаптації		
Мета роботи	Форма роботи	Заходи
Сприяння процесу міжкультурної адаптації	Аудиторна	Психологічний курс-факультатив «Психологія міжкультурної адаптації» (24 години: 12 год. – лекцій, 12 год. – семінарських занять).
		Перегляд відеоматеріалів, що сприяють знайомству з соціокультурними особливостями країни навчання та рідних країн інших студентів.
		Психологічний тренінг міжкультурної комунікації.
	Позааудиторна	Ознайомчі екскурсії (музеї, виставки, культурно-мистецькі заходи).
		Заходи у системі виховної роботи вишу з залученням іноземних студентів та студентів-громадян України.
		Індивідуальні психологічні консультації з проблем міжкультурної адаптації та інтеграції.
Організація самостійної роботи студентів	Виконання «домашніх завдань» за тематикою курсу «Психологія міжкультурної адаптації».	
	Робота з роздавальним матеріалом, реферування літератури за проблемами міжкультурної адаптації.	

1. Психологічний супровід міжкультурної адаптації		
Мета роботи	Форма роботи	Заходи
		Підготовка індивідуальних та колективних проектів з ознайомлення інших студентів та викладачів вишу з особливостями рідної культури.
		Підготовка індивідуальних та колективних проектів з метою ознайомлення інших студентів із соціокультурними особливостями країни навчання (України) та інших країн світу.
Розвиток універсальних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій	Аудиторна	Комплексний психологічний тренінг: життєстійкості; толерантності до невизначеності; асертивності; долаючої поведінки (12 занять 2 рази на тиждень тривалістю 2 – 3 години в залежності від особливостей групової роботи).
	Позааудиторна	Індивідуальні психологічні консультації з проблем протистояння складним життєвим обставинам.
	Організація самостійної роботи студентів	Ведення щоденника особистісного розвитку у напрямку зміцнення витривалості та здатності ефективного подолання деструктивного впливу складних життєвих обставин.
Розвиток етноспецифічних ресурсів міжкультурної адаптації	Аудиторна	Психологічний курс-факультатив «Психологія міжетнічної толерантності» (24 години: 12 год. – лекцій, 12 год. – семінарських занять).
		Комплексний тренінг етнічної толерантності та позитивної етнічної ідентичності (12 занять 2 рази на тиждень тривалістю 2 – 3 години в залежності від особливостей групової

Продовження табл. 3.4

		роботи).
	Позааудиторна	Індивідуальні психологічні консультації (за потребою).
	Організація самостійної роботи студентів	Ведення психологічного щоденника – фіксація та усвідомлення епізодів толерантного та інтолерантного поведіння (власного та оточуючих).
		Виконання «домашніх завдань» на усвідомлення проблем етнічної ідентичності.
2. Оптимізація змістових особливостей картини світу		
Мета роботи	Форма роботи	Заходи
Формування оптимальної картини світу	Аудиторна	Психологічний курс-факультатив «Картина світу як феномен індивідуальної свідомості» (48 годин: 20 год. лекцій, 28 год. – семінарських занять).
		Комплексний психологічний тренінг: - життестійкості; - толерантності до невизначеності; - асертивності; - долаючої поведінки. (20 занять 2 рази на тиждень тривалістю 2 – 3 години в залежності від особливостей групової роботи).
	Позааудиторна	Індивідуальні психологічні консультації (протягом усього періоду за потребою).
	Організація самостійної роботи студентів	Ведення психологічного щоденника на усвідомлення та оптимізацію змісту картини світу.
Виконання «домашніх завдань» на усвідомлення та оптимізацію змісту картини світу.		

3.3. Оцінка ефективності програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання

Метою цього етапу емпіричного дослідження було вивчити особливості трансформації картини світу та процесу міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання в умовах здійснення програми психологічного супроводу (обґрунтовано у підрозділі 3.2).

Як гіпотезу було сформульовано два взаємопов'язані припущення:

- цілеспрямоване сприяння міжкультурній адаптації та розвиток її особистісних ресурсів є фактором позитивних змін у змістових особливостях картини світу студентів-іноземців;
- оптимізація картини світу, в свою чергу, може виступати фактором успішності соціально-психологічної адаптації студентів-іноземців до нових етнокультурних умов.

Для перевірки гіпотези дослідження було проведено формувальний експеримент за участю двох експериментальних груп (у відповідності до двох змістових складових сформульованої гіпотези). У склад першої експериментальної групи увійшло 35 осіб, другої – 32, контрольної групи – 37 осіб).

З першою експериментальною групою проводилась програма психологічного супроводу міжкультурної адаптації та розвитку її особистісних ресурсів, а з другою – програма оптимізації змістових особливостей картини світу.

Така організація експерименту дозволила перевірити, по-перше, чи може цілеспрямоване сприяння міжкультурній адаптації та розвиток її особистісних ресурсів виступати фактором позитивних змін у змістових особливостях картини світу студентів-іноземців (перша програма), а також яка роль оптимізації картини світу в успішності соціально-психологічної адаптації студентів-іноземців до нових соціокультурних умов (друга програма).

Завданнями першої програми, представленої психологічним супроводом міжкультурної адаптації та розвитку її особистісних ресурсів, виступили: сприяння процесу міжкультурної адаптації, розвиток універсальних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій, розвиток етноспецифічних ресурсів міжкультурної адаптації. Завданням другої програми була оптимізація змістових

особливостей картини світу.

На констатувальному та контрольному етапах дослідження було вивчено:

- показники успішності міжкультурної адаптації та особливості розвитку особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців;

- змістові особливості образу світу студентів-іноземців.

Показники успішності міжкультурної адаптації досліджено за допомогою Опитувальника адаптації особистості до нового соціокультурного середовища Л. Янковського, у варіанті, призначеному для оцінки пристосування іноземців у країні перебування [7], Методики на виявлення ступеня вираженості культурного шоку І. Мнацаканян [242] та Методики оцінки якості життя Р. Еліота в адаптації Н. Водоп'янової [180].

Для діагностики універсальних особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій було використано такі методики: Коротку версію Тесту життєстійкості (М. Кузнецов та ін.) [119]; Опитувальник копінг-стратегій К. Кравера та ін. в адаптації О. Рассказової, Т. Гордєєвої, Є. Осіна [204]; Опитувальник толерантності до невизначеності С. Баднера, адаптований Г. Солдатовою [20].

Етноспецифічні особистісні ресурси міжкультурної адаптації (етнічна ідентичність та етнічна толерантність) вивчалися за допомогою Методики вимірювання вираженості етнічної ідентичності Дж. Фінні [242], Опитувальника для діагностики типів етнічної ідентичності Г. Солдатової [230], Методики «Індекс толерантності» Г. Солдатової [20].

Для діагностики змістових особливостей картини світу було використано Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик [228]; Особистісний диференціал [168]; Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової [138]; Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва [138]; Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда та К. Леунга [242]; Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман [229].

3.3.1. Трансформація картини світу іноземних студентів у процесі розвитку особистісних ресурсів міжкультурної адаптації

Метою цього етапу емпіричного дослідження була оцінка ефективності першої складової розробленої програми психологічного супроводу іноземних студентів у країні навчання та перевірка гіпотези про можливість позитивних змін структурно-змістових особливостей картини світу внаслідок цілеспрямованого сприяння міжкультурній адаптації та розвитку її особистісних ресурсів.

Для перевірки цієї гіпотези на базі державних навчальних закладів IV рівня акредитації м. Харкова було проведено емпіричне дослідження, в якому прийняли участь 72 іноземних студента віком 19 – 25 років, громадян Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Китаю, Туркменістану, Узбекистану, країн Африки, арабських країн. 35 з них склали експериментальну групу, 37 – контрольну.

На етапі констатувального дослідження порівняння показників успішності міжкультурної адаптації, особливостей розвитку особистісних ресурсів міжкультурної адаптації та змістових особливостей картини світу студентів-іноземців не виявило між ними статистично значущих розбіжностей за діагностованими показниками.

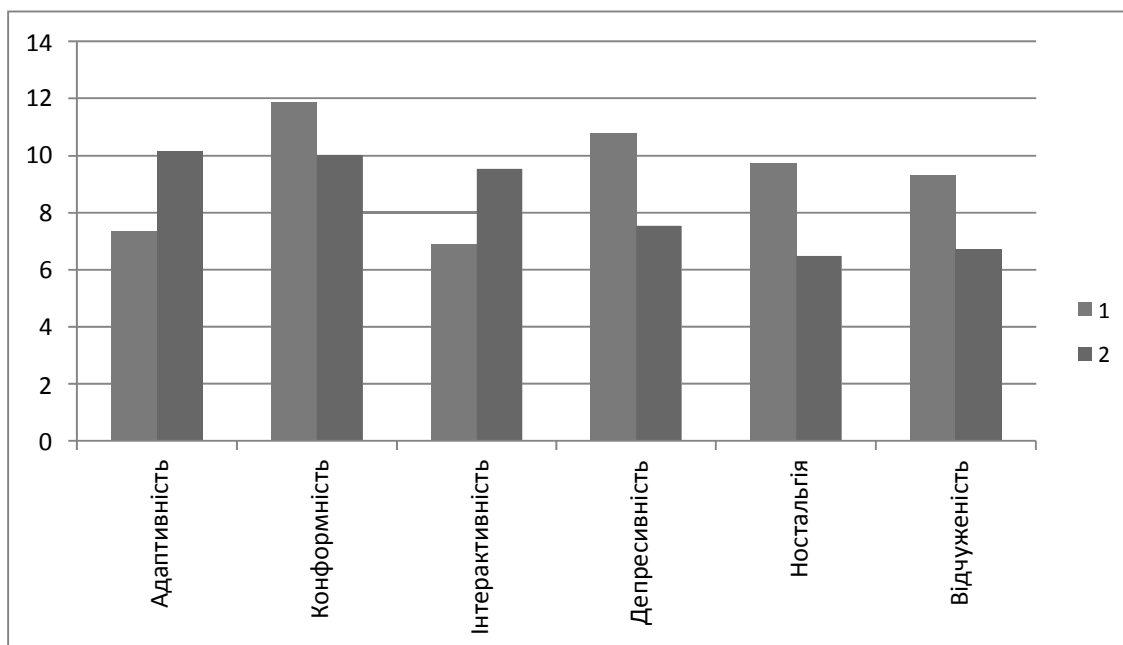
Із залученням експериментальної групи було проведено формувальний експеримент, сутність якого полягала у впровадженні комплексної програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації (див. підрозділ 3.2).

Після завершення програми було проведено контрольне дослідження. Оцінка ефективності програми, реалізованої у рамках формувального експерименту, здійснювалася шляхом зіставлення показників успішності процесу та особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців контрольної та експериментальної групи за класичною схемою «до / після». Результати експериментальної групи наведено у табл. 3.5, 3.6 та на рис. 3.1–3.6.

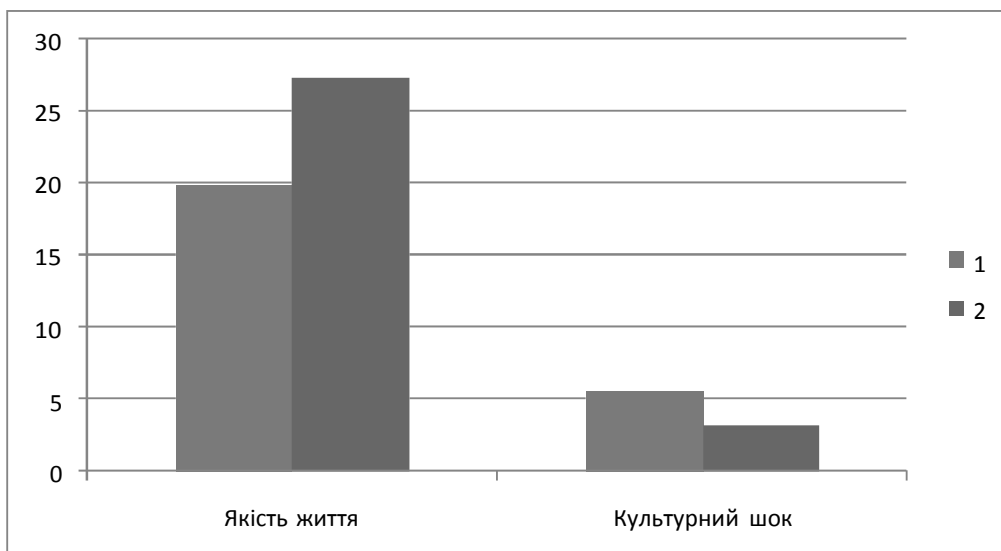
Таблиця 3.5 – Показники успішності міжкультурної адаптації до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

	Показники успішності міжкультурної адаптації							
	Показники адаптації за Тестом Л. Янковського						Якість життя	Культурний шок
	Адаптивність	Конформність	Інтерактивність	Депресивність	Ностальгія	Відчуженість		
1	7,34 ±3,82	11,86 ±4,63	6,89 ±2,84	10,77 ±4,34	9,73 ±3,47	9,3 ±2,51	19,8 ±4,21	5,51 ±1,64
2	10,13 ±3,24	10,02 ±4,58	9,54 ±3,01	7,53 ±2,83	6,49 ±2,21	6,7 ±2,01	27,4 ±3,86	3,24 ±0,78
t	2,721**	нз	2,054*	2,813**	2,249*	2,115*	3,02**	2,948**

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$.

Рисунок 3.1. Стратегії міжкультурної адаптації до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

Рисунок 3.2. Суб'єктивні показники успішності міжкультурної адаптації до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

Дані, наведені у табл. 3.5 та на рис. 3.1, 3.2, показують, що результатами участі експериментальної групи у Програмі психолого-педагогічного супроводу є певні позитивні зрушення в оцінках схильності реалізовувати різні стратегії соціокультурного пристосування та у суб'єктивних показниках успішності міжкультурної адаптації. Так, на статистично значущому рівні зросли оцінки адаптивних стратегій адаптації (активність та інтерактивність), знизилася тенденція до депресивності, ностальгії та відчуженості. Суттєвими позитивними результатами є також зростання суб'єктивної задоволеності життям та послаблення культурного шоку.

Результати, наведені у табл. 3.6 та на рис. 3.3 – 3.6, показують наявність статистично значущих позитивних змін у досліджуваних експериментальної групи:

- в оцінках універсальних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій відзначається збільшення показників життєстійкості та здатності обирати продуктивні стратегії копінг поведінки (активне подолання, планування, пошук інструментальної соціальної підтримки, позитивне переформулювання проблеми та особистісне зростання); знижено оцінки інтолерантності до невизначеності та схильності удаватися до деструктивних стратегій копіngu (заперечення, поведінковий та мисленевий відхід від проблеми);

Таблиця 3.6 – Показники особистісних ресурсів міжкультурної адаптації до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

Показники особистісних ресурсів міжкультурної адаптації	Результати		t
	1	2	
Життестійкість	24,31±5,21	32,95±4,89	2,298****
Інтолерантність до невизначеності*	74,73±16,3 3	59,3±11,17	3,215****
Копінг-стратегії** :			
активне подолання	7,2±2,89	10,6±3,01	3,367****
планування	6,7±1,54	9,8±1,89	2,819****
пошук соціальної підтримки інструментального характеру	5,2±1,77	8,4±2,01	3,094****
позитивне переформулювання	4,4±1,31	8,2±1,67	4,215*****
заперечення	8,4±2,47	5,9±1,47	2,115***
поведінковий відхід від проблеми	7,9±2,01	5,5±1,78	2,576***
мисленевий відхід від проблеми	8,4±2,98	5,3±1,54	2,612***
Вираженість етнічної ідентичності:			
когнітивний компонент	9,9±2,77	14,32±3,24	2,334***
афективний компонент	15,01±3,98	21,29±4,47	2,591***
Типи етнічної ідентичності:			
етнонігілізм	4,9±1,37	2,3±0,64	2,891****
норма	7,4±2,43	10,15±2,78	2,716****
етноізоляціонізм	6,2±1,58	3,01±0,84	3,299****
етноогоїзм	4,43±1,12	2,15±0,77	3,515*****
Етнічна толерантність	74,3±15,71	89,27±16,2 2	2,415***

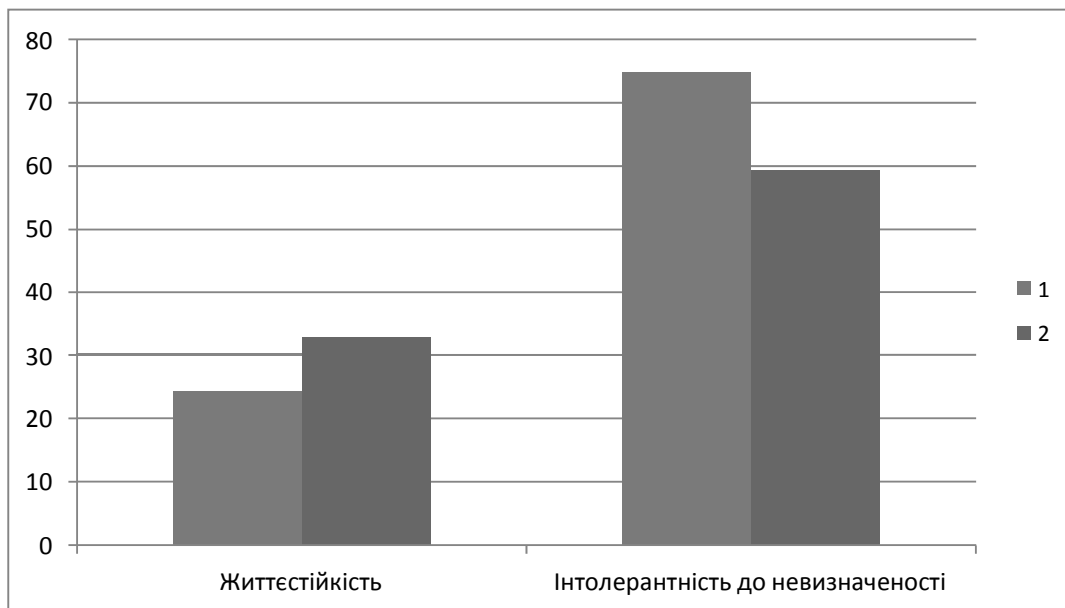
Примітки:

* – у відповідності до своїх процедурних особливостей, опитувальник

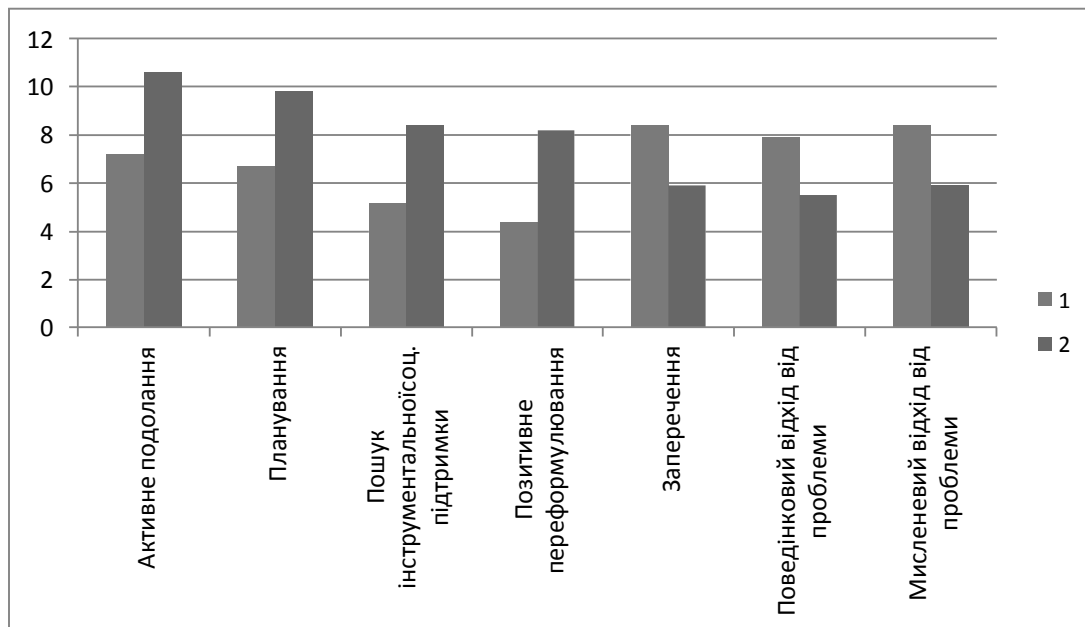
толерантності до невизначеності С. Баднера визначає інтолерантність;

** – наведено дані за копінг-стратегіями, оцінки яких зазнали статистично значущих змін;

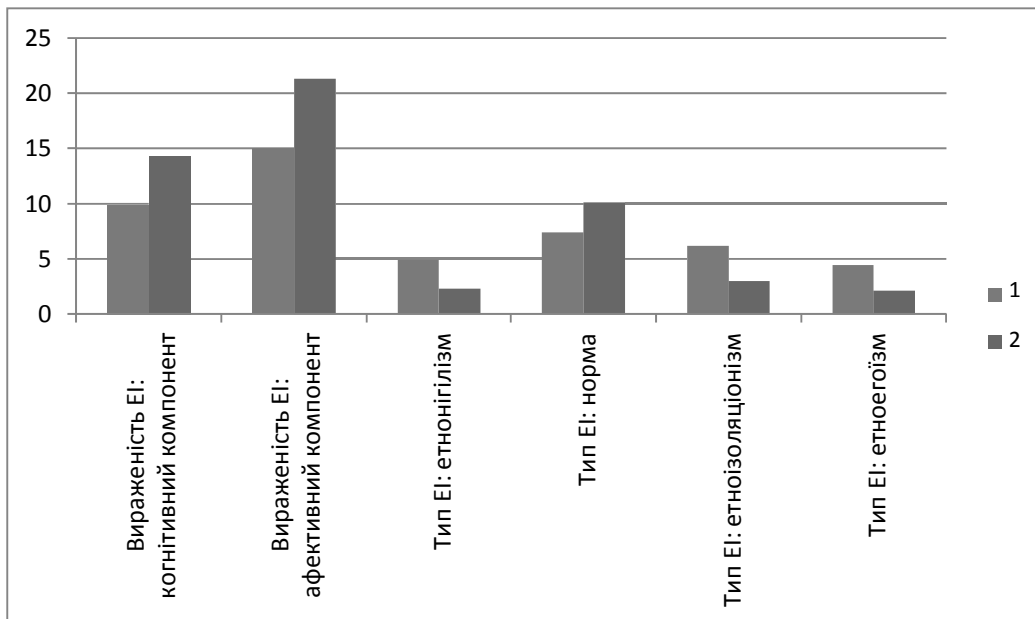
*** – $p < 0,05$; **** – $p < 0,01$; ***** – $p < 0,001$.

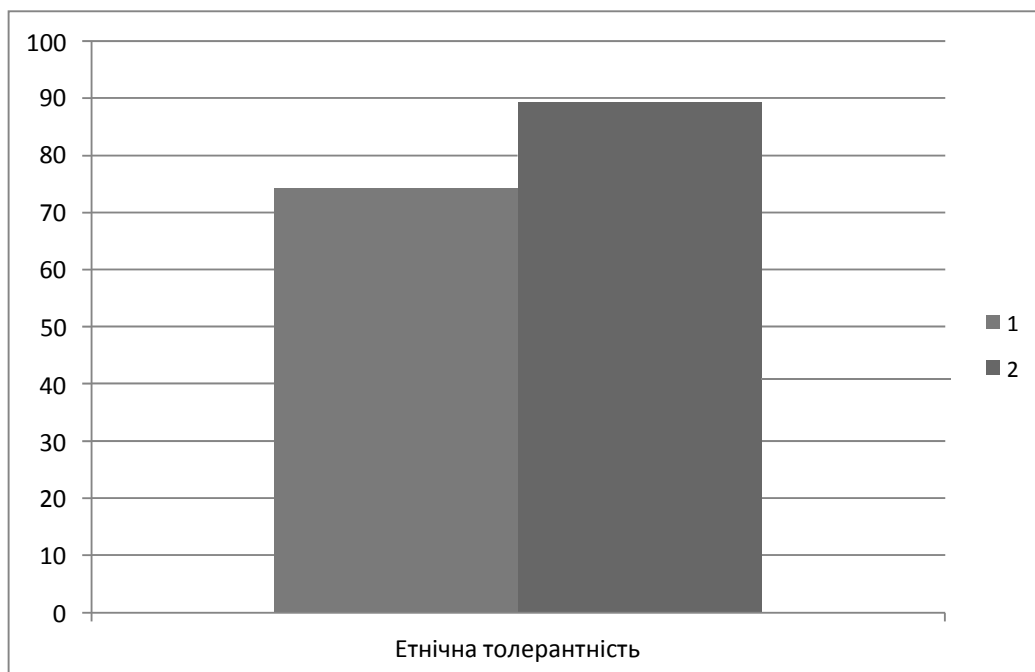
Рисунок 3.3. Показники життєстійкості та інтолерантності до невизначеності до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної даптації

Рисунок 3.4. Показники копінг стратегій до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної даптації

Рисунок 3.5. Показники етнічної ідентичності (ЕІ) до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

Рисунок 3.6. Показники етнічної толерантності до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

- в оцінках етноспецифічних ресурсів міжкультурної адаптації зазначено зростання показників за когнітивним і афективним компонентами вираженості етнічної ідентичності та збільшення сформованості її нормального (сбалансованого) типу, виявлено зростання етнічної толерантності та зниження етноігілізму, етноізоляціонізму та етноегоїзму в етнічній ідентичності.

У контрольній групі зазначених конструктивних змін зафіксовано не було, отже, результати табл. 3.5 та 3.6 дозволяють стверджувати, що позитивна динаміка показників успішності та міжкультурної адаптації розвитку її особистісних ресурсів у студентів-іноземців експериментальної групи є результатом саме впровадження Програми психологічного супроводу.

Для перевірки гіпотези про те, що цілеспрямований розвиток особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців є фактором позитивних змін в змістових особливостях їх картини світу, було проведене зіставлення результатів її діагностики до та після впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу.

Результати експериментальної групи наведено у табл. 3.7 – 3.10 та на рис. 3.7 – 3.10.

Таблиця 3.7 – Особливості образу-Я в картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження Програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

	Змістові особливості образу-Я *									
	МДМС: доброчливість	ОД			АХ		СЖО: Локус контролю – Я	ШБП		
		Оцінка	Сила	Активність	Позитивні	Негативні		Цінність власного Я	Ступінь самоконтролю	Ступінь удачливості, везіння
1	1,29 ±0,42	6,03 ±2,02	5,6 ±2,13	5,83 ±1,89	6,4 ±2,11	5,3 ±2,07	17,58 ±3,47	3,64 ±0,99	3,49 ±1,22	3,76 ±1,54
2	4,1 ±0,67	8,45 ±2,11	6,2 ±2,09	6,35 ±1,91	7,8 ±1,07	3,9 ±2,15	22,13 ±3,24	4,72 ±1,07	4,51 ±1,15	4,21 ±1,78
t	2,315**	2,224***	нз	нз	2,145**	2,23**	2,546**	2,391***	2,415**	нз

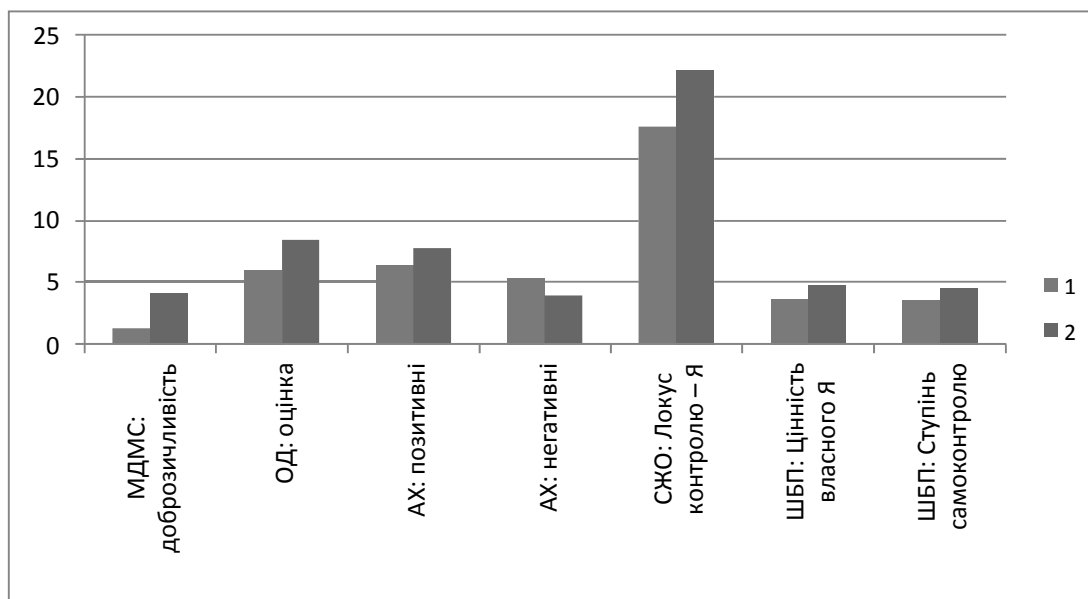
Примітки:

* МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва;

ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$.

МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман.

Рисунок 3.7. Особливості образу-Я в картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

Результати, наведені у табл. 3.7 та на рис. 3.7, показують, що внаслідок участі студентів-іноземців експериментальної групи у Програмі супроводу міжкультурної адаптації досягнуто таких позитивних змін в особливостях картини світу щодо образу-Я: збільшення доброзичливості у ставленні до оточуючих; зростання самоповаги та самоприйняття; підвищення кількості позитивних та зниження кількості негативних характеристик в етнічних автостереотипах; зміцнення впевненості у власній здатності керувати власним життям; укріплення переконань у цінності своєї особистості та здатності до самоконтролю.

Таблиця 3.8 – Особливості образу інших у картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

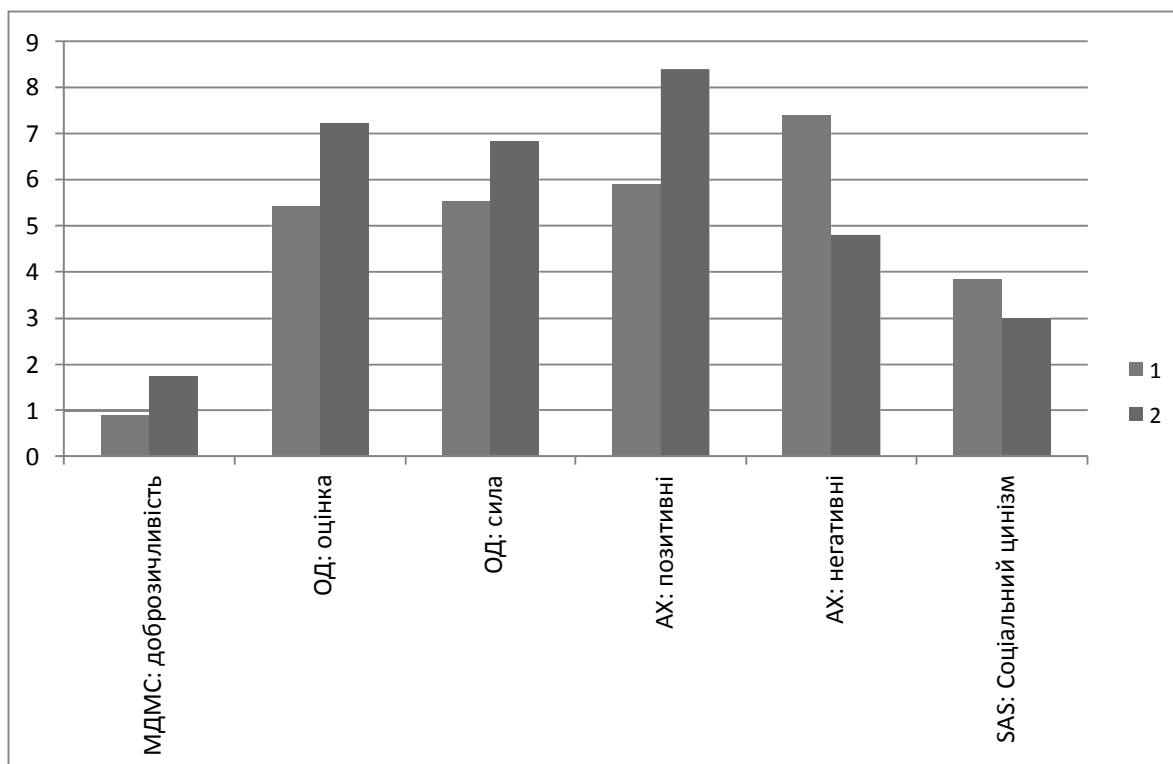
	Змістові особливості образу інших*							
	МДМС: доброзичливість	ОД			АХ		ШБП: Добра людей	SAS: Соціальний цинізм
		Оцінка	Сила	Активність	Позитивні	Негативні		
1	0,89 ±0,19	5,43 ±2,02	5,54 ±1,97	6,12 ±2,13	5,9 ±1,96	7,4 ±2,17	3,81 ±0,82	3,85 ±0,98
2	1,74 ±0,41	7,21 ±2,12	6,83 ±1,84	6,87 ±2,21	8,4 ±2,07	4,8 ±1,32	4,01 ±0,91	3,01 ±0,54
t	2,316**	2,724** *	2,276**	нз	3,156** *	2,984** *	нз	2,212**

Примітки:

*** МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик;
ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$.

Дані табл. 3.8 та рис. 3.8 показують, що результатами участі студентів експериментальної групи в формувальному експерименті стали такі зміни картини світу в аспекті образу інших: збільшення схильності сприймати оточуючих як людей доброзичливих; зростання рівня поваги та впевненості у їх енергійності та рішучості; збільшення кількості позитивних та зниження кількості негативних характеристик в етнічних гетеростереотипах; послаблення негативних переконань щодо природи людини взагалі.

МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга

Рисунок 3.8. Особливості образу інших у картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

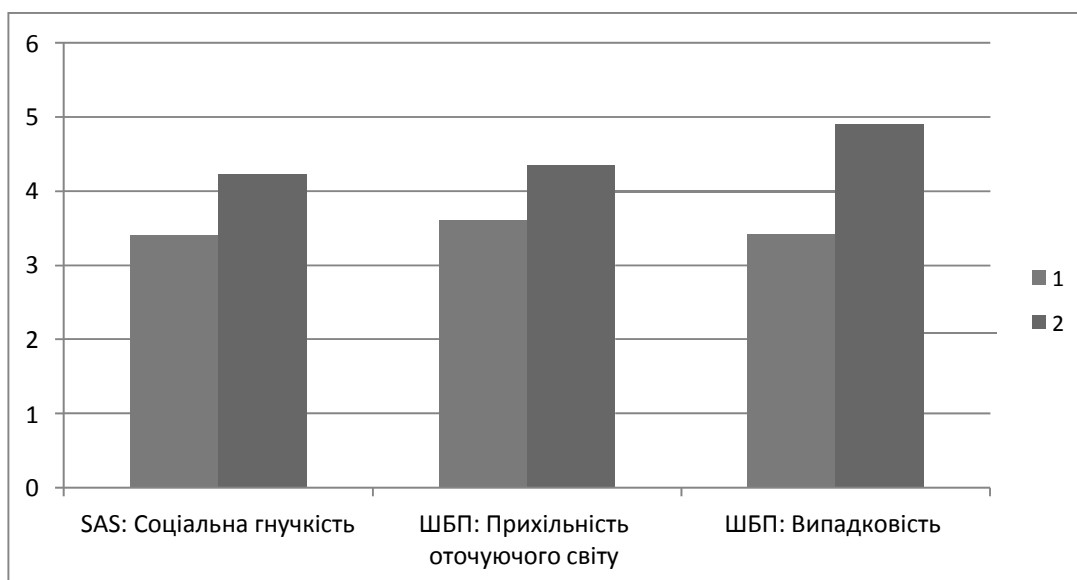
Таблиця 3.9 – Особливості уявлення про оточуючий світ студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

	Змістові особливості уявлень про оточуючий світ*						
	SAS			ШБП			
	а	Г	О П Ь	Г . Г Й	Н О Г С	И В . Г	В а Н
1	3,41 ±0,89	3,21 ±1,02	3,35 ±1,04	3,61 ±1,11	3,86 ±1,21	3,42 ±1,07	3,93 ±1,16
2	4,23 ±0,64	3,16 ±0,97	3,22 ±1,08	4,35 ±1,01	4,02 ±1,27	4,91 ±1,15	3,71 ±1,09
t	2,015**	нз	нз	2,116**	нз	3,315***	нз

Примітки:

* SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;
ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$.

SAS – Опитувальник соціальних акцій SAS-60 М. Бонда и К. Леунга; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман.

Рисунок 3.9. Особливості уявлення про оточуючий світ студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

Дані табл. 3.9 та рис. 3.9 засвідчують, що розвиток особистісних ресурсів міжкультурної адаптації виявився фактором таких позитивних змін в уявленнях студентів-іноземців про оточуючий світ: укріплення віри у наявності багатьох доступних альтернативних варіантів розв'язання проблемних ситуацій; зміцнення переконання в контрольованості світу як здатності людини впливати на події.

Дані, наведені у табл. 3.10 та на рис. 3.10, показують, що після участі студентів-іноземців у Програмі психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації у них можна відзначити збільшення загального рівня осмисленості життя, зміцнення впевненості у наявності значущих цілей на майбутнє та у керованості життєвого шляху; укріплення переконання у винагороджуваності та позитивних результатах цілеспрямованих зусиль з налагоджування власного життя.

У контрольній групі зазначених позитивних змін виявлено не було. Отже, дані табл. 3.7 – 3.10 дозволяють стверджувати, що результатом проведеного дослідження є підтвердження гіпотези про те, що цілеспрямований розвиток особистісних ресурсів міжкультурної адаптації є фактором оптимізації (позитивної трансформації) особливостей картини світу студентів-іноземців.

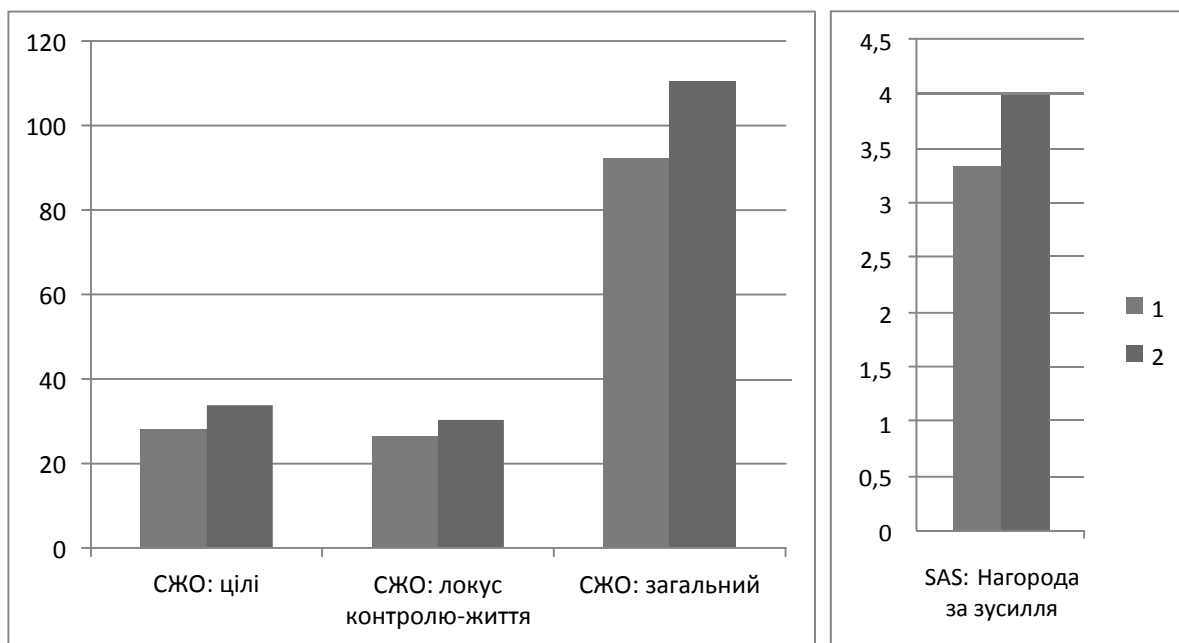
Таблиця 3.10 – Особливості образу власного життя у картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації

	Змістові особливості образу власного життя*					
	СЖО					SAS: Нагорода за зусилля
	Ціль	Процес	Результат	Локус контролю життя	Загальний	
1	28,15 ±6,12	27,8 ±5,29	23,19 ±5,31	26,34 ±5,15	92,13 ±17,91	3,34 ±1,02
2	33,64 ±5,84	31,84 ±6,01	24,21 ±5,42	30,28 ±4,84	110,51 ±18,77	4,01 ±1,16
t	2,444**	нз	нз	3,224***	2,356**	2,056**

Примітки:

* СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$.

СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга.

Рисунок 3.10. Особливості образу власного життя у картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації

3.3.2. Оптимізація структурно-змістових особливостей картини світу як фактор успішності міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання

Метою цього етапу емпіричного дослідження була оцінка ефективності другої складової розробленої програми психологічного супроводу іноземних студентів у країні навчання та перевірка гіпотези про те, що оптимізація картини світу може виступати фактором успішності соціально-психологічної адаптації студентів-іноземців до нових етнокультурних умов.

Для перевірки цієї гіпотези на базі державних навчальних закладів IV рівня акредитації м. Харкова було проведено емпіричне дослідження, вибірку якого склали 69 іноземних студентів. 32 студента увійшли в експериментальну групу, 37 – у контрольну.

На етапі констатувального дослідження порівняння показників успішності міжкультурної адаптації, особливостей розвитку особистісних ресурсів міжкультурної адаптації та змістових особливостей картини світу студентів-іноземців не виявило між ними статистично значущих розбіжностей за діагностованими показниками.

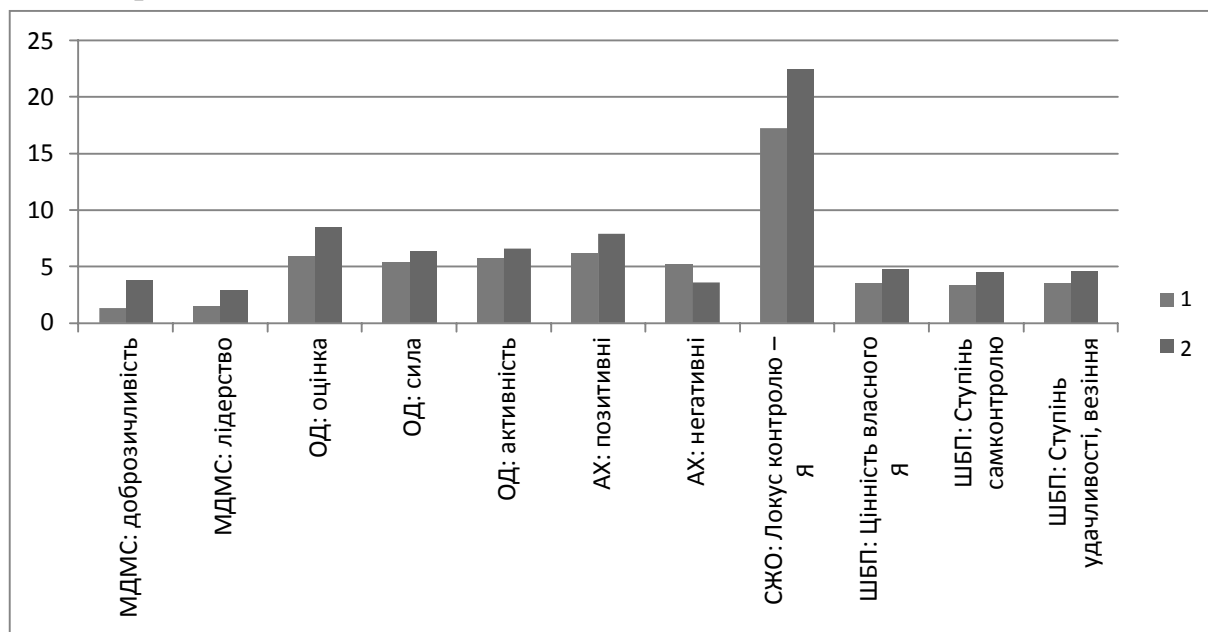
Сутністю формувального експерименту була реалізація другої частини програми психологічного супроводу іноземних студентів у країні навчання, спрямованої на оптимізацію змістових особливостей картини світу.

Після реалізації програми оптимізації картини світу було проведено контрольне дослідження. Оцінка ефективності програми здійснювалася шляхом зіставлення показників змістових особливостей картини світу студентів-іноземців контрольної та експериментальної груп за класичною схемою «до / після». Результати експериментальної групи наведено у табл. 3.11 – 3.14 та на рис. 3.11 – 3.14.

Таблиця 3.11 – Особливості образу-Я в картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми оптимізації (позитивної трансформації) картини світу

	Змістові особливості образу-Я*										
	МДМС: добро зичливість	МДМ: лідерство	ОД			АХ		СЖО: Локус контролю – Я	ШБП		
			Оцінка	Сила	Активність	Позитивні	Негативні		Цінність власного Я	Ступінь самоконтролю	Ступінь удачливості, везіння
1	1,32 ±0,41	1,45 ±0,39	5,91 ±1,89	5,39 ±1,97	5,78 ±1,64	6,2 ±2,17	5,2 ±1,99	17,24 ±3,41	3,56 ±1,04	3,35 ±1,17	3,51 ±1,41
2	3,85 ±0,54	2,84 ±0,87	8,51 ±2,54	6,35 ±2,17	6,61 ±2,21	7,9 ±2,21	3,6 ±0,84	22,46 ±4,14	4,77 ±1,12	4,48 ±1,27	4,63 ±1,78
t	2,15**	2,063**	2,24**	2,005**	2,145**	2,345**	2,463**	2,465**	2,111**	2,315**	2,008**

Примітки: * МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман;
** – $p < 0,05$.

МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман.

Рисунок 3.11. Особливості образу-Я в картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми оптимізації (позитивної трансформації) картини світу

Результати, наведені у табл. 3.11 та на рис. 3.11, засвідчують ефективність реалізованої програми оптимізації картини світу студентів-іноземців – її позитивні трансформації в аспекті образу-Я. Зокрема, результатом участі у формуючому експерименті студентів експериментальної групи є статистично значуще збільшення їх впевненості у власній доброзичливості та наявності лідерських якостей (за Методикою діагностики міжособистісних стосунків). Відзначається зростання самоповаги та самоприйняття (фактор «оцінка» Особистісного диференціалу), впевненості у собі та схильності покладатися на власні зусилля у складних ситуаціях (фактор «сила»), активності, енергійності та емоційності у спілкуванні (фактор «активність»). На статистично значущому рівні також зросла кількість позитивних та зменшилася кількість негативних етнічних автостереотипів (за методикою «Атрибутивні характеристики»). Зміни в показниках Тесту смисложиттєвих орієнтацій засвідчують зміцнення уявлень про себе як про сильну особистість, досить вільну та незалежну, щоб мати свободу вибору та можливість керувати своїм життєвим шляхом на власний розсуд (шкала «локус контролю-Я»). Після реалізації програми оптимізації картини світу в учасників експериментальної групи також змінилася інтенсивність базових переконань щодо самого себе – відзначається зростання впевненості у цінності власного Я, у здатності контролювати поведінку, у власній удачливості (результати за Шкалою базисних переконань).

Таблиця 3.12 – Особливості образу інших у картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми оптимізації (позитивної трансформації) картини світу

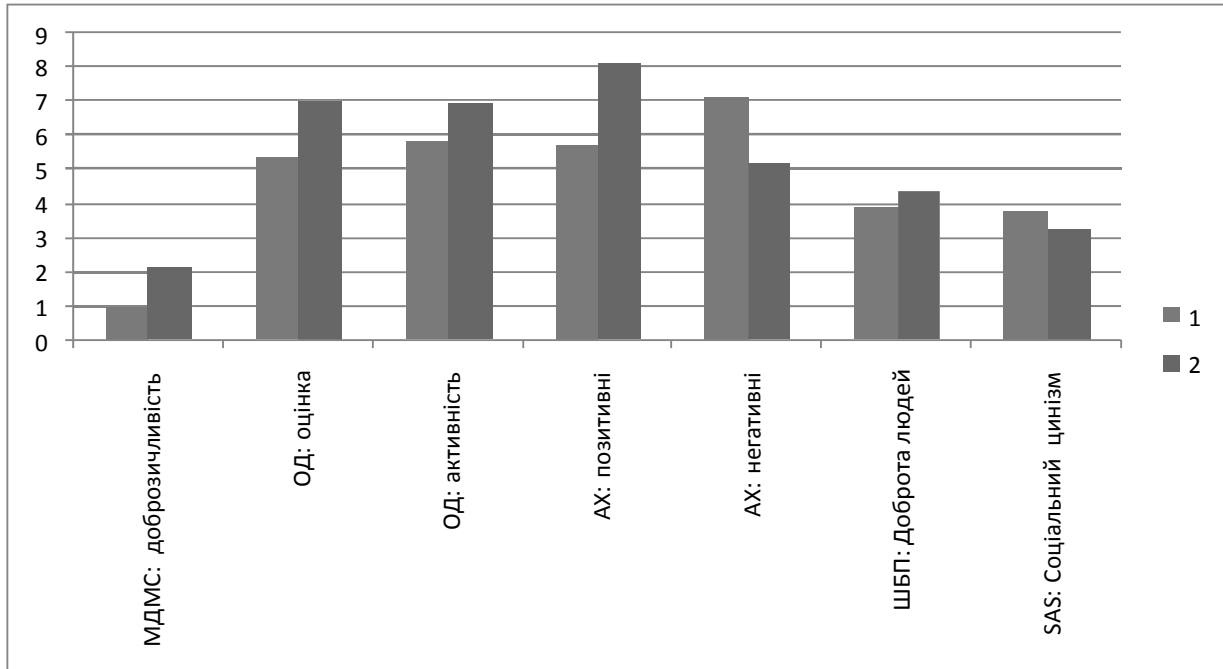
	Змістові особливості образу інших*							
	МДМС: доброзичли- вість	ОД			АХ		ШБП: Доброга людей	SAS: Соціальний цінізм
		Оцінка	Сила	Активність	Позитивні	Негативні		
1	0,92 ±0,21	5,38 ±1,87	5,57 ±1,67	5,84 ±1,99	5,7 ±1,74	7,1 ±2,01	3,68 ±0,77	3,79 ±0,89
2	2,12 ±0,34	6,99 ±2,15	6,77 ±1,72	6,93 ±2,04	8,1 ±1,99	5,2 ±1,53	4,35 ±1,03	3,22 ±0,57
t	3,316***	2,121**	нз	2,101**	2,954***	2,574***	2,114**	2,121**

Примітки:

* МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$.

МДМС – Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик; ОД – Особистісний диференціал; АХ – Методика «Атрибутивні характеристики» Н. Іванової; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга

Рисунок 3.12. Особливості образу інших у картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми оптимізації (позитивної трансформації) картини світу

Дані табл. 3.12 та рис. 3.12 показують, що реалізація програми оптимізації картини світу студентів-іноземців спричинила позитивні зміни у їх уявленнях щодо інших людей: посилилася схильність сприймати їх як доброзичливих (за Методикою діагностики міжособистісних стосунків), зріс рівень прийняття та впевненості у енергійності та доброзичливості оточуючих (за Особистісним диференціалом). Також відзначено збільшення кількості позитивних та зниження кількості негативних характеристик в етнічних стереотипах (за методикою «Атрибутивні характеристики»), зміцнення уявлень про доброту людей та послаблення цинічних переконань щодо природи людини взагалі (за Шкалою базисних переконань).

Таблиця 3.13 – Особливості уявлення про оточуючий світ студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми оптимізації (позитивної трансформації) картини світу

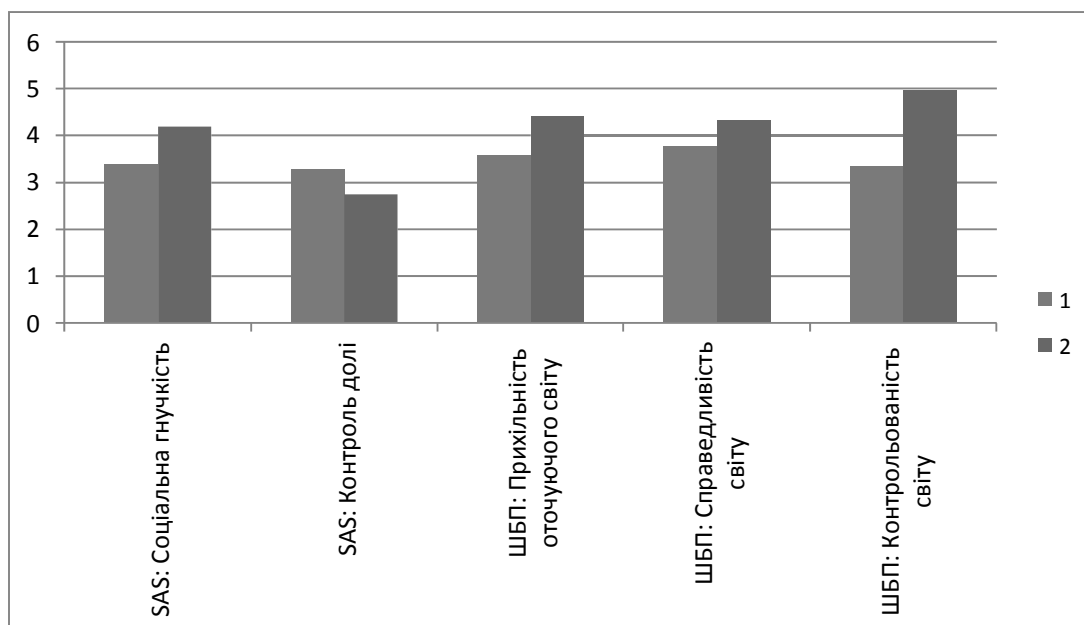
	Змістові особливості уявлень про оточуючий світ*						
	SAS			ШБП			
	Соціальна гнучкість	Контроль долі	Релігійність	Прихильність оточуючого світу	Справедливість світу	Контрольованість світу	Випадковість як принцип розподілення подій
1	3,38 ±0,86	3,27 ±0,97	3,37 ±1,01	3,59 ±1,09	3,76 ±1,17	3,35 ±0,98	3,84 ±1,21
2	4,19 ±0,69	2,74 ±0,87	3,26 ±1,12	4,41 ±1,16	4,34 ±1,24	4,97 ±1,22	3,63 ±1,31
t	2,118**	2,003**	нз	2,361**	2,03**	3,116***	нз

Примітки:

* SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга; ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$.

Дані табл. 3.13 та рис. 3.13 показують, що реалізація програми з оптимізації картини світу стала фактором позитивних змін в уявленнях студентів-іноземців про оточуючий світ. Відзначається зміцнення віри у наявності багатьох доступних альтернативних варіантів розв'язання складних ситуацій (шкала «соціальна гнучкість» Опитувальника соціальних аксіом SAS-60), послаблення фаталізму (шкала «контроль долі» Опитувальника SAS), укріплення переконання у прихильності, справедливості та контрольованості оточуючого світу (результати за Шкалою базисних переконань).

SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;
ШБП – Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман.

Рисунок 3.13. Особливості уявлення про оточуючий світ студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми оптимізації (позитивної трансформації) картини світу

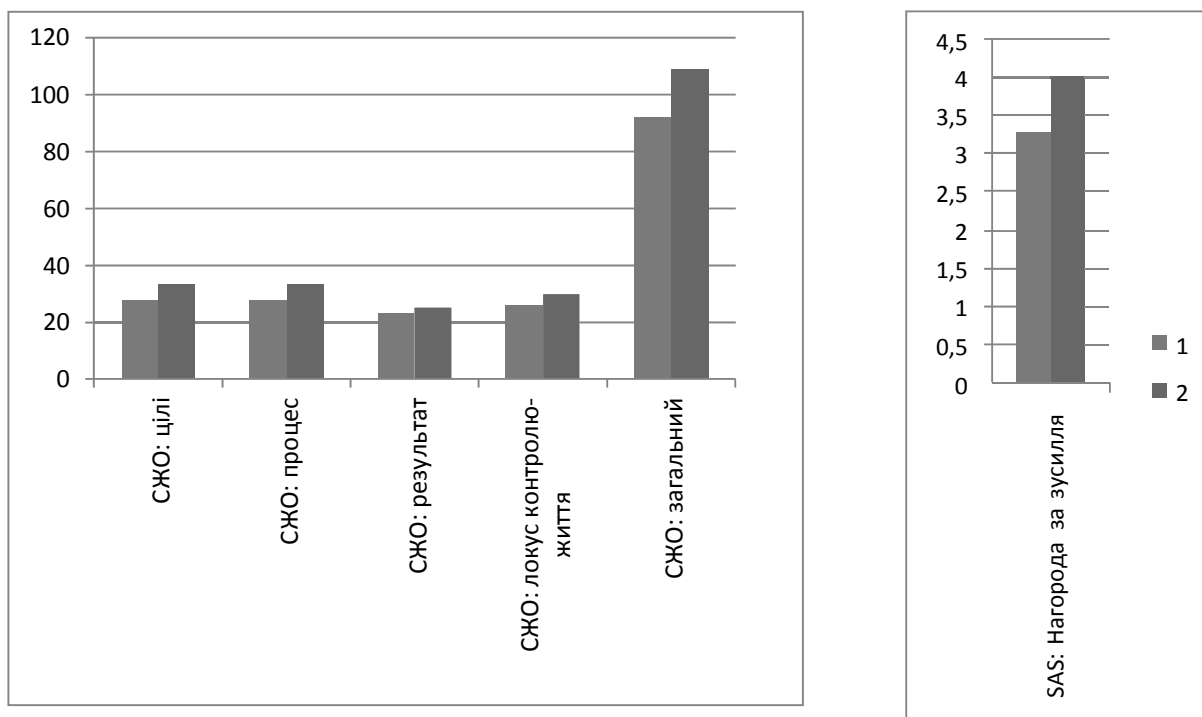
Таблиця 3.14 – Особливості образу життя у картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми оптимізації (позитивної трансформації) картини світу

	Змістові особливості образу життя*					
	СЖО					SAS: Нагорода за зусилля
	Ціль	Процес	Результат	Локус контролю життя	Загальний	
1	27,75 ±5,87	27,64 ±5,34	23,21 ±4,99	25,91 ±4,84	91,95 ±17,27	3,29 ±0,98
2	33,53 ±5,71	33,4 ±5,79	25,34 ±4,21	29,89 ±4,77	109,14 ±18,54	4,03 ±1,11
t	2,365**	2,156**	2,224**	2,724***	2,341**	2,073**

Примітки:

* СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$.

СЖО – Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва; SAS – Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда и К. Леунга.

Рисунок 3.14. Особливості образу життя у картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження програми оптимізації (позитивної трансформації) картини світу

Дані, наведені у табл. 3.14 та на рис. 3.14, показують, що після участі студентів-іноземців у формуальному експерименті з оптимізації змістових особливостей картини світу у них відзначаються суттєві позитивні зміни в особливостях сприйняття власного життя. Зокрема, виявлено значне зростання рівня осмисленості життя – загального та з такими його показниками: впевненість у наявності значущих цілей на майбутнє, сприйняття життя як насиченого важливими подіями, задоволеність досягнутими життєвими результатами, переконання у керованості життєвого шляху (результати за Тестом життєстійкості). Окрім цього, в учасників експериментальної групи відзначається укріплення переконання у винагороджуваності цілеспрямованих зусиль з налагоджування власного життя (за Опитувальником соціальних аксіом SAS).

Таким чином, у студентів – учасників експериментальної групи відзначено суттєві позитивні трансформації усіх змістових аспектів картини світу. Оскільки у контрольній групі зазначених

позитивних змін виявлено не було, можна дійти висновку, що позитивна трансформація особливостей картини світу є результатом саме реалізації програми формування експерименту.

Для перевірки гіпотези про те, що оптимізація змістових особливостей картини світу є фактором успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання, було здійснено зіставлення показників успішності процесу та особистісних ресурсів міжкультурної адаптації учасників контрольної та експериментальної груп до та після проведення формування експерименту. Результати експериментальної групи представлено у табл. 3.15 і 3.16 та на рис. 3.15 – 3.20.

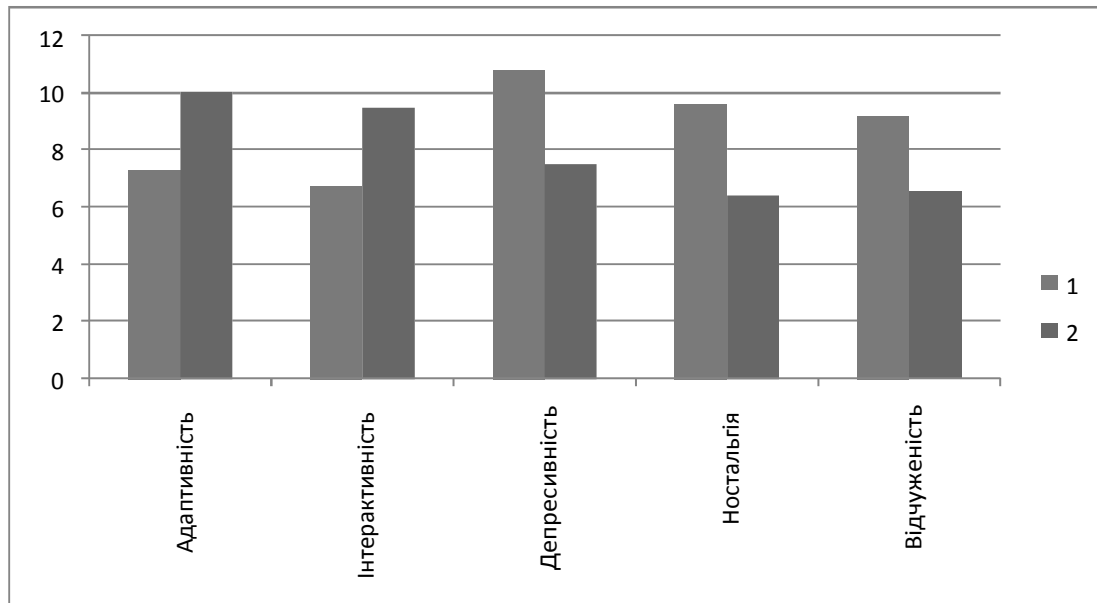
Таблиця 3.15 – Показники успішності міжкультурної адаптації до (1) та після (2) впровадження програми оптимізації змістових особливостей картини світу

	Показники успішності міжкультурної адаптації							
	Показники адаптації за Тестом Л. Янковського						Якість життя	Культурний шок
	Адаптивність	Конформність	Інтерактивність	Депресивність	Ностальгія	Відчуженість		
1	7,36 ±3,61	11,33 ±4,14	6,78 ±2,74	10,82 ±4,21	9,64 ±3,54	9,23 ±2,37	19,67 ±4,07	5,47 ±1,47
2	10,03 ±3,32	10,21 ±4,27	9,49 ±2,93	7,52 ±2,57	6,41 ±2,17	6,54 ±1,99	26,54 ±3,57	3,79 ±0,94
t	2,351*	нз	2,132*	2,714**	2,354*	2,324*	2,813**	2,544*

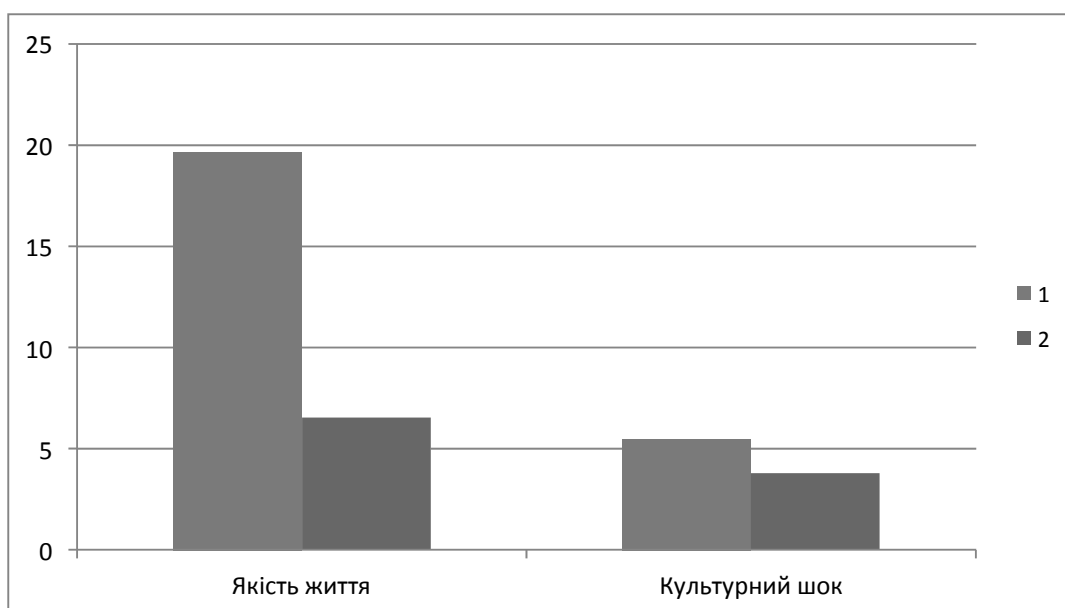
Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$.

Дані, наведені у табл. 3.15 та на рис. 3.15 – 3.16, показують, що результатами участі експериментальної групи у формуванні експерименту з оптимізації картини світу є суттєві позитивні зміни у показниках соціокультурної адаптації. Відзначаються зростання здатності досліджуваних до використання афективних стратегій адаптації (активність та інтерактивність) та зниження тенденції до

деструктивних стратегій депресивності, ностальгії та відчуженості (за Опитувальником Л. Яновського). Також визначене зростання суб'єктивної задоволеності життям (за Методикою оцінки якості життя Р. Еліота) та послаблення культурного шоку (за Опитувальником І. Мнацаканян).

Рисунок 3.15. Стратегії міжкультурної адаптації до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу

Рисунок 3.16. Суб'єктивні показники успішності міжкультурної адаптації до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу

Таблиця 3.16 – Показники особистісних ресурсів міжкультурної адаптації до (1) та після (2) впровадження програми оптимізації змістових особливостей картини світу

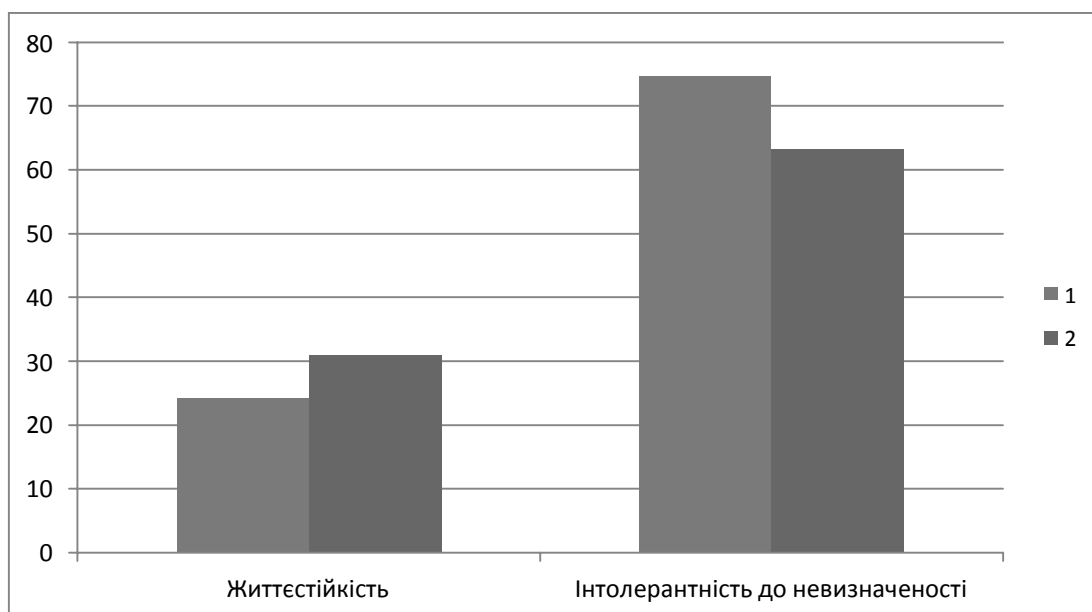
Показники особистісних ресурсів міжкультурної адаптації		Оцінки		t
		1	2	
Життєстійкість		24,12±5,17	30,87±4,83	2,115 ^{***}
Інтолерантність до невизначеності*		74,74±16,21	63,21±11,67	2,324 ^{***}
Копінг-стратегії ^{**}	активне подолання	7,34±2,75	9,56±2,87	2,284 ^{***}
	планування	6,65±1,48	8,76±1,79	2,162 ^{***}
	пошук соціальної підтримки інструментального характеру	5,41±1,65	7,54±2,13	2,041 ^{***}
	заперечення	8,12±2,34	6,43±1,39	2,415 ^{***}
	поведінковий відхід від проблеми	7,74±1,97	6,08±1,69	2,199 ^{***}
	мисленевий відхід від проблеми	8,51±2,93	6,83±1,61	2,315 ^{***}
	Вираженість етнічної ідентичності:			
когнітивний компонент		9,65±2,56	13,84±3,11	2,441 ^{***}
афективний компонент		15,24±3,76	22,34±4,31	3,391 ^{****}
Типи етнічної ідентичності	етнонігілізм	4,64±1,29	2,24±0,77	2,681 ^{****}
	норма	7,35±2,39	10,89±2,94	2,812 ^{****}
	етноізоляціонізм	5,94±1,49	3,12±0,97	2,854 ^{****}
	етноогоїзм	4,54±1,22	2,74±0,89	2,715 ^{****}
Етнічна толерантність		73,91±15,22	87,54±15,87	2,612 ^{***}

Примітки:

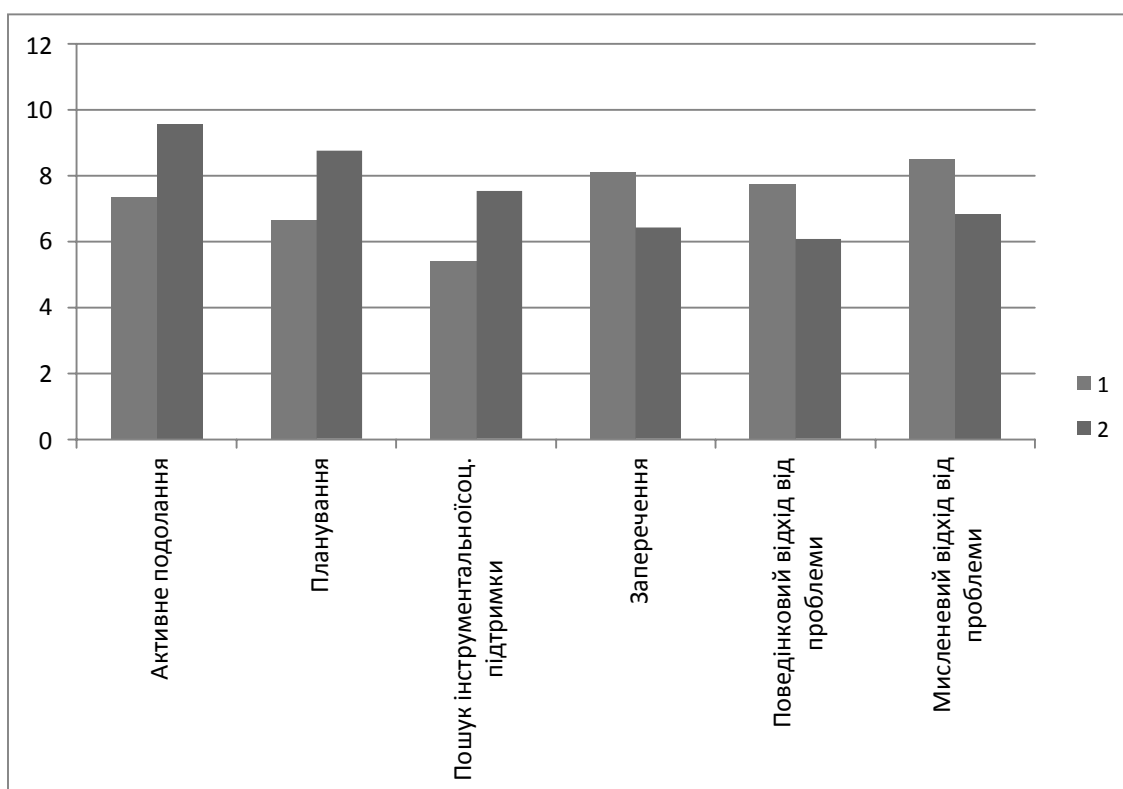
* – опитувальник С. Баднера визначає інтолерантність;

** – копінг-стратегії, оцінки яких зазнали статистично значущих змін;

*** – $p < 0,05$; **** – $p < 0,01$.

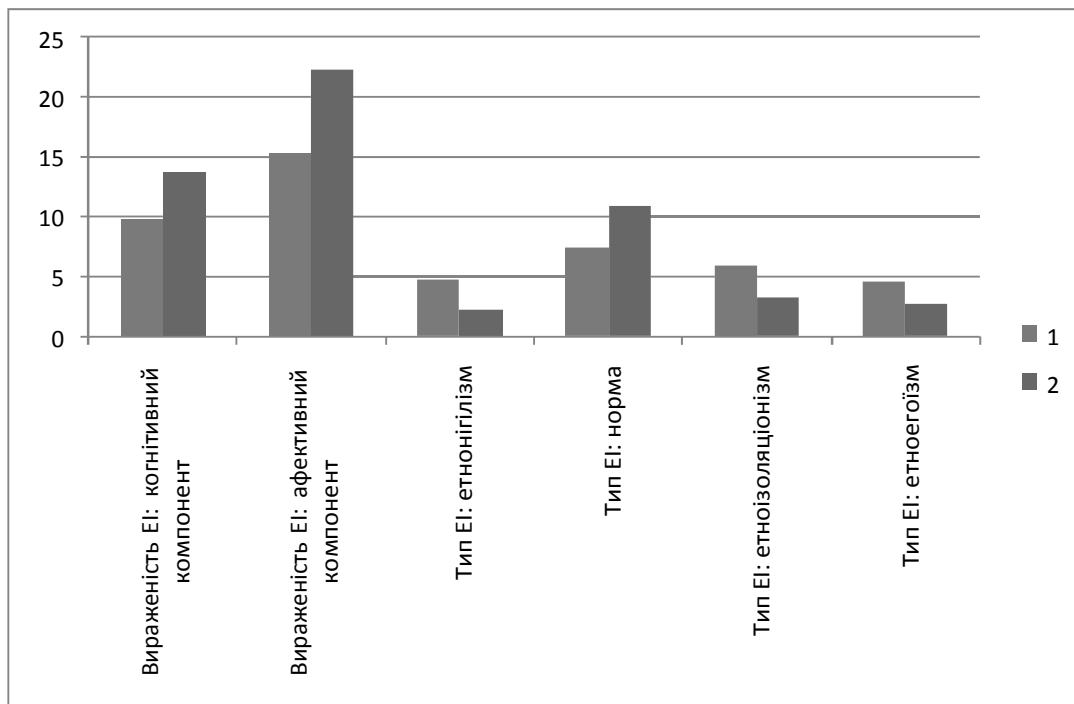

Рисунок 3.17. Показники життєстійкості та інтолерантності до невизначеності до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу

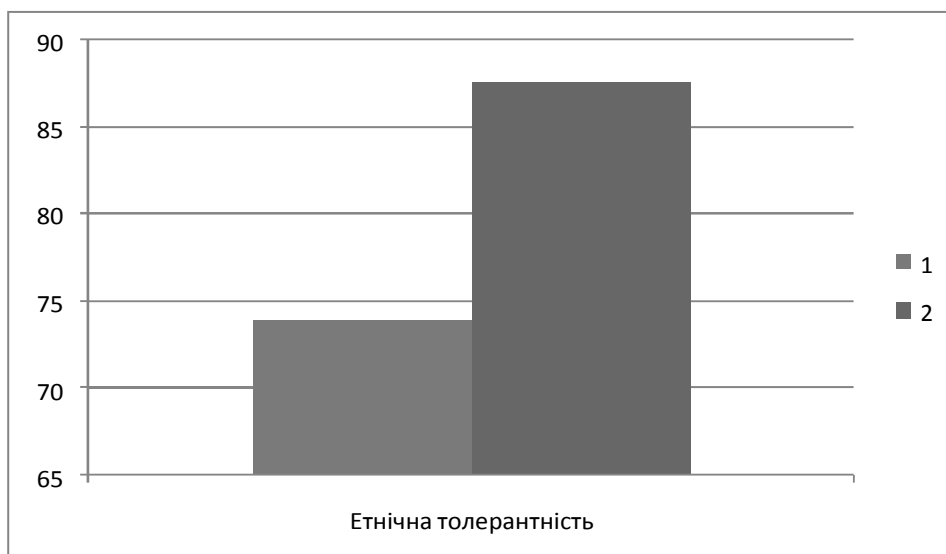

Рисунок 3.18. Показники копінг стратегійдо (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу

Рисунок 3.19. Показники етнічної ідентичності (ЕІ) до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу

Рисунок 3.20. Показники етнічної толерантності до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу

Результати, наведені у табл. 3.16 та на рис. 3.17 – 3.20, показують наявність статистично значущих позитивних змін в оцінках універсальних та етноспецифічних ресурсів міжкультурної адаптації досліджуваних експериментальної групи після участі у програмі оптимізації картини світу. Відносно універсальних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій виявлено (див. табл. 3.16 та рис. 3.17 і 3.18):

- збільшення показників життєстійкості (за Короткою версією тесту життєстійкості) та здатності обирати продуктивні стратегії копінг поведінки – активне подолання, планування, пошук інструментальної соціальної підтримки (за Опитувальником копінг-стратегій К. Кравера);

- зниження оцінки інтолерантності до невизначеності (за Опитувальником толерантності до невизначеності С. Баднера) та схильності удаватися до деструктивних стратегій копіngu – заперечення, поведінкового та мисленевого відходу від проблеми (за Опитувальником копінг-стратегій).

В оцінках етноспецифічних ресурсів адаптації виявлено (див. табл. 3.16 та рис. 3.19 і 3.20):

- зростання когнітивного та афективного компонентів вираженості етнічної ідентичності (за Методикою вимірювання вираженості етнічної ідентичності Дж. Фінні);

- збільшення рівня сформованості нормального (збалансованого) типу етнічної ідентичності (за Опитувальником типів етнічної ідентичності Г. Солдатової);

- зростання етнічної толерантності (за Методикою «Індекс толерантності» Г. Солдатової);

- зниження оцінок етнотолерантності, етноізоляціонізму та етноеготизму (за Опитувальником типів етнічної ідентичності).

Оскільки зазначених конструктивних змін у контрольній групі виявлено не було, результати табл. 3.15 і 3.16 та рис. 3.17 – 3.20 дозволяють стверджувати, що позитивна динаміка показників успішності та міжкультурної адаптації та розвитку її особистісних ресурсів у студентів-іноземців експериментальної групи є результатом саме позитивної трансформації картини світу студентів-іноземців під час впровадження програми формування експерименту.

Висновки до третього розділу

1. Ефективною системою психологічної та педагогічної підтримки освітніх мігрантів у навчальних закладах України є психологічний супровід – інтегративна технологія пролонгованої психологічної допомоги психічно здоровій людині у складних життєвих ситуаціях.

2. Принципи психологічного супроводу: активність та відповідальність усіх учасників процесу, спираючись на наявні особистісні ресурси клієнта, орієнтація на перехід від отримання зовнішньої допомоги до здійснення самопомоги, інтеграція зусиль різних служб організації, де здійснюється основна діяльність клієнта, комплексність застосовуваних методик.

3. Метою психологічного супроводу процесу міжкультурної адаптації є створення зовнішніх та внутрішніх умов успішного професійного навчання та особистісного зростання, продуктивної взаємодії з оточуючими, активної участі у соціальному житті, ефективної самореалізації та загального повноцінного психічного та фізичного функціонування студентів-іноземців під час перебування в країні навчання.

4. У відповідності до мети дослідження розроблено та впроваджено програму психологічного супроводу студентів-іноземців у країні навчання. Завданнями розробленої програми є: сприяння міжкультурній адаптації та розвитку її особистісних ресурсів у студентів іноземців; оптимізація змістових особливостей картини світу.

5. Зміст програми психологічного супроводу реалізується у двох основних напрямках: психодіагностичному (психологічний моніторинг) та психолого-педагогічних інтервенцій. Психологічний моніторинг – система періодичного контролю показників міжкультурної адаптації та її можливих негативних ефектів, оцінка рівня розвитку психічних особливостей студентів-іноземців, які мають бути особистісними ресурсами пристосування до нових соціокультурних обставин, та умов досягнення навчальних та супутніх життєвих завдань. Психолого-педагогічні інтервенції – цілеспрямований вплив на розвиток особистісних ресурсів міжкультурної адаптації; попередження та корекція негативних ефектів переживання культурного шоку та інших проявів дезадаптації, формування особливостей картини світу, оптимальних

щодо успішності міжкультурної адаптації. Психолого-педагогічні інтервенції у залежності від їх спрямованості та психологічного змісту реалізуються у трьох формах: аудиторній роботі (спільній діяльності студентів та агента інтервенцій – психолога, куратора студентської групи, працівника підрозділу по роботі з іноземними громадянами в межах навчально-виховного процесу вишу), позааудиторній роботі (спільній діяльності студентів та агентів інтервенцій у соціальному середовищі поза навчальним закладом); в організації самостійної роботи студентів. Додатково, за індивідуальними показниками проводиться індивідуально-консультаційна робота психологічного та соціально-побутового змісту.

6. Розроблену програму психологічного супроводу реалізовано у двох експериментальних групах. З першою експериментальною групою проводилась програма психологічного супроводу міжкультурної адаптації та розвитку її особистісних ресурсів, а з другою – програма оптимізації змістових особливостей картини світу. Така організація експерименту дозволила перевірити, по-перше, чи може цілеспрямоване сприяння міжкультурній адаптації та розвиток її особистісних ресурсів виступати фактором позитивних змін у змістових особливостях картини світу студентів-іноземців (перша програма), а також яка роль оптимізації картини світу в успішності соціально-психологічної адаптації студентів-іноземців до нових соціокультурних умов (друга програма).

7. Апробація та оцінка ефективності програм психологічного супроводу показала, що:

- у першій експериментальній групі студентів-іноземців у результаті впровадження програми психологічного супроводу міжкультурної адаптації та розвитку її особистісних ресурсів відбулася оптимізація (позитивна трансформація) структурно-змістових особливостей картини світу;

- у другій експериментальній групі студентів-іноземців оптимізація структурно-змістових особливостей картини світу детермінувала позитивні зміни в стратегіях соціокультурної адаптації, зростання суб'єктивної задоволеності життям та послаблення культурного шоку; виступила фактором розвитку життєстійкості, толерантності до невизначеності, ефективного копінгу; спричинила розвиток етнічної толерантності та оптимізацію етнічної ідентичності.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало можливість визначити психологічні особливості трансформації картини світу іноземних студентів у процесі міжкультурної адаптації в країні навчання. Отримані результати дозволяють сформулювати такі висновки:

1. Визначено структуру картини світу студентів-іноземців, яка містить: уявлення про себе (образ-Я), уявлення про інших людей, уявлення про навколишній світ, уявлення про своє життя. Змістове ядро картини світу складають базисні переконання (глобальні, стійкі уявлення особистості про світ і саму себе, що впливають на її мислення, емоційні стани й поведінку) та соціальні аксіоми (найбільш суттєві вірування людини щодо самої себе, інших людей, соціального оточення, фізичного та духовного світу).

2. Оптимальні особливості картини світу пов'язані з показниками успішності міжкультурної адаптації іноземних студентів (сформованістю адаптивної та інтерактивної стратегії адаптації, високою суб'єктивною оцінкою рівня якості життя, помірним переживанням культурного шоку) та розвитком їх універсальних (життєстійкістю, копінгом, толерантністю до невизначеності) та етноспецифічних (позитивна етнічна ідентичність та етнічна толерантність) особистісних ресурсів міжкультурної адаптації.

3. З певними структурно-змістовими особливостями картини світу пов'язані показники успішності та особистісні ресурси міжкультурної адаптації іноземних студентів. Ці особливості (позитивний образ-Я та образ інших людей; уявлення про доброту, справедливість, контрольованість оточуючого світу; високий рівень осмисленості життя та віру у винагороджуваність життєвих зусиль) можна визначити оптимальними щодо прогнозу успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців у країні навчання.

4. За звичайних умов організації навчального процесу (при відсутності систематизованої психологічної підтримки) у показниках успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців протягом чотирьох років навчання відбуваються певні незначні позитивні зрушення (зростає рівень сформованості адаптивної та інтерактивної стратегій адаптації, знижується інтенсивність переживання культурного шоку та зростає рівень задоволеності життям). Незначні позитивні трансформації

відбуваються також у структурно-змістових особливостях картини світу студентів-іноземців: зростання самоповаги та самоприйняття, зміцнення схильності покладатися на власні зусилля; збільшення симпатії до оточуючих; зміцнення переконання у прихильності оточуючого світу; зростання таких компонентів осмисленості життя, як наявність цілей на майбутнє та задоволення досягнутими життєвими результатами. Інтенсивність зазначених некерованих позитивних зрушень є досить помірною та залишає актуальною проблему впровадження спеціальних програм психолого-педагогічної підтримки міжкультурної адаптації студентів-іноземців.

5. Розроблено програму психологічного супроводу міжкультурної адаптації іноземних студентів, метою якої є створення зовнішніх та внутрішніх умов успішного професійного навчання та особистісного зростання, продуктивної взаємодії з оточуючими, активної участі у соціальному житті, ефективної самореалізації та загального повноцінного психічного та фізичного функціонування студентів-іноземців під час перебування в країні навчання. Розроблена програма реалізувалась у двох напрямках: по-перше, це сприяння міжкультурній адаптації та розвитку її особистісних ресурсів, по-друге, це оптимізація структурно-змістових особливостей картини світу.

Програму апробовано у процесі формувального експерименту, який дозволив встановити її високу ефективність щодо оптимізації структурно-змістових особливостей картини світу та показників успішності і рівня розвитку ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців. Доведено, що в процесі керованої міжкультурної адаптації та розвитку її особистісних ресурсів відбувається оптимізація (позитивна трансформація) структурно-змістових особливостей картини світу студентів-іноземців, а оптимізація структурно-змістових особливостей картини світу студентів-іноземців детермінує позитивні зміни в їх стратегіях міжкультурної адаптації, зростання суб'єктивної задоволеності життям та послаблення культурного шоку; виступає фактором розвитку життєстійкості, толерантності до невизначеності, ефективного копінгу; сприяє розвитку етнічної толерантності та нормалізації етнічної ідентичності.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особистісних факторів, динаміки, гендерних та крос-культурних особливостей картини світу студентів-іноземців у країні навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абабков В.А. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии / В.А. Абабков, М. Пере. – СПб : Речь, 2004. – 166 с.

2. Абрамова Г.С. Возрастная психология / Г.С. Абрамова. – М. : Академ Проект, 2001. – 699 с.

3. Абульханова К.А. Акмеологическое понимание субъекта / К.А. Абульханова // Основы общей и прикладной акмеологии. – М. : РАГС, 1995. С. 85–108.

4. Абульханова-Славская К.А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности / К.А. Абульханова-Славская // Психология личности в социалистическом обществе : Активность и развитие личности. – М. : Наука, 1989. – С. 110–134.

5. Агаєв Н.А. Психологічні чинники адаптації військовослужбовців миротворчого контингенту до діяльності в особливих умовах: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Н.А. Агаєв. – К., 2006. – 16 с.

6. Адамська З.М. Психолого-педагогічні засади розвитку суб'єктності майбутніх психологів: автореф. дис канд. психол. наук : 19.00.07 / З.М. Адамська. – Івано-Франківськ, 2010. – 20 с.

7. Адаптация личности к новой социокультурной среде (тест Л.В. Янковского) / Сонин В.А. Психодиагностическое познание профессиональной деятельности. – СПб. : Речь, 2004. – С.206–211.

8. Акмеологическая оценка профессиональной компетентности государственных служащих / Под общ. ред. А. А. Деркача. – М. : Изд-во РАГС, 2006. – 108 с.

9. Ал Дафар Абд Ал Барі М.Мадхі Психологічні особливості розвитку образу світу у студентів Іраку та України : дис канд. психол. наук : 19.00.07 / Ал Дафар Абд Ал М. Мадхі. – О., 2011. – 287 с.

10. Александров Ю.В. Основы психологического обеспечения деятельности МЧС / Ю.В. Александров. – Х. : УЦЗУ, 2009. – 246 с.

11. Александрова Л.А. К концепции жизнестойкости в психологии / Л.А. Александрова // Сибирская психология сегодня : Сб. научн. трудов. Вып. 2. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2004. – С. 82–90.

12. Александровская Э.М. Психологическое сопровождение

школьников / Э.М. Александровская, Н.И. Кокуркина, Н.В. Куренкова. – М. : Academia, 2002. – 206 с.

13. Амбрумова А.Г. Социально-психологическая адаптация личности и профилактика суицида / А.Г. Амбрумова, А.А. Тихоненко, Л.А. Бергельсон // Вопросы психологии. – 1981. – № 4. – С. 91–102.

14. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.

15. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 363 с.

16. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях : переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3–17.

17. Анцыферова Л.И. Психологическое содержание феномена субъект и границы субъектно-деятельностного подхода / Л.И. Анцыферова // Проблема субъекта в психологической науке. – М. : Академический проект, 2000. – С. 27–42.

18. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л.И. Анцыферова. – М. : Издательство: ИП РАН, 2006. – 512 с.

19. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. – М. : Наука, Смысл, 1999. – 350 с.

20. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии – к реальности / А.Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию. – М. : Смысл, 2000. – С. 5–7.

21. Афанасьєва Т.О. Психологічний супровід професійного розвитку майбутнього психолога у вищому навчальному закладі: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т.О. Афанасьєва. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.

22. Ахмадуллина Э.А. Особенности и динамика самоактуализации личности в процессе социокультурной адаптации / Э.А. Ахмадуллина, Г.Ш. Габдреева // Ученые записки КазГУ. – 2008. – Т. 150. – № 3. – С. 15–29.

23. Бабак К.В. Психологічний супровід професійного розвитку студентів педагогічного коледжу: автореф. дис канд. психол. наук : 19.00.07 / К.В. Бабак. – К., 2011. – 21 с

24. Байер О.А. Проблема суб'єктивного образу світу у роботах вітчизняних та зарубіжних авторів / О.О. Байер // Вісник

Дніпропетровського університету. Сер. Педагогіка і психологія. – 2008. – Вип. 14. – С. 17–20.

25. Балабанова Е.С. Гендерные различия стратегий совладания с жизненными трудностями / Е.С. Балабанова // Социологические исследования. – 2002. – № 11. – С. 26–35.

26. Балабанова Л.М. Жизнестойкость как фактор эффективности человека в различных ситуациях служебной деятельности / Л.М. Балабанова // Проблемы экстремальной та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 18–28.

27. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г.А. Балл // Вопросы психологи. – 1989. – № 1. – С. 92–100.

28. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф.С. Бацевич. – К. : ТОВ Довіра, 2007. – 205 с.

29. Бевз Г.М. Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.05 / Г.М. Бевз. – К., 2002. – 21 с.

30. Белинская Е.П. Социальная психология личности / Е.П. Белинская, О.А. Тихмандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 300 с.

31. Белоножко А.В. Субъективная картина мироустройства как фактор психологического благополучия [электронный ресурс] / А.В. Белоножко. – Режим доступа : <http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/june-2015>

32. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 267 с.

33. Берулава Г.А. Образ мира как мифологический символ / Г.А. Берулава. – М. : Пед. об-во России, 2001. – 46 с.

34. Берулава Г.А. Образ мира как ориентировочная основа индивидуальных паттернов психической активности / Г.А. Берулава, М.М. Берулава // Роль стереотипов в психической активности личности. – М. : Изд-во «Гуманитарная наука», 2010. – 157 с.

35. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе / М.Р. Битянова. – М. : Генезис, 2000. – 298 с.

36. Бобир О.В. Особистісні характеристики юнацтва з різними формами обдарованості : автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / О.В. Бобир. – Х., 2005. – 20 с.

37. Богомаз С.А. Жизнестойкость человека как личностный ресурс совладания со стрессами и достижения высокого уровня здоровья / С.А. Богомаз // Мат. науч.-практ. конгрессов IV Всероссийского форума «Здоровье нации — основа процветания России». – 2008. Т. 2. – С. 24–27.

38. Богомаз С.А. Психологическая безопасность и ее измерение с помощью шкалы базисных убеждений / С.А. Богомаз, А.Г. Гладких // Вестник ТГУ. – 2009. – № 318. – С. 191–194.

39. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса / В.А. Бодров // Психологический журнал. – 2006. Т. 27. – № 2. – С. 113–123.

40. Бодров В.А. Психологический стресс : развитие и преодоление / В. А. Бодров. – М. : ПЕР-СЭ, 2006 – 528 с.

41. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович. – М. : Изд-во «Ин-т практической психологии»; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.

42. Бокова А.О. Теоретические основы программы психологического сопровождения студентов в учреждениях среднего профессионального образования / О.А. Бокова // Мир науки, культуры, образования. – 2009. – № 7 (19). – С. 191–193.

43. Большой психологический словарь / Под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с.

44. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта / А.В. Брушлинский. – М. : Издательство «Ин-т психологии РАН», 1994. – 109 с.

45. Будакова А.В. Психологическая безопасность как условие развития личностного потенциала / А.В. Будакова, Ю.В. Сметанова, С.А. Богомаз // Вестник ТГУ. – 2010. – № 338. – С. 156–159.

46. Бушай І.М. Психологічні основи становлення образу світу дітей шкільного віку : автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / І.М. Бушай. – К., 2009. – 41 с.

47. Ван Сяо Лун Особенности толерантности иностранных студентов с разным уровнем субъективного благополучия / Ван Сяо Лун // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія : Психологія. – 2014. – № 1121. – Вип. 56. – С. 13–17.

48. Василенко Д.В. Психологическая поддержка развития личности студентов-мигрантов : дис.....канд. психол. наук: 19.00.07 / Д.В. Василенко. – Ставрополь, 2001. – 181 с.

49. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса /

Н.Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.

50. Возрастная и педагогическая психология : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. Петровского А.В. – М. : «Просвещение», 1973. – 228 с.

51. Волков Б.С. Психология юности и молодости / Б.С. Волков. – М. : Академический проект : Трикста, 2006. – 256 с.

52. Воробйова І.Ю. Психологічне забезпечення діяльності працівників ОВС в умовах вияву соціально небезпечної поведінки натовпу : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.06 / І.Ю. Воробйова. – К., 1999. – 20 с.

53. Воронцова А.А. Программа психологического сопровождения развития профессионального самосознания в процессе обучения студентов в вузе / А.А. Воронцова // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. Серия Гуманитарные науки: Педагогика. Психология. Социальная работа. Акмеология. Ювенология. Социокинетика. – 2009. – Т. 15. – № 2. – С. 185–190.

54. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.

55. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Т. 4. Детская психология / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.

56. Галкіна О.О. Особливості сприйняття сучасної картини світу студентською молоддю / О.О. Галкіна // Наука і освіта. – 2012. – № 9. – С. 29–33.

57. Галкіна О.О. Соціально-психологічні відмінності у сприйнятті сучасної картини світу студентською молоддю України та Євросоюзу / О.О. Галкіна // Наука і освіта. – 2013. – № 7. – С. 221–224.

58. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука / П.Я. Гальперин. – М. : Изд-ство «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1998. – 480 с.

59. Гамезо М.В. Возрастная и педагогическая психология : учеб. пособ. / М.В. Гамезо, Е.А. Петрова, Л.М. Орлова. – М. : Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.

60. Ганзен В.А. Системные описания в психологии / В.А. Ганзен. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.

61. Гарвасюк І.Г. Психологічний супровід обдарованої дитини / І.Г. Гарвасюк // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2014. – № 3. – С. 46–50.

62. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М.Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 43–52.

63. Голубова Я.В. Соотношение образа мира и национального самосознания субъекта : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Я.В. Голубова. – Сочи, 2004. – 144 с.

64. Горская Р.С. Структура индивидуальной картины мира личности / Р.С. Горская // Наука и современность. – 2011. – № 10-1. – С. 281–285.

65. Гохман І.О. Вплив суб'єктивної картини світу на процес наукової творчості / І.О. Гохман // Наука і освіта. – 2010. – Спец. вип.: проект «Когнітивні процеси та творчість». – С. 45–49.

66. Гребенникова И.А. Адаптация иностранных студентов: механизмы и факторы / И.А. Гребенникова // Гуманитарные исследования в Сибири и на Дальнем Востоке. – 2011. – № 3. – С. 98–100.

67. Гребенникова И.А. Педагогическое сопровождение адаптации иностранных студентов в российском вузе : дис. ... канд. пед.н. : 13.00.08 / И.А. Гребенникова. – Биробиджан, 2010. – 197 с.

68. Гребенюк Т.М. Соціально-психологічна адаптація інвалідів з вадами зору до навчання у вищих навчальних закладах: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.08 / Т.М. Гребенюк. – К., 2008. – 21 с.

69. Гречко Л.М. Психологічний супровід дітей молодшого шкільного віку з вадами психофізичного розвитку в умовах інтегрованого навчання: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.08 / Л.М. Гречко. – К., 2008. – 20 с

70. Григорьев Д.С. Влияние выраженности этнической идентичности на выбор мигрантами их аккультурационной установки / Д.С. Григорьев // Известия Саратовского университета. Серия : «Акмеология образования. Психология развития». – 2015. – Т. 4 – № 1 (13). – С. 63–65.

71. Гринберг Дж. Управление стрессом / Дж. Гринберг. – СПб : Питер, 2004. – 496 с.

72. Гришина Е.А. Динамика эмоциональных состояний в процессе аккультурации представителей англоязычных стран в России / Е.А. Гришина // Вестник МГЛУ. – 2009. – № 563. – С. 188–205.

73. Гришина Е.А. Эмоциональное переживание кросс-культурной адаптации // Е.А. Гришина Е.А., И.В. Блинникова // Прикладная юридическая психология. – 2010. – № 1. – С. 72–85.

74. Губанова Н.Ю. Взаимосвязь образа мира и характерологических особенностей личности : дис канд. психол. наук : 19.00.01 / Н.Ю. Губанова. – Сочи, 2004. – 188 с.

75. Гумбольдт фон В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества / Вильгельм фон Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 37–297.

76. Гусев А.И. Толерантность к неопределенности : проблематика исследований / А.И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 8 – С. 75–80.

77. Гусев А.І. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості : автореф. дис канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / А.І. Гусев. – О., 2009. – 20 с.

78. Давыдов В.В. Принцип развития в психологии / В.В. Давыдов, В.П. Зинченко // Вопросы философии. – 1980. – № 12. – С. 47–60.

79. Данілюк І. В. Етнічна ідентичність як соціокультурний і соціально-психологічний феномен / І.В. Данілюк // Вісник ОНУ. Психологія. – 2009. – Т. 17. Вип. 17. – С. 155–162.

80. Декларація принципів толерантності. – ЮНЕСКО; Міжнародний документ від 16.11.1995 [електронний ресурс] : – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503

81. Демянюк О.Б. Теоретичний аналіз проблеми розвитку образу світу на ранніх етапах онтогенезу / О.Б. Демянюк // Оновлення змісту форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 1 (44). – С. 96–100.

82. Дзугкоева М.Г. Психические новообразования студенческого возраста: дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / М.Г. Дзугкоева. – М., 1999. – 157 с.

83. Диагностика социально-психологической адаптации (К. Роджерс, Р. Даймонд) / Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. – С. 193–197.

84. Дін Сінь Психологічний супровід соціальної адаптації китайських студентів в Україні : автореф. дис канд. психол. наук:

19.00.07 / Дін Сінь. – О., 2009. – 20 с.

85. Драч С. В. Супровід навчання студентів з обмеженими можливостями в інклюзивному освітньому просторі / С.В. Драч // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – № 3. – С. 25–29.

86. Думанский Ю.В. Исследование динамики процесса адаптации иностранных студентов к условиям жизни и обучения в Украине / Ю.В. Думанский, Е.В. Гайдарова, М.Н. Сидоренко // Архив клінічної та експериментальної медицини. – 2012. – Т. 21. – № 1. – С.97–100.

87. Духновский С.В. Психологическое сопровождение подростков в критических ситуациях / С.В. Духновский. – Курган : Изд-во Курганского гос. ун-та, 2003. – 124 с.

88. Емельянова Т.П. Конструирование социальных представлений в условиях трансформации российского общества / Т.П. Емельянова. – М. : Ин-т психологии РАН, 2006. – 400 с.

89. Емельянова Т.П. Кросскультурная психология: проблемы и тенденции развития / Т.П. Емельянова // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25. – , №1 – С.61–69.

90. Єльчанінова Т.М. Розвиток уваги першокласників у період адаптації до навчання : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т.М. Єльчанінова. – Х., 2011. – 20 с.

91. Єрьоменко О.А. Психологічний супровід самореалізації обдарованої молоді / О.А. Єрьоменко // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – 2011. – № 30-31. – С. 236–240.

92. Журавель А.П. Психологічний супровід оперативно-службової діяльності особового складу підрозділів охорони державного кордону України : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / А.П. Журавель. – Хмельницький, 2006. – 20 с.

93. Завірюха В.В. Формування здатності до професійного самозростання студентів в умовах інноваційного навчання: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / В.В. Завірюха. – К., 2007. – 20 с.

94. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 480с.

95. Знаков В.В. Психология субъекта как методология понимания человеческого бытия / В.В. Знаков // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 2 – С. 95–106.

96. Зотова О.И. Методы исследования социально-

психологических аспектов адаптации личности / О.И. Зотова, И.К. Кряжева // Методология и методы социальной психологии. – М. : Наука, 1977. – С. 173–188.

97. Зябина О.В. Особенности социального самочувствия студенческой и работающей молодежи: сравнительный анализ [электронный ресурс] / О.В. Зябина, О.В. Карина // Современные исследования социальных проблем. – 2012. – № 9. <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sotsialnogo-samochuvstviya-studencheskoy-i-rabotayuschey-molodezhi-sravnitelnyu-analiz>

98. Иванова Н.Л. Межкультурная адаптация студентов / Н.Л. Иванова, И.А. Мнацаканян // Вопросы психологии. – 2006. – № 5. – С.90–99.

99. Ивашкин А.Г. Влияние образа мира личности на ее политические предпочтения : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / А.Г. Ивашкин. – Сочи, 2003. – 146 с.

100. Игнатова И.Б. Культурный шок и пути его преодоления иностранными студентами // И.Б. Игнатова, В.Г. Бурыкина // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. Серия: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. – 2010. – Т. 16. – № 4. – С. 236– 239.

101. Ильина А.С. Педагогическое содействие адаптации студентов-мигрантов в социально-культурной деятельности вуза / А.С. Ильина, Т.Г. Калугина // Вестник ЧГУ. – 2012. – № 19 (273). Философия. Социология. Культурология. Вып. 26. – С. 51–58.

102. Калашникова С.А. Смыслоразнозначные ориентации, базовые убеждения и стратегии поведения в трудных жизненных ситуациях людей с различными показателями жизнестойкости / С.А. Калашникова // Ученые записки ЗабГГПУ. Серия : Педагогика и психология. – 2011. – № 5. – С. 161–167.

103. Калениченко Р.А. Психологічне забезпечення ефективності професійної діяльності підрозділу охорони : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.03 / Р.А. Калениченко. – К., 2003. – 19 с.

104. Клопота Є.А. Професійне становлення та психологічний супровід осіб з глибокими порушеннями зору / Є.А. Клопота // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. – 2013. – № 10. – С. 73–83

105. Ковальська В. Психологічне забезпечення діяльності

працівників міліції / В. Ковальська, О. Бандурка // Вісник Академії управління МВС. – 2009. – № 4. – С. 127–134.

106. Козлова Н.В. Социально-психологическое сопровождение онкологических больных / Н.В. Козлова, Т.В. Андросова // Вестник ТГУ. – 2010. – № 335. – С. 142–147.

107. Колосов А.Б. Структура та зміст психологічного супроводу спортсменів збірних команд України на заключному етапі підготовки до Олімпійських ігор // А.Б. Колосов // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. – 2008. – Вип. 14. – С. 60–68.

108. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 225с.

109. Королева Н.Н. Смысловые образования в картине мира личности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11 / Н.Н. Королева. – СПб., 1998. – 194 с.

110. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 580с.

111. Костюк Г.С. Избранные психологические труды : научное издание / Г.С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.

112. Кошонько Г. А. Психолого-педагогічний супровід професійного становлення майбутнього психолога / Г. А.Кошонько // Розвиток особистості в освітньому процесі: психодіагностика, психопрофілактика, психокорекція та формування : зб. матеріалів регіон. наук.-практ. конф. (22-23 січ. 2015 р.). – Вінниця : ВІНДРУК, 2015. – С. 69-73.

113. Кравченко Л.В. К вопросу о типологии образа мира личности / Л.В. Кравченко // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки. – 2014. – Вып. 1 (23) / 2014. – С. 66–73.

114. Кравченко Л.В. Тип образа мира как фактор оценки личностной значимости жизненных событий : дис канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Л.В. Кравченко. – Петропавловск-Камчатский, 2008. – 184 с.

115. Кривопишна О.А. Образ світу як рефлексивне самоздійснення творчої особистості / О.А. Кривопишна // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 2 (20), Ч. 1. – С. 84–88.

116. Крюкова Т.Л. Возрастные и кросскультурные различия в стратегиях совладающего поведения / Т.Л. Крюкова //

Психологический журнал. – 2005. Т. 26. – № 2. – С. 5–15.

117. Крюкова Т.Л. Кому и когда нужен «копинг»: роль совладания в социальном поведении / Т.Л. Крюкова // Социальная психология : Практика. Теория. Эксперимент. Практика. Т. 2. – Ярославль, 2000. – С. 118–120.

118. Крюкова Т.Л. Человек как субъект совладающего поведения / Т.Л. Крюкова // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – № 2. – С. 88–95.

119. Кузнецов М.А. Коротка версія тесту життєстійкості / М.А. Кузнецов, В.О. Олефір, А.В.Павлова // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Х. : ХНПУ, 2013. – Вип. 45. – С. 158–165.

120. Кулагина И.Ю. Возрастная психология : полный жизненный цикл развития человека / И.Ю. Кулагина, В.Н. Колюцкий. – М. : ТЦ «Сфера», 2001. – 464 с.

121. Кулик А.А. Картина мира лиц, переживших землетрясение : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / А.А. Кулик. – Хабаровск, 2008. – 206 с.

122. Кулик О.Л. Клініко-психологічні особливості пацієнтів з ішемічною хворобою серця: автореф. дис... канд. мед. наук: 19.00.04 / О.Л. Кулик. – Х., 2009. – 19 с.

123. Кунгурцева Л.В. Актуалізація потенційної обдарованості дітей-сиріт юнацького віку: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л.В. Кунгурцева. – Луцьк, 2010. – 20 с.

124. Куценко Г.В. Образ і картина світу як чинники самодетермінації особистості / Г.В. Куценко // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Кам'янець Подільський : Аксіома, 2009. № 3. – С. 212–222.

125. Ларіна Т. Вплив життєстійкості на постановку життєвих завдань молоддю / Т. Ларіна // Психологічні перспективи. – 2007. – Вип.9. – С. 16–20.

126. Ларіна Т.О. Роль життєстійкості у формуванні життєвих домагань особистості / Т.О. Ларіна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. – К. : ТОВ «Міленіум», 2007. – Вип. 16 (19). – С. 229–234.

127. Лебедев И.Б. Психологические механизмы, стратегии и ресурсы стресс преодолеляющего поведения (копинг-поведения)

специалистов экстремального профиля (На примере сотрудников МВД России) : дис. ... д-ра психол. наук : спец. 05.26.02 / И.Б. Лебедев, М., 2002 – 432 с.

128. Лебедева Н. М. Социально-психологические факторы этнической толерантности и стратегии межгруппового взаимодействия в поликультурных регионах России / Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 31–44.

129. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н.М. Лебедева. – М. : «Ключ-С», 1999. – 191 с.

130. Лебедева Н.М. Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла / Н.М. Лебедева // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 30. – С. 48–58.

131. Леонова А.Б. Комплексная методология анализа профессионального стресса : от диагностики к профилактике и коррекции / А.Б. Леонова // Психологический журнал. – 2004. – Т.25 – № 2. – С. 75–85.

132. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии : учеб. пособ. / А.Н. Леонтьев / Под ред. Д. А. Леонтьева, Е. Е. Соколовой. – М. : Смысл, 2000. – 509 с.

133. Леонтьев А.Н. Образ мира / А.Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения. – М. : Педагогика, 1983. – С. 251–261.

134. Леонтьев Д.А. Моделирование «экзистенциальной дилеммы» : эмпирическое исследование личностного выбора / Д.А. Леонтьев, Е.Ю. Мандрикова // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 2005. – № 4. – С. 37–42.

135. Леонтьев Д.А. Печать экзистенциализма: эмпирические корреляты экзистенциального мировоззрения / Д.А. Леонтьев, Е.Н. Осин // Экзистенциальная традиция : философия, психология, психотерапия. – 2007. – № 1 (10). – С. 121–130.

136. Леонтьев Д.А. Психологические ресурсы преодоления стрессовых ситуаций: к уточнению базовых конструктов / Д.А. Леонтьев // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : Материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 40–42.

137. Леонтьев Д.А. Тест жизнестойкости / Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.

138. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2000. – 18 с.

139. Леонтьева А.Н. Психологическое сопровождение как система психологической помощи дезадаптированной личности / А.Н. Леонтьева, И.Е. Марина // Вестник ЧГУ. – 2014. – Вып. 1. – С. 155–167.

140. Ложкин Г.В. Представления о методологии развития личности в спортивно-педагогической деятельности / Г.В. Ложкин, А.Б. Колосов // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2013. – № 1. – С. 81–90.

141. Лозова О.М. Методологія психосемантичних досліджень етносу / О.М. Лозова. – К. : Слово, 2011. – 174 с.

142. Лозова О.М. Психосемантична структура етнічної свідомості : автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / О.М. Лозова. – К., 2008. – 36 с.

143. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 226 с.

144. Лондаджим Тьерри Социокультурная адаптация иностранных студентов, обучающихся в российских вузах : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Тьерри Лондаджим. – Нижний Новгород, 2012 – 25 с.

145. Лотова И.П. Психологическое сопровождение образовательного процесса / И.П. Лотова // Вестник МГОУ. Серия «Психологические науки». – 2014. – № 1. – С. 66–72.

146. Луковицкая Е.Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности : автореф. дис канд. психол. наук : 19.00.05 / Е.Г. Луковицкая. – СПб., 1998. – 14 с.

147. Лурье С.В. Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы / С.В. Лурье. – М. : Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 624 с.

148. Мадди С.Р. Смыслообразование в процессе принятия решения / С.Р. Мадди // Психологический журнал. – 2005. Т. 26. – № 6. – С. 87–101.

149. Мазлумян В.С. Картина мира и Образ мира?! / В.С. Мазлумян // Мир психологии. – 2009. – № 4. – С. 99–109.

150. Максименко С.Д. Основи генетичної психології /

С.Д. Максименко. – К. : НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

151. Максименко С.Д. От психологического обеспечения к психологическому сопровождению / С.Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 12. – С. 1–10.

152. Максимчук Е.Д. Социально-психологическое сопровождение межкультурной адаптации иностранных студентов / Е.Д. Максимчук // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2015. № 11 (164). – С. 87–92.

153. Маланчук И.Г. Роль языковой картины мира в политической коммуникации : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.12 / И.Г. Маланчук. – М., 2003. – 255 с.

154. Мандрикова Е.Ю. Виды личностного выбора и их индивидуально-психологические предпосылки : автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Е.Ю. Мандрикова. – М., 2005. – 27 с.

155. Марков В. Н. Личностно-профессиональный потенциал кадров управления : психолого-акмеологическая оценка и оптимизация : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.13 / В.Н. Марков. – М., 2004 – 453 с.

156. Марьин М.И. Психологическое обеспечение антитеррористической деятельности / М.И. Марьин, Ю.Г. Касперович. – М. : Академия, 2007. – 208 с.

157. Матійків І.М. Психологічні умови формування професійної компетентності учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І.М. Матійків. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.

158. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 414 с.

159. Маякова І.В. Етнопсихологічні особливості картини світу дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І.В. Маякова. – К., 2009. – 17 с.

160. Маяцкая Н.К. Научно-педагогическое обеспечение аккультурации иностранных студентов в российских вузах : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Н.К. Маяцкая. – Ставрополь, 2003. – 181 с.

161. Медведев Д.А. Образ мира как внутренний фактор развития личности студента педагогического вуза : дис канд. психол. наук : 19.00.07 / Д.А. Медведев. – Ставрополь, 1999. –

106 с.

162. Медведева Н.И. Современные подходы к психологическому сопровождению личности в условиях стрессогенной социальной среды / Н.И.Медведева // Вестник СКФУ. – 2014. – № 4(43). – С. 236–239.

163. Медведева Е.В. Взаимосвязь ценностно-смысловых ориентаций и жизнестойкости инвалидов / Е.В. Медведева // Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – 2008. – Вып. 2. – С. 172–177.

164. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти) : Монографія / В.С. Медведєв. – К. : Нац. академія внутрішніх справ України, 1996. – 192 с.

165. Медведская Т.С. Взаимосвязь толерантности личности и особенностей психологической адаптации китайских студентов / Т.С. Медведская // Вестник РУДН. Серия «Психология и педагогика». – 2010. – № 1. – С. 89–93.

166. Мельничук С.К. Психологічний супровід розвитку та корекції впевненості в собі у юнацькому віці / С.К. Мельничук // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – 2013. – Вип. 46(2). – С. 178–187.

167. Мельничук Т.І. Соціально-психологічний супровід, як умова соціалізації усиновленої дитини в сім'ї / Т.І Мельничук // Наука і освіта. – 2013. – № 7. – С. 178–182.

168. Методика личностного дифференциала (вариант, адаптированный в НИИ им. В.М.Бехтерева) / Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. Изд-во Института Психотерапии, 2002. – С. 20–21.

169. Мириманова М.С. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие / МС. Мириманова, А.С. Обухов// Развитие исследовательской деятельности учащихся: Методический сборник. – М. : Народное образование, 2001. – С. 88–99.

170. Мнацаканян И.А. Адаптация учащихся в новых социокультурных условиях : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05; 19.00.07 / И.А. Мнацаканян. – Ярославль, 2004. – 181 с.

171. Москаленко А.П. Психологічне забезпечення професійного відбору до вищих навчальних закладів системи МВС

України : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.03 / А.П. Москаленко. – Х., 2002. – 29 с.

172. Мосол Н.О. Формування особистісної готовності старшокласників до вибору професії психолога : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н.О. Мосол. – К., 2009. – 20 с.

173. Моськін С.І. Психологічні умови професійного становлення особистості учнів закладів профтехосвіти: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / С.І. Моськін. – Луцьк, 2011. – 20 с.

174. Мухина В.С. Развитие, воспитание и психологическое сопровождение личности в системе непрерывного образования: концепция и опыт работы ИРЛ РАО / В.С. Мухина, В.А. Горянина // Воспитание и развитие личности : Материалы международной научно-практ. конф. – М. : ИРЛ РАО, 1997. – С. 4–12.

175. Наливайко Т.В. Исследование жизнестойкости личности и ее связей со свойствами личности : автореф. дис канд.. психол. наук : 19.00.01 / Т.В. Наливайко. – Ярославль, 2006. – 28 с.

176. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности: (Формирование, механизмы и стратегии) / А.А. Налчаджян. – Ереван : Издательство АН Армянской ССР, 1988. – 263 с.

177. Нартова-Бочавер С. К. «Coping Behavior» в системе понятий психологии личности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. – № 5. – С. 20–30.

178. Наследов А.Д. SPSS : Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А.Д. Наследов. – СПб. : Питер. – 416 с.

179. Нестерова А.А. Влияние базисных убеждений личности на адаптацию и жизнеспособность в ситуации потери работы / А.А. Нестерова // Ученые записки РГСУ. Социальная педагогика и психология. – 2010. – № 11. – С. 150–153.

180. Никифоров Г.С. Практикум по психологии здоровья / Г.С. Никифоров. – СПб. : Питер, 2005. – 352 с.

181. Нічик О.В. Психофізіологічне забезпечення військово-професійної діяльності співробітників особистої охорони: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.02 / О.В. Нічик. – К., 2008. – 21 с.

182. Носенко Е. Толерантність до невизначеності як системоутворювальний особистісний чинник творчої обдарованості / Е. Носенко, М. Шаповал // Психологія і суспільство

– 2002. – №1 – С. 97–106.

183. Обухов А.С. Исторически обусловленные модификации образа мира / А.С. Обухов // Развитие личности. – 2003. – № 4. – С. 51–68.

184. Обухова Л.Ф. Детская психология : теории, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова. – М. : Тривола, 1995. – 360 с.

185. Осухова Н.Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях / Н.Г. Осухова. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 288 с.

186. Осухова Н.Г. Психологическое сопровождение семьи и личности в кризисной ситуации / Н.Г. Осухова // Школьный психолог. – 2005. – № 9. – С. 2–16.

187. Павлюк М.М. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності вчителя основної школи: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / М.М. Павлюк. – К., 2010. – 20 с.

188. Пахальян В.Э. Психологическое консультирование / В.Э. Пахальян. – СПб. : Питер, 2008. – 256 с.

189. Петренко В.Ф. Психосемантические аспекты картины мира субъекта / В.Ф. Петренко // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2005. – Т. 2. – № 2. – С. 3–23.

190. Петровский В.А. Личность в психологии : парадигма субъективности / В.А. Петровский. – Ростов н/Д. : Феникс, 1996. – 509 с.

191. Петухов В.В. Образ мира и психологическое изучение мышления / В.В. Петухов // Вестник Моск. ун-та. Сер.14 «Психология». – 1984 – № 4. – С. 13–20.

192. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М. : Прогресс, 1969 с.

193. Питанова М.Е. Психологическое сопровождение учащихся в образовательных учреждениях / М.Е. Питанова // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2011. – № 24. – С. 994–997.

194. Плотницкая М.Р. Особенности мировоззренческой позиции женщин-руководителей / М.Р. Плотницкая // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки. – 2011. – № 2. – С. 83–89.

195. Поддьяков А.Н. Образ мира и вопросы сознательности учения: современный контекст / А.Н. Поддьяков // Вопросы психологии. – 2003. – №. – С. 122–132.

196. Пономаренко К.Г. Значимость «Я-концепции» в профессионально-личностном становлении студентов – будущих

преподавателей технологии и предпринимательства / К.Г. Пономернко // Известия РГПУ им. А.И.Герцена. – 2009. – № 113. – С.273–277.

197. Пономаренко Л.П. Соціальні аксіоми українців як чинник формування громадянського суспільства / Л.П. Пономаренко, Л.К. Спиридонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 7. – С. 279–288.

198. Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология / Л.Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2012. – 336 с.

199. Прус А. Психолого-педагогічний супровід студентських сімей щодо надання рівних можливостей самореалізації у вищому навчальному закладі / А. Прус // Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Сер. : Педагогіка. – 2014. – Вип. 3. – С. 56–61.

200. Психология : Словарь / Авт.-сост. А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.

201. Разумова Г.В. Картина мира и психологическая готовность к школьному обучению : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11 / Г.В. Королева. – М., 1996. – 148 с.

202. Рассказова Е.И. Жизнестойкость и выбор будущего в процессе реабилитации / Е.И. Рассказова // Гуманитарные проблемы современной психологии. – 2005. – № 7. – С. 124–126.

203. Рассказова Е.И. Жизнестойкость как фактор совладания со стрессом в контексте психического здоровья / Е.И. Рассказова // Вестник Московского университета. – Серия 14: Психология. – 2006. – № 1. – С. 104–105.

204. Рассказова Е.И. Копинг-стратегии в структуре деятельности и саморегуляции: психометрические характеристики и возможности применения методики СОРЕ / Е.И. Рассказова, Т.О. Гордеева, Е.Н. Осин // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2013. – Т. 10. – № 1. – С. 82–118.

205. Рахманин В.С. Конфликтность и толерантность в демократических системах / В.С. Рахманин // Демократия : конфликтность и толерантность. – Воронеж : Воронежский госуниверситет, 2002. – С. 236–251.

206. Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А.А. Реан, А.Р. Кудашев, А.А. Баранов. – СПб. :

ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 479 с.

207. Розов В.І. Психологічне забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях / В.І. Розов // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 174–187.

208. Романишин А.М. Проблеми психологічного забезпечення підготовки майбутніх офіцерів / А.М. Романишин, В.М. Кожевніков // Військова освіта. – 2013. – № 1. – С. 185–191.

209. Романова Е.С. Графические методы в психологической диагностике / Е.С. Романова, О.Ф. Потемкина. – М. : Дидакт, 1992. – 256 с.

210. Романова С.А. Теоретические основы программы психологического сопровождения иностранных студентов вуза / С.А. Романова // Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области. – 2014. – № 5. – С. 114–119.

211. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.

212. Русова В.В. Самоактуалізація особистості як умова профільного навчання старшокласників : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / В.В. Русова. – К., 2007. – 22 с.

213. Савчин М.В. Вікова психологія / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К. : Академвидав, 2009. – 360 с.

214. Самара О.Є. Психологічні особливості стратегій стрес-долаючої поведінки співробітників МНС: автореф. дис канд. психол. наук : 19.00.01 / О.Є. Самара. – О., 2010. – 16 с.

215. Самсонова М.С. Стратегии совладающего поведения при адаптации к инокультурному окружению / М.С. Самсонова // Психологическая наука и образование – 2013. – № 4. – С. 222–229.

216. Свинарченко Р.М. Відображення часової складової в картині світу суб'єкта : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Р.М. Свинарченко. – Х., 2008. – 17 с.

217. Сергиенко Е.А. Психология субъекта : поиски и решения / Е.А. Сергиенко // Психологический журнал. – 2008. Т. 29. – № 2. – С. 16–28.

218. Серкин В.П. Структура и функции образа мира в практической деятельности : дис... д-ра психол. наук: 19.00.03 / В.П. Серкин. – М., 2005. – 352 с.

219. Симоненко С.М. Психологія візуального мислення : автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / С.М. Симоненко. – Х., 2005. – 38 с.

220. Ситникова М.А. Особенности развития «образа мира» у студентов в процессе обучения в вузе : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / М.А. Ситникова. – Курск, 2006 – 24 с.

221. Скиба М.М. Психологічний супровід розвитку творчих здібностей молодших школярів / М.М. Скиба, Т.Д. Щербан // Проблеми сучасної психології. – 2013. – Вип. 21. – С. 670–681.

222. Складенко О.М. Психологічні детермінанти та психокорекція шкільних страхів у молодших школярів : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О.М. Складенко. – К., 2005. – 20 с.

223. Слюсарев Ю.В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности : автореф. дис канд. психол. наук : 19.00.01 / Ю.В. Слюсарев. – СПб., 1992. – 16 с.

224. Смирнов С.Д. Мир образов и образ мира / С.Д. Смирнов // Вестник Моск. ун-та. Сер.14 «Психология». – 1981. – №2. – С.15–29.

225. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности мира / С.Д. Смирнов. – М.: Академия, 2005 – 400 с.

226. Смирнов С.Д. Психология образа : проблема активности психического отражения мира / С.Д. Смирнов. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 231 с.

227. Смолина Т.Л. Теории этапов кросс-культурной адаптации / Т.Л. Смолина // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2012. – № 5. – С. 267–271.

228. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л.Н. Собчик. – Речь, 2005. – 624 с.

229. Солдатова Г.У. Психодиагностика толерантности личности / [Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, Т.Ю. Прокофьева и др.]. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.

230. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.

231. Солдатова Г.У. Тренинг «Учимся толерантности» / Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.Д. Шарова // На пути к толерантному сознанию. – М. : Смысл, 2000. – С. 177–239.

232. Солянин Н.Э. Психологическая структура этнической толерантности учащихся основной школы и студентов средних и высших профессиональных образовательных учреждений [электронный ресурс] / Н.Э. Солянин // Современные исследования

социальных проблем (электронный научный журнал). – 2012 – №4 (12). – режим доступа : <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/4/solynin.pdf>.

233. Соуксу Н.П. Влияние образа мира субъекта на структуру и содержательные характеристики самопознания : дис канд. психол. наук : 19.00.01 / Н.П. Соуксу. – Сочи, 2006. – 146 с.

234. Спиридонова Л.К. Дослідження особливостей образу світу українців з позиції теорії соціальних аксіом / Л.К. Спиридонова // Проблеми загальної та педагогічної психології : Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2007. – Т. 9. – Ч. 4. – С. 338–344.

235. Спиридонова Л.К. Етнокультурні особливості образу світу українців : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Л.К. Спиридонова. – О., 2009 – 24 с.

236. Спиридонова Л.К. Социальные аксиомы как средство изучения образа мира украинцев (сравнительно-культурный анализ) / Л.К. Спиридонова // Наука і освіта. – 2009. – № 6. – С. 48–53.

237. Стернин И.А. Толерантность и национальное самосознание / И.А. Стернин // Демократия : конфликтность и толерантность. – Воронеж : Воронежский госуниверситет, 2002. – С. 267–275.

238. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 368 с.

239. Столин В. В. Психологическое строение образа мира и проблемы нового мышления / В.В. Столин, А.П. Наминач // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 34–46.

240. Сургунд Н.А. Психодіагностика професійної придатності майбутнього практичного психолога: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н.А. Сургунд. – К., 2004. – 22 с.

241. Татарко А.Н. Исследование социальных аксиом : структура и взаимосвязи с социально-экономическими установками россиян / А.Н. Татарко, Н.М. Лебедева // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2008. – Т. 5. – № 4. – С. 135–143.

242. Татарко А.Н. Методы этнической и кросскультурной психологи / А.Н. Татарко, Н.М. Лебедева. – М. : НИУ ВШЭ, 2011. – 238 с.

243. Тимофейчева В.А. Толерантность личности как важнейший фактор взаимной адаптации студентов в

поликультурной образовательной среде / В.А. Тимофейчева // Вестник РУДН. Серия «Психология и педагогика». – 2010. – № 1. – С. 94–97.

244. Титаренко Т.М. Потенціал подолання складних життєвих обставин / Т.М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. – К. : ТОВ «Міленіум», 2006. – Вип. 13 (16). – С. 3–13.

245. Тодорів Л.Д. Психологічні умови формування життєвих перспектив у ранній юності (когнітивний аспект) : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л.Д. Тодорів. – К., 2000. – 19 с.

246. Томаржевська І.В. Психологічні засади гуманізації професійної підготовки студентів-інвалідів за соціономічним профілем : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І.В. Томаржевська. – К., 2007. – 21 с.

247. Тохтамиш О.М. Психологічний супровід дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з гіперактивністю та дефіцитом уваги : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / О.М. Тохтамиш. – К., 2010. – 16 с.

248. Третьякова А.Н. Формирование толерантности у студентов, специализирующихся в сфере сервиса и туризма, как профессионально значимого качества личности : автореф. дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.07 / А.Н. Третьякова. – М., 2009. – 22 с.

249. Триандис Г.К. Культура и социальное поведение / Г.К. Триандис. – М. : Форум, 2007. – 384 с.

250. Трухачева Ю.С. Теоретическое исследование психологических механизмов адаптации мигрантов в современном социокультурном пространстве (на примере студенчества) / Ю.С. Трухачева // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2011. – № 4. – С. 1–4.

251. Уорд К. Азбука аккультурации / К. Уорд // Психология и культура. – СПб.: Питер, 2003. – С. 656–709.

252. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер. – СПб.: Ювента, 1999. – 317 с.

253. Хайдеггер. М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Время и бытие : статьи и выступления. – М. : Республика 1993. – С. 41–63.

254. Харитонова Е.В. Структура и динамика социально-профессиональной востребованности личности : автореф. дис...

канд. психол. наук: 19.00.03 / Е.В. Харитоновна. – М., 2012. – 50 с.

255. Ходжабагиянц Т.Г. Соотношение «образ жизни – образ мира» как динамический фактор трансформации ментального пространства иммигранта // Т.Г. Ходжабагиянц // Вестник ТГУ. – 2007. – Вып. 295. – С. 177–174.

256. Чернышева Л. О психологическом сопровождении образовательного процесса / Л. Чернышева // Высшее образование в России. – 2006. – № 12. – С. 92–95.

257. Шабанова М.А. Социальная адаптация в контексте свободы / М.А. Шабанова // Социальные исследования. – 1995. – № 9. – С. 81–88.

258. Шевцова Г.И. Толерантность как фактор успешной социокультурной адаптации иностранных студентов в условиях малого и среднего города / Г.И. Шевцова // Психология образования в поликультурном пространстве, 2010. – Т.1 (№1). – С. 89–98.

259. Шелестова Л. До питання діагностики сформованості картини світу дітей старшого дошкільного віку / Л. Шелестова // Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія. – 2013. – Вип. 29. – С. 123–129.

260. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов-на-Дону, 1998. – 544 с.

261. Шленков А.В. Психологическое обеспечение профессиональной подготовки сотрудников государственной противопожарной службы МЧС России: концепция, принципы, технологии : автореф. дис... д-ра психол. н. : 05.26.03 (психология человека) / А.В. Шленков. – СПб., 2010. – 43 с.

262. Шлягина Е.И. Исследования этнической толерантности личности / Е.И. Шлягина, С.Н. Ениколопов // Национальный психологический журнал. – 2011. – №2(6). – С. 82–89.

263. Шолохов И.А. Психологические особенности адаптации учащейся молодежи за рубежом : дис. ... психол. наук: 19.00.03 / И.А. Шолохов. – М., 2002. – 235 с.

264. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 342 с.

265. Юрченко І.В. Психологічна допомога функціонально неповним сім'ям в умовах навчально-виховного комплексу І ступеня : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І.В. Юрченко. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.

266. Язвинская Т.Н. Социокультурная поддержка иностранных студентов в процессе адаптации к российскому образованию : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Т.Н. Язвинская. – Чита, 2009. – 234 с.

267. Яничева Т.Г. Психологическое сопровождение деятельности школы / Т.Г. Яничева // Журнал практического психолога. – 1999. – № 3. – С. 101–119.

268. Ясько Б.А. Взаимообусловленность профессиональной востребованности и индивидуально-психологических особенностей личности / Б.А. Ясько, Е.В. Харитоновна // Вестник АГПУ. – 2011. – № 1 (72). – С. 172–181.

269. Яцюк Н.О. Особливості моральної рефлексії в молодшому шкільному віці : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н.О. Яцюк. – К., 2008. – 20 с.

270. Adler P.S. The transitional experience : an alternative view of culture shock / P.S. Adler // Journal of Humanistic Psychology. – 1975. – № 15. – P. 13–23.

271. Berry J.W. Immigration, acculturation, and adaptation / J.W. Berry // Applied psychology : An international review. – 1997. – Vol. 46 (1). – P. 5–34.

272. Berry J.W. Stress perspectives on acculturation // Acculturation Psychology. – Cambridge : University press, 2006. – P. 43–57.

273. Berry J.W. Cross-cultural psychology : Research and applications : 2nd ed. / J.W. Berry, Y.H. Poortinga, M.H. Segall, P.R. Dasen. – New York : Cambridge University Press, 2002. – 589 p.

274. Bochner S. The social psychology of cross-cultural relations / S. Bochner // Culture in contact: Studies in cross-cultural interaction. – Oxford : Pergamon, 1982. – P. 5–44.

275. Budner S. Intolerance of ambiguity as a personality variable / S. Budner // Journal of Personality. – 1982. – Vol. 30. – P. 29–50.

276. Buhler C. The Structure of Human Life as Codeterminant of Goal Setting / C. Buhler // The Course of Human Life : A Study of Goals in the Humanistic Perspective / C. Buhler, F. Massarik (Eds.). – New York : Springer Publishing Co, Inc., 1968. – P. 11–76.

277. Carver C.S. Assessing coping strategies: A theoretically based approach / C.S. Carver, M.F. Scheier, J.K. Weintraub // Journal of Personality and Social Psychology. – 1989. – V. 56 (2). – P. 267–283.

278. Church A.T. Sojourner adjustment / A.T. Church //

Psychological bulletin. – 1982. – № 91. – P. 540–572.

279. Clarke D.E. Vulnerability to stress as a function of age, sex, locus of control, Hardiness and Type A personality / D.E. Clarke // *Social Behavior and Personality*. – 1995. – Vol. 23. – № 3. – P. 285–286.

280. *Culture Shock : a Reader in Modern Anthropology* / Ed. by P.K. Bock. N.Y. : Published by Alfred A. Knopf, 1970. – 379 p.

281. Epstein S. Cognitive-Experiential Self-Theory / S. Epstein // *Handbook of Personality: Theory and Research* / Pervin, Lawrence A. (Ed.). – New York : The Guilford Press, 1990. – P. 165–192.

282. Evan D.R. Personality, marital, and occupational factors associated with quality of life / D.R. Evan, J.R. Pellizzari, B.J. Culbert, M.E. Metzen // *Journal of Clinical Psychology*. – 1993. – Vol. 49. – № 4. – P. 477–485.

283. Furnham A. Social difficulty in a foreign culture : an empirical analysis of culture shock / A. Furnham, S. Bochner // *Culture in contact: Studies in cross-cultural interaction*. – Oxford : Pergamon, 1982. – P. 161–198.

284. Hofstede G. *Cultures consequences : International differences in work-related values*. / G. Hofstede. – Beverly Hills, CA : Sage. – 1984. – 315 p.

285. Huang C. Hardiness and stress : A critical review / C.Huang // *Maternal-Child Nursing Journal*. – 1995. – Vol.23. – № 3. – P. 82–89.

286. Huang K. Campus mental health: the foreigner at your desk / K. Huang // *Journal of American College Health Association*. – 1977. – № 25. – P. 216–219.

287. Janoff-Bulman R. Assumptive worlds and the stress of traumatic events : Application of schema construct / R.Janoff-Bulman // *Social Cognition*. – 1989. – Vol. 7. – P. 113–136.

288. Kelley C. *The Cross-Cultural Adaptability Inventory* / C. Kelley, J. Meyers // *Intercultural Sourcebook : Cross-Cultural Training Methods*. – Yarmouth: Intercultural Press, 1999. – P. 53–70.

289. Kim Y.Y. *Long-Term Cross-Cultural Adaptation* / Y.Y. Kim // *Handbook of Intercultural Training*. – Thousand Oaks, USA : Sage, 2004. – P. 337–362.

290. Kohis L.R. Four traditional approaches to developing cross-cultural preparedness in adults : Educating, Training, orientation, and Briefing / L.R. Kohis // *International Journal of Intercultural Relations*. –

1987. – № 11. – P. 89–106.

291. Leak G.K. Relationship between social interest, alienation, and psychological hardiness. Individual Psychology / G.K. Leak, D.E. Williams // Journal of Adlerian Theory Research and Practice. – 1989. – № 3. – P. 369–375.

292. Lee H.J. Relationship of Hardiness and current life events to perceived health in rural adults / H.J. Lee // Research in Nursing and Health. – 1991. – V. 14. – № 5. – P. 351–359.

293. Leung K. Culture-Level Dimensions of Social Axioms and Their Correlates Across 41 Cultures / K. Leung, M. Bond [and other.] // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2004. – Vol. 35: [Number 5, September]. – P. 548-576.

294. Lysgaard S. Adjustment in a foreign society : Norwegian Fulbright grantees visiting the United States / S. Lysgaard // International Social Science Bulletin. – 1955. – № 7. – P. 45–51.

295. Maddi S.R. Resilience at Work: How to Succeed No Matter What Life Throws at You / S.R. Maddi, D.M. Khoshaba. – New York; Atlanta; Brussels : AMACOM, 2005. – 225 p.

296. Maddi S.R. Hardiness and Mental Health / S.R. Maddi, D.M. Khoshaba // Journal of Personality Assessment. – 1994. – Vol. 63. – № 2. – P. 265–274.

297. Mumford D.B. The measurement of culture shock / D.B. Mumford // Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology. – 1998. – № 33. – P. 149–158.

298. Oberg K. Cultural Shock : Adjustment to new cultural environments / K. Oberg // Practical anthropology. – 1960. – № 7. – P. 177–182.

299. Scheier M.F. Dispositional optimism and physical well being : The influence of generalized outcome expectancies on health. Special Issue: Personality and Physical Health / M.F. Scheier, Ch.S. Carver // Journal of Personality. – 1989. – Vol. 55. – № 2. – P. 169–210.

300. Solcava I. Relation between psychological Hardiness and Physiological Response / I. Solcava, J. Sykora // Homeostasis in Health & Disease. – 1995. – V. 36. – № 1. – P. 30–34.

301. Taft R. Coping with unfamiliar cultures / R. Taft // Studies in cross-cultural psychology. – Vol. 1. – London : Academic press, 1977. – P. 121–153.

302. Taylor Sh. E. Coping resources, coping processes, and mental

health / Sh.E. Taylor, A.L. Stanton // The Annual Review of Clinical Psychology. – 2007. – № 3. – P. 337–401.

303. Triandis H.C. The Self and Social Behavior in Differing Cultural Contexts / H.C. Triandis // Psychological Review. – 1989. – Vol. 96. – № 3. – P. 506–520.

304. Ward C. Coping with cross-cultural transition / C. Ward, A. Kennedy // Journal of cross-cultural psychology. – 2001. – Vol. 32. – P. 636–642.

305. Ward C. Crossing Cultures : The relationship between psychological and sociocultural dimensions of cross-cultural settings / C. Ward, A. Kennedy // Asian contributions in cross-cultural psychology. – New Dehli (India) : Sage, 1996. – P. 289–306.

Наукове видання

БОРИСОВА Аліна Олексіївна
БОЛЬШАКОВА Анастасія Миколаївна
БІЛИК Олена Миколаївна та ін.

**ТРАНСФОРМАЦІЯ КАРТИНИ СВІТУ У ПРОЦЕСІ
ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ МІЖКУЛЬТУРНОЇ
АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ У КРАЇНІ
НАВЧАННЯ**

Монографія

За редакцією канд. психол. наук, доц. А.О. Борисової

План 2017, поз. 107 /

Підписано. до друку 24.01.2017 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк ксерографічний. Ум. друк. арк. 10,4. Обл.-вид. арк 8,9.
Наклад 300 прим. Зам. №01-17